

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Történettudományi Intézet

Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája
Kutatócsoport
Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti
Kutatócsoport

Magyar Tudományos Akadémia
Pécsi Akadémiai Bizottság
Kelet- és Közép-Európa Története Munkabizottság

Kelet-Európa és Balkán tanulmányok 6.
MOSZT Könyvek 20.

LDSZ Vagyonvédelmi Kft.

Nyomdai munkálatok: Kontraszt Plusz Kft.

ISSN (Kelet-Európa és Balkán
tanulmányok): 1587-9887
ISSN (MOSZT Könyvek): 1788-4810
ISBN: 978-963-429-719-2

Kelet-Európa és Balkán
tanulmányok 6.

MOSZT Könyvek 20.

Pécsi Történeti Ruzsisztika

PTE BTK TTI
Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája
Kutatócsoport –
PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport –
MTA PAB
Kelet- és Közép-Európa Története
Munkabizottság

Pécs, 2021

Szerkesztőbizottság

Elnök:

Sashalmi Endre

Tagok:

Bárdonicsek Dominika, Bebesi György, Bene Krisztián,
Hornyák Árpád, Katona Csaba, Kolontári Attila,
Igor Krjucskov, Norbert Spannenberger, Végh Ferenc.

Tanácsadó testület

Elnök:

Majoros István

Tagok:

Bodnár Erzsébet, Gennagyij Borgyugov, Szergej Filippov,
Halász Iván, Olga Khavanova, Székely Gábor,
Alekszandr Sztikalin, Varga Beáta.

A sorozatok szerkesztői:

Font Márta – Bebesi György

A kötetet szerkesztette:

Bene Krisztián

Olvasószerkesztő:

Kolontári Attila

Technikai szerkesztők:

Bárdonicsek Dominika – Bene Krisztián

Az elő- és hátlapot tervezte:

Lippai Attila

© Szerzők, 2021

© Szerkesztők, 2021

A hátlapon:

Szoglaszije – Egyetértés, Plakát 1914-ből.

Tartalomjegyzék

<i>Font Márta – Bebesi György: Előszó.....</i>	7
<i>Font Márta: Korai szlávok a Régmúlt idők krónikájában.....</i>	9
<i>Font Márta: Anonymus „Ruscia”-képének alapjai és forrásértéke.....</i>	35
<i>Bótor Tímea: „Ha az Isten változást hoz a Hordával kapcsolatban...” Az adónemek és az adószedés gyakorlata a moszkvai nagyfejedelmi végrendeletek tükrében 14-15. század....</i>	57
<i>Bótor Tímea: Hatalmi szimbólumok a moszkvai nagyfejedelmi végrendeletekben (14-15. század).....</i>	71
<i>Sashalmi Endre: Politikai teológia és Oroszország női megismerésének kezdetei a képi ábrázolások tükrében, európai perspektívából: Nagy Péter uralkodása, mint vízváltó.....</i>	87
<i>Sashalmi Endre: A Szoglaszije (Egyetértés) című (1914) plakát ikonográfiai elemzése Oroszország női alakban történő allegorikus megismerése és az ikon-tradíció perspektívájából.....</i>	123
<i>Bebesi György: A pre-bolsevizmus gyökereinél. A dekabristák és egy radikális alkotmánytervezet az 1820-as évekből.....</i>	143
<i>Bebesi György: A szovjet belbiztonság forrásvidékén. A Romanovok politikai rendőrsége, az Ohrana (1881-1917)..</i>	189
<i>Kolontári Attila: Szélhámosok, kalandorok, fantaszták. Adalékok a magyar-orosz fehéremigráns „együttműködés” történetéhez.....</i>	235

<i>Kolontári Attila: „Ej, uhnyem...” Fjodor Saljapin budapesti vendégszereplései.....</i>	277
<i>Bene Krisztián: Az orosz emigránsok szerepe a Francia Idegenlégió lovassági alakulatainak létrehozásában és tevékenységében.....</i>	305
<i>Bene Krisztián: Szovjet hadifogolytáborok a második világháborúban – francia szemmel.....</i>	331
A kötet szerzői.....	353
Kelet-Európa és Balkán tanulmányok.....	365
MOSZT Könyvek.....	366
MOSZT Füzetek.....	369
A MOSZT egyedi kiadványai.....	370

ELŐSZÓ

Kelet-Európa – közelebbről Oroszország – kutatói nem képviselnek jelentős létszámot a magyar történettudományban. Logikus, hogy ez a csapat többnyire Budapesten található, hiszen tagjai az ország különböző egyetemein tanítanak, kutatnak. Többségük budapesti és az ELTÉ-hez fűzi szoros kapcsolatot akár tanulmányai, akár fokozatszerzése, akár oktatói munkája miatt. Az ELTE ruszisztikai műhelye fennállásának 25. (előzményeit tekintve 30.) évfordulóját ünnepelve egy olyan kötettel lépett a nyilvánosság elé, amely mindazon szerzők egy-egy írását tartalmazza, akik az évforduló idején a műhelynek aktív szereplői, illetve a múltban azok voltak. A vidéki városok közül Pécs az egyetlen, ahol már évtizedek óta hallatnak magukról a ruszisztika és a szovjetológia művelői, a Pécsi Tudományegyetem az egyetlen, ahol a Kijevi Rusz történetétől kezdve a mai Oroszországgal bezárólag teljes egészében tudományos minősítés birtokában oktatják ezt a diszciplínát, valamint a Területi Akadémiai Bizottságon (PAB) Közép- és Kelet-Európa története munkabizottság alakult.

Úgy gondoltuk, ideje, hogy mi magunk is közzétégyünk egy olyan munkát, amely a pécsi ruszisták tevékenységét bemutatja. Elhatározásunkból született a *Pécsi Történeti Ruszisztika* (PTR) című kötet, amely reprezentálja az öttornyú városban folyó ruszisztikai tudományos munkát és képviselőit. A kötet megjelenésének az adja aktualitását, hogy a Font Márta által 2001-ben alapított szakmai műhely, a „Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatási Központ” idén ünnepli fennállásának 20. évfordulóját. A másik műhely Ormos Mária akadémikus kezdeményezésére 2004-ben jött létre Bebesi György irányításával: ez a „Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport” (MOSZT). Az előbbi a szláv népek és kultúrák szélesebb körét tekinti kutatása tárgyának a közép- és kora újkorra fókuszálva; az utóbbi pedig az újkori és modernkori Oroszországot vizsgálja. Mindkét műhely számos

konferenciát rendezett már és kiadványsorozatot is létrehozott. Jelen kötet létrejöttében egy harmadik fórum is közreműködött, a MTA PAB Közép- és Kelet-Európa története Munkabizottsága, amelyet Sashalmi Endre vezet, és amely számos alkalommal teret adott a két műhely kooperációjának.

A kötet koncepciója szerint azon kollégák szerepelnek benne, akik az említett területen szereztek tudományos fokozatot, és tevékenységük a ruszisztika szempontjából akkor is fontos, ha időközben témát váltottak, és már nem a ruszisztika-szovjetológia kutatása az elsődleges számukra. Így a kutatócsoportok és az akadémiai munkabizottság már említett vezetői mellett Bótor Tímea ruszista, Kolontári Attila szovjetológus és Bene Krisztián, a francia-szovjet kapcsolatok kutatója kapott helyet. A hat szerző mindegyike két-két írással szerepel a kötetben. Mindannyian választhattak egy olyan írást korábbi munkásságukból, vagy esetleg külföldön megjelent, de magyarul még nem publikált anyagot, amelyről úgy gondolják, hogy kutatásuk emblematikus darabja. Emellett mindenki elhelyezett egy új tanulmányt abból a témából, amely jelenleg foglalkoztatja. Összesen tizenkét tanulmány alkotja a kötetet, amelyek kronológiai sorrendben követik egymást.

Mindkét közreműködő kutatócsoportnak van saját kiadványsorozata, a Font Márta által irányított műhelynek a *Kelet-Európa és Balkán Tanulmányok*, a Bebesi György által vezetettnek pedig a *MOSZT Könyvek*, illetve a *MOSZT Füzetek*. Az eddig megjelent művek listája a kötet végén található. Arra törekedünk, hogy a kötet arculata is pécsi gyökereinket, illetve a városhoz és egyeteméhez való kötődésünket fejezze ki, és egyben azt is, hogy a helyi tudományos közösséghez tartozunk. A kötetet a szerzők rövid szakmai életrajzával zárjuk, mivel szeretnénk, ha szűkebb pátriánkban más tudományterületek művelői jobban megismernék bennünket.

Pécs, 2021. május 31.

Font Márta – Bebesi György

KORAI SZLÁVOK A RÉGMŰLT IDŐK KRÓNIKÁJÁ-BAN

Korai szlávok – több nézőpontból

A kora középkori történetírás egyik sajátossága az *origo gentis* keresése,¹ a történetíró saját nemzetiségének elhelyezése a keresztény népek sorában. Az első krónikások saját környezetükben úttörő munkát végeztek, azaz helyi előzmények nélkül (esetleg néhány kolostori feljegyzés felhasználásával) láttak neki ennek a feladatnak. A saját korukat több emberöltővel megelőző időszakra vonatkozó tudásukat részben olvasmányokból, azaz másutt keletkezett írásművekből; részben szájhagyományból, mai értelmezésben *oral history*-történetekből „gyúrták össze” – esetenként saját eszmefuttatással egészítették ki. Közép- és Kelet-Európában a 12. század első évtizedeire datálható az első krónikák keletkezése:² a prágai Kozma³ és a Gall Névtelen⁴ által írott krónika, valamint a Régmúlt idők elbeszélésének⁵ utolsó kompilátora, illetve Könyves Kálmán udvarában működő történetíró⁶ tollából. Biztosan ismerhető szerzője csak a cseh krónikának van, a Gall Névtelen esetében csak az tudható biztosan, hogy egy szerző keze alkotásáról van szó, a szerző kilétét homály fedi. Amit a műben elárul magáról, az csupán hipotézisek kiindulópontja lehet.⁷ A Régmúlt idők elbeszélése nem maradt fenn önállóan, hanem egy

¹ KERSKEN 1995.

² KERSKEN 1995, 822–827.; FONT 2003.

³ Cosmae Pragensis; részleges magyar fordítása In: ÍF 1116–1205, 13–23. (Somogyi Andrea).

⁴ Gallus Anonymus; magyar fordítása: Gall Névtelen.

⁵ PVL 1950 I.; magyar fordítása: RIE 2015.

⁶ KRISTÓ 2002, 32–36.

⁷ Lásd BAGI 2007, 8–17.

1377-ből származó kódex részeként ismerjük, illetve ezt a szöveget más kódexek vonatkozó részeivel összevetve egy sikeres szövegrekonstrukció (Sahmatov) eredményeként⁸ ma már a szöveg a tágabb kontextusból kivéve önálló műként forog a kutatásban. Vitatott azonban a mű belső szerkezete, előzményei és lehetséges szerzői. A Kálmán-kori krónika kérdése⁹ azonban továbbra sem egyértelmű, és szövegrekonstrukció sem készült.

A legkorábbi krónikák szerzői a korai szlávok történetére vonatkozóan nem egyforma módon jártak el az *origo gentis* keresésekor. Annyiban persze azonosan, hogy a keresztény népek közös gyökerét, a biblikus Noé történetet tekintették kiindulópontnak. Az is közös vonása e három krónikának, hogy mindegyik a korabeli uralkodó dinasztia történetét állította középpontba. Nemzetségük eredetét tekintve azonban három krónika alkotója nem egyforma módon járt el.

Kozma a csehek történetére és az uralkodó dinasztia eredetére összpontosítva a szlávokról általában nem is tesz említést. Pl. „*Igitur huius narrationis sumpsi exordium a primis incolis terre Boemorum ...*”; másutt „*Continet autem hic liber Boemorum gesta, prout mihi scire licuit, digesta usque ad tempora primi Bracizlai, filii Odalrici.*”¹⁰ A lengyel történetet lejegyző Gall Névtelen műve *Prologus*ában leírja országa és szomszédai közötti határokat: „Tehát északról Lengyelország *Sclauonia* északi része, amely kelet felől a Russzal, délről Magyarországgal, délnyugatról Morvaországgal és Csehországgal, nyugatról Dániával és Szászországgal határos.” „*Igitur ab aquilone Polonia septemtrionalis pars est Sclauonie, que habet ab oriente Rusciam, ab austro Vngariam, a subsolano Mora-*

⁸ SAHMATOV 1916.; a PVL 1950., erre épülnek további kiadásai: 1999², 2007³, és új kommentárokkal ellátva: 2012.

⁹ THOROCZKAY 2016, 110.

¹⁰ Cosmae Pragensis 3.

uiam et Bohemiam, ab occidente Daciam aet Saxoniam collaterales."¹¹ A terület földrajzi leírását követően így folytatja: „... térjünk vissza eredeti szándékunkhoz. Ez pedig az, hogy Lengyelországról és mindenekelőtt Boleszló fejedelemről írjunk, és hogy az ő okán felidézzük elődeinek néhány említésre méltó tettét.” „*Sed ne digressionem nimium prolixam fecisse videamur, ad intentionis nostre propositum revertamur. Est autem intentio nostra de Polonia et duce principaliter Bolezlao describere eiusque gratia quedam gesta predessorum digna memoria recitare.*”¹² A PVL szerzője a cseh és a lengyel krónikától eltérően szól a szlávok összességéről, noha célja elsősorban a Rusz bemutatása, kezdő szavai szerint: „*откуда есть пошла Русская земля*”.¹³

¹¹ Gallus Anonymus 6–7.; magyarul: Gall Névtelen, 87.; Szlavóniát többféleképpen értelmezik. Egyik változat szerint az egész szlávok lakta területet jelöli; másik szerint csak a nyugati szlávok lakóhelyére vonatkozik. Legvalószínűbb azonban, hogy a Német-római Birodalomtól keletre fekvő területet értették alatta. Lásd uo. 88. 30. jegyzet. A továbbiakban a terület leírásának forrása a középkor ismert, anonym szerzőtől származó műve, az *Exordia Scythica*. Lásd Gall Névtelen, 89. 33. jegyzet; Szlavóniára lásd még BAGI 2012, 58.

¹² Gallus Anonymus 9.; magyarul: Gall Névtelen, 90.

¹³ PVL 1950. I. 9.; magyarul: RIE 15.

A három szláv krónika összehasonlítását az alábbiakban foglалhatjuk össze:

	Cosmas Pragensis	Gallus Anonymus	PVL szerzője (Szilveszter)
cím	Chronica Boemorum	Chronicae et gesta ducum sive principum Polonorum	Повесть временных лет
keletkezés ideje	1110-es évek	1113–1115 körül	1113, 1116, 1118
szerkezet	Libri I-III + appendix	Libri I-III.	annalisztikus jellegű, erősen kompilált
cél	a Přemysl dinasztia eredetének megírása	A Piast dinasztia eredetének megírása	откуда есть пошла Русская земля
dinasztia bemutatása	elsődleges	elsődleges	látens
szlávokról	A szláv népnév nem fordul elő.	Sclauinia - közelebről nem meghatározott terület	szlávok általában; és nemcsak keleti szláv törzsnevek
mitológia	„oral history”		

A „Régmúlt idők krónikája” a korai szlávokról

A PVL a szlávokról általában elsősorban a kronológia nélküli bevezető részben szól, illetve a datált részek első szakaszában, 852–900 közötti években említi őket. Mindkét szakaszra jellemző, hogy a kompiláció jelentős mértékben támaszkodik a Szentírásra és a bizánci krónikaírók munkáira. Mindezt kiegészíti a szájhagyomány útján (*oral history*) hozzá eljutott mitologikus elemekkel és a saját környezetéből merített tapasztalatokkal.

A PVL datálatlan bevezető részének tartalma és a szövegek hosszúsága (karakterszám) sorrend szerint:

	Történet	a szöveg hosszúsága		Történet	a szöveg hosszúsága
1.	Honnét ered a Rusz?	171	9.	Szent András apostol kijevi missziója	1347
2.	A vízözön és Noé fiainak leszármazásrendje	1399	10.	A keleti szlávok és Kijev eredetmítosza	1391
3.	- kiegészítve törzsi hagyományokkal	876	11.	A dunai szlávok és a nomád népek (avarok)	1121

4.	A babiloni nyelv-zavar	976	12.	A nyugati szláv törzsek felsorolása	1058
5.	- kiegészítve szláv törzsnemekkel	75	13.	A keleti szláv törzsek különböző szokásai	1306
6.	A szlávok letelepedése a Dunánál	687	14.	A jogfunkciójáról szóló elmélkedés	1786
7.	A szlávok letelepedése a Dnyepernél	645	15.	A nomád népek szokásairól (kazárok, besenyők, kunok)	427
8.	A „varégoktól a görögökig” vezető víziút	1103	16.	Adófizetés a kazároknak	1188

A PVL bevezető része a szöveg eredete szerint:¹⁴

Összesen		15556		100%
Átvételek	a Bibliából	2375	2, 4	15%
	bizánci történetírásból ¹⁵	4254	9, 11, 14	27%
	legendából	687	6	5%
Hagyomány / Mítoszok		7813	1, 3, 5, 7, 8, 10, 12, 13, 16	50%
Kortársként szerzett tapasztalat ¹⁶		427	15	3%

A PVL datálatlan bevezetőjében a korai szlávokról az alábbi olvasható:

(1) Спустя много времени сели славяне по Дунаю, где теперь земля Венгерская и Болгарская. От тех славян разошлись славяне по земле и прозвались именами своими от мест, на которых сели. Так одни, придя, сели на реке именем Морава и прозвались моравы, а другие назвались чехи. А вот еще те же славяне: белые хорваты, и сербы, и хорутане. Когда волохи напали на славян дунайских, и поселились среди них, и притесняли их, то славяне эти пришли и сели на Висле и прозвались ляхами, а от тех ляхов пошли поляки, другие ляхи — лутичи, иные — мазовшане, иные — поморяне. Также и эти славяне пришли и сели по Днепру и назвались полянами, а другие — древлянами,

¹⁴ FONT 2010, 318.

¹⁵ Lásd ISZTRIN 1971. (Georgiosz Hamartolasz); ISZTRIN 1994. (Ioannesz Malalasz); továbbá Georgiosz Continuatus, Niképhorosz pátriárka Breviariuma, Theophylaktosz Simokattész, lásd BALOGH 2015, 284–289.; Bizánc kulturális befolyásáról lásd AVENARIUS 2000, 177–211.

¹⁶ A szövegben a „most” (нынѣ) határozó utal erre.

потому что сели в лесах, а еще другие сели между Припятью и Двиною и назвались дреговичами, иные сели по Двине и назвались полочанами, по речке, впадающей в Двину, по имени Полота, от нее и получили название полочане. Те же славяне, которые сели около озера Ильменя, прозвались своим именем — славянами, и построили город, и назвали его Новгородом. А другие сели по Десне, и по Сейму, и по Суле, и назвались северянами. И так разошелся славянский народ, а по его имени и грамота назвалась «славянская».¹⁷

„Sok idő múltán a szlávok a Duna mentén telepedtek meg, ahol most az Ugor- [= Magyar-] és Bolgárföld van. Ezeknek a szlávoknak az utódai szétszéledtek a földön, és arról a helyről kapták a nevüket, ahol megtelepedtek. Így azokat, akik a Morava folyó mentén telepedtek le, morváknak nevezték el, a többieket pedig cseheknek nevezték. És a fehér horvátok, a szerbek és a szlovének a szlávok. Amikor a volochok rátámadtak a Duna menti szlávokra, letelepedtek közöttük, és sanyargatták őket, akkor ezek a szlávok a Visztulához vándoroltak, és a ljah nevet kapták. Ezen ljahokról kapták a nevüket a poljánok, más ljahok pedig luticsoknak, mások mazoviaiaknak, és megint mások pedig pomorjánoknak [= 'tenger mellett élők'] nevezték magukat. Hasonlóképpen ezek a szlávok is elmentek, letelepedtek a Dnyeper mentén, és poljánoknak [= 'tisztáson, mezőségben lakók'] nevezték őket, mások a drevlján nevet kapták, mert erdőkben telepedtek meg; és megint mások a Dvina és Pripjaty között telepedtek le, és a dregovics nevet kapták; mások a Dvina mentén telepedtek meg, őket a Dvinába ömlő Polota folyócskáról polocsánoknak nevezték el. Azokat a szlávokat, akik az Ilmeny (Ilmer)-tó környékén telepedtek le, a saját nevükről nevezték el szlávoknak. Ezek

¹⁷ PVL 1950, I. 10–11.

építettek egy várost, és a Novgorod nevet adták neki. Mások pedig a Gyeszna (Desna), a Szejm és a Szula mentén telepedtek le, és szeverján [= 'északi'] nevet kapták. Így vándorolt szét a **szláv nép, és a nevéől az írását is szláv-nak hívják.**"¹⁸

(2) Когда же **славяне, как мы уже говорили, жили на Дунае, пришли от скифов**, то есть от хазар, так называемые **болгары**, и сели по Дунаю, и были насильники славянам. **Затем пришли белые угры** и наследовали землю Славянскую.¹⁹

„Amikor a szláv nép, mint már mondtuk, a Duna mentén élt, eljöttek hozzájuk a szkítáktól, vagyis a kazároktól a bolgároknak nevezettek és megtelepedvén a Duna mentén a szlávok társtelepesei lettek. Ezután jöttek a fehér ugorok és örökölték a szlávok földjét.”²⁰

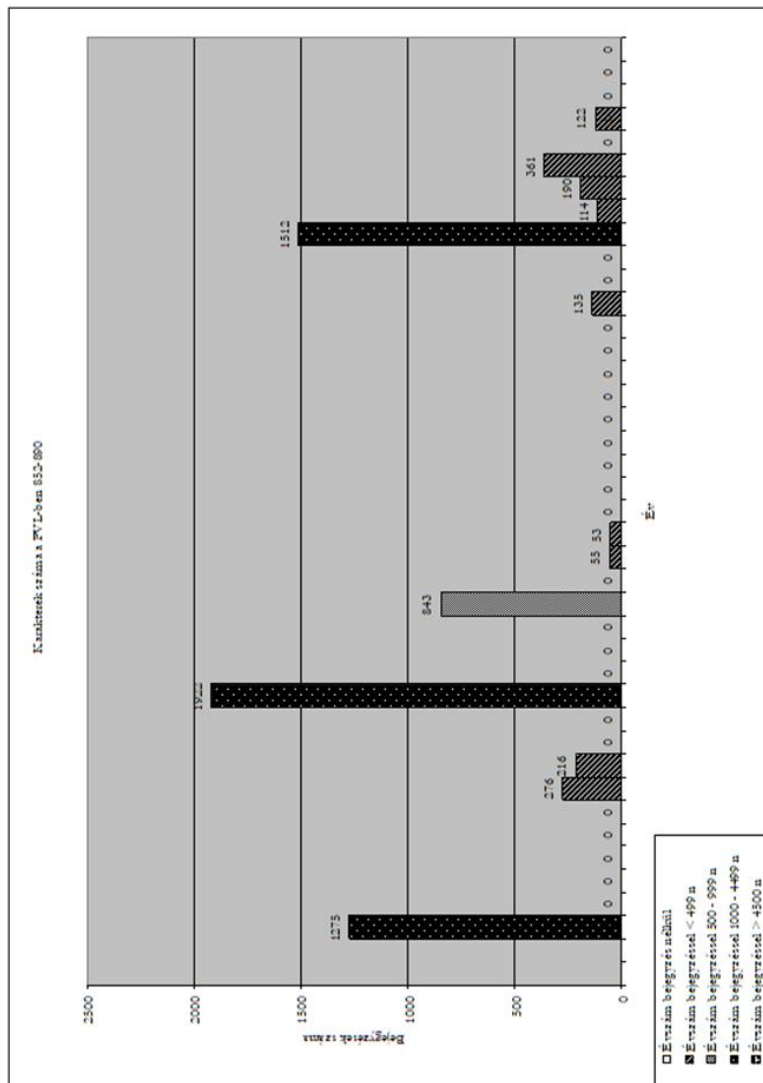
A korai szlávokról a PVL datált szövegének elején olvashatunk, a 852–899 közötti szakaszban. Ha a krónika ezen szakaszát jellemezni akarjuk, érdemes egy nagyobb időszakot áttekinteni, emiatt terjesztettük ki vizsgálódásainkat a 970-es évig. A 10. század utolsó harmadában már egyértelműen a Rurik dinasztia és a Rusz története áll az elbeszélés középpontjában. A 900 és a 970 közötti években a Rurik dinasztiahoz köthető skandináv hagyományok és a bizánci információk keverednek, amihez a krónikaíró keveset tudott hozzátenni. A 852–970 közötti időszak 119 évéből mindössze 37-hez tudott a krónikaíró valamit hozzáfűzni, 82 esetben csak az évszám lett feltüntetve – mondanivaló nélkül. A 37, információval szereplő év mellett 12 esetben olvashatunk 1000 karaktert meghaladó hosszúságú történetet.²¹

¹⁸ RIE 19–20.

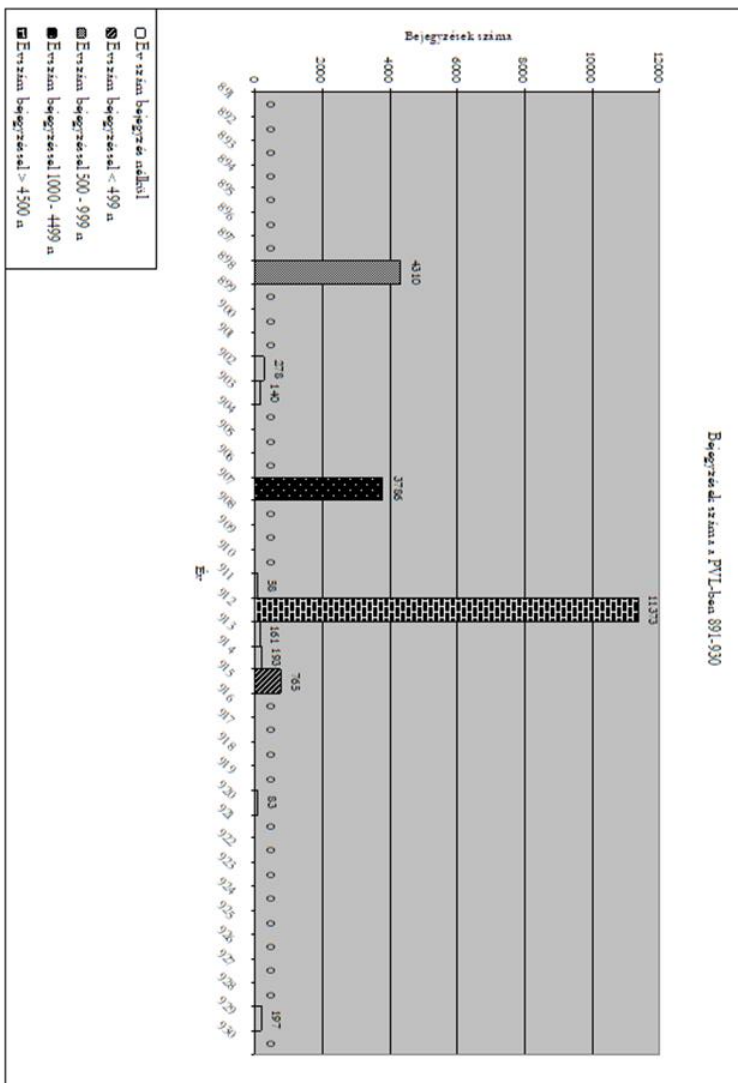
¹⁹ PVL 1950, I. 14.

²⁰ RIE 23–24.

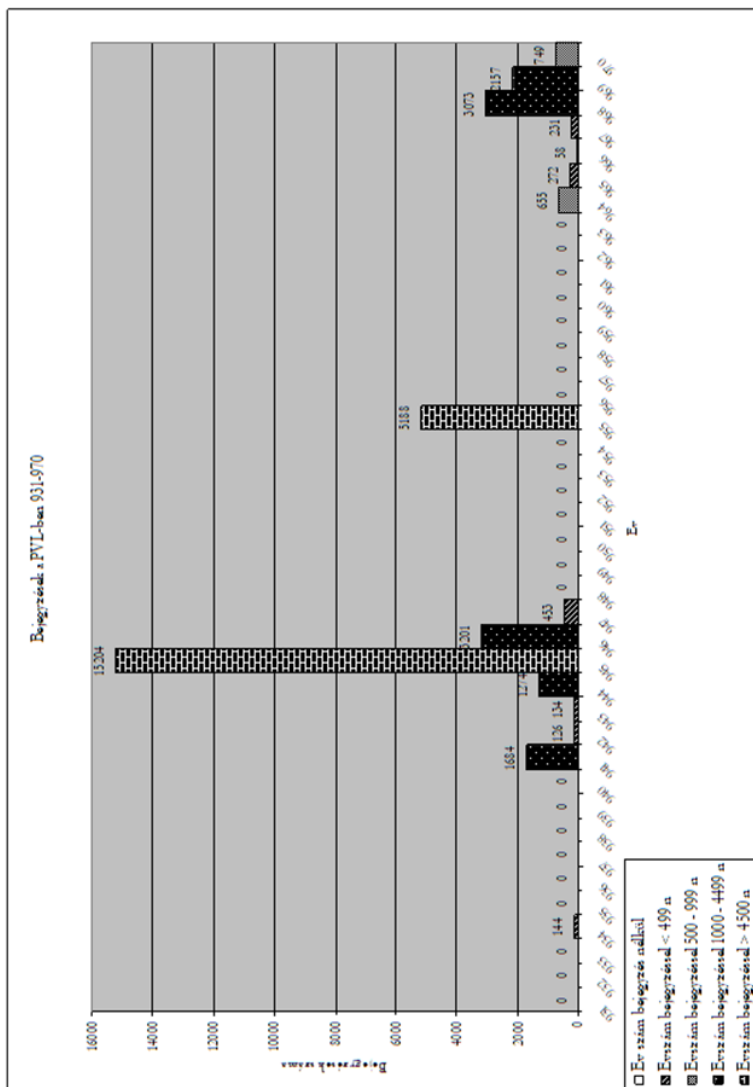
²¹ Lásd FONT 2015, 262–264.

1. ábra

2. ábra

3. ábra

Szlávokat említ a krónika a varég-kazár adóztatás kettősségében (859.), illetve a varégek behívásával kapcsolatban (862.), de mindkét esetben egyértelmű, hogy csak a keleti szlávokról van szó. A Duna-menti szlávok a 898. évnél kerülnek ismét szóba:

В год 6406 (898). Шли угры мимо Киева горою, которая прозывается теперь Угорской, пришли к Днепру, и стали вежами: ходили они так же, как теперь половцы. И придя с востока, устремились через великие горы, которые прозвались Угорскими горами, и стали завоевывать живших там волохов и славян. Сидели ведь тут прежде славяне, а затем Славянскую землю захватили волохи. А после угры прогнали волохов, унаследовали ту землю и поселились со славянами, покорив их себе; и с тех пор прозвалась земля Угорской. ... Для них ведь, моравов, первоначально **созданы буквы, названные славянской грамотой;** эта же грамота и у русских, и у болгар дунайских.²²

„898. évben vonultak a magyarok Kijev mellett a hegyen, amelyet most Ugorszkojének neveznek, és a Dnyeperhez érkeztén felállították sátraikat; mert úgy vándoroltak, mint most a kunok. Kelet felől ideérkezve átkeltek a nagy hegyeken, amelyeket Magyar hegyeknek [= Kárpátok] neveznek, és hadakozni kezdtek az ott élő volochokkal és szlávokkal. Azelőtt ugyanis szlávok éltek ott, és a volochok elfoglalták a szlávok földjét, azután pedig a magyarok elűzték a volochokat, és örökölték azt a földet, és letelepedtek a szlávok közé, behódoltatván őket maguknak, és ettől kezdve nevezték azt a földet Magyarnak [= Magyarországnak]. És hadakozni kezdtek a magyarok a görögökkel, és behódoltatták a Thrák- és Makedónföldet egészen Szalonikiig. És háborút kezdtek a morvák és a csehek ellen. Egységes volt a szláv

²² PVL 1950, I. 20.

nép: a Duna mentén élő szlávok, akiket behódoltattak a magyarok, és a morvák, a csehek, a ljahok, valamint a poljánok, akiket most Rusznak hívnak. Hiszen ezeknek a morváknak fordították le először a könyveket, ezt az írást szlávnak nevezték el, és ugyanez az írás van meg Ruszban és a dunai bolgároknál is.”²³

Az idézett szöveget követi Cirill és Metód legendájának leírása,²⁴ amely a 898. évhez kapcsolt szöveg (4310 karakter) zömét jelenti. Ez a legendaszöveg nem vág egybe a szláv apostolok fennmaradt legendáival, Lihacsov szerint egy ismeretlen, elveszett legendaszöveget használt a PVL szerzője.²⁵ A legendának a 898. évhez kapcsolása pedig nem egyeztethető össze sem Konstantin – Kyrill/Cirill (826/827–869), sem Metód (cca. 815–885) élettörténetével. Konstantin és Metód neve szorosán összekapcsolódott a morvák területére vezetett bizánci misszióval,²⁶ illetve tanítványaiknak (Kliment, Naum, Angelij) a bolgár egyház megszervezésében játszott szerepével.²⁷ A Morva Fejedelemség a Dunába észak felől ömlő Morva folyó mellett szerveződött, a bolgárok a Duna alsó folyása mentén kerültek kapcsolatba a szlávokkal. A szláv írásbeliséget megeremtő Cirill és Metód tekintélyének köszönhető, hogy a PVL szerzője oda helyezte a szlávok „őshazáját”, ahol a két térítő tevékenykedett. A PVL szerzőjének a szláv írásbeliség kiemelése volt a fontos, Úgy véljük, nem véletlen, hogy ehhez a momentumhoz visszavisszatér a PVL szerzője: a krónika datálatlan részében olvasható szakaszok és a 898. év alatti szöveg ugyanarra a forrásra vezethetők vissza.²⁸

²³ RIE 34–35.

²⁴ PVL 1950, I. 20.; magyar fordítása: RIE 36–38.

²⁵ PVL 1950, II. 257–258.

²⁶ BOLENSKY 1999, 96–98., 180–186.; H. TÓTH 2003.

²⁷ AVENARIUS 2000, 150–176.; H. TÓTH 2003.

²⁸ PVL 1950, II. 257.; RIE 35., 106. és 108. jegyzetek.

Nyelvészeteti felfedezés?

A Cirill–Metód legendáknak a PVL szövegébe kompilálása a filológiai szakirodalomban ismert és elfogadott megállapítás, amelyet az újabb szempontú kutatások is rendre megerősítenek. Ennek ellenére az 1980-as években egy orosz nyelvész, Oleg N. Trubacsov (1930–2002) azzal az elmélettel állt elő, hogy a szlávok őshazája a Duna-medencében volt.²⁹

Trubacsov ötlete nyelvészeti alapokról indult: a Kárpát-medence hely- és vízneveinek szláv eredetére épült. Ez az adatsor kétségtelenül valós, a Kárpát-medence helynevei között jelentős arányban fordulnak elő szláv eredetűek, ezt a magyar nyelvtudomány is megállapította, vizsgálta, és próbálkozott az átadó szláv nyelv meghatározásával.³⁰ Ez utóbbi nem mindig járt sikerrel, mivel bizonyos esetekben átadóként több szláv nyelv is szóba került, illetve nem volt megállapítható. A nyelvtudomány egyes képviselőinek álláspontja is különbözött.³¹ A földrajzi nevek keletkezését problematikus datálni, ennek ellenére születtek fontos eredmények arra vonatkozóan, hogy a magyar honfoglalást megelőzően vagy az utána következő évszázadok valamelyikében – új beköltözőkhöz kötődően – alakultak ki.³²

Trubacsov a Kárpát-medence helynévanyagát nem kezelte differenciáltan, a datáláskor abból indult ki, hogy a víznevek koraiak; ennek alátámasztására szolgált nála a PVL elbeszélése a szlávok Duna-menti letelepedéséről, amelyet Trubacsov – miután a datálatlan részben található – szintén korai szláv hagyománynak minősített. Trubacsov nézetei

²⁹ TRUBACSOV 1982–1985.

³⁰ Mindmáig a legalaposabb tanulmány: KNIEZSA 1938, 399–433.

³¹ KNIEZSA 1938; MOÓR 1930; MELICH 1925–1929.

³² Lásd erre összefoglalóan FONT 2013, 29–38.

nemcsak oroszul, hanem angol nyelven is napvilágot láttak.³³ Trubacsov a kritika³⁴ ellenére nézeteit mindvégig fenntartotta.³⁵ Az 1998-as közleményében bizonyítás nélkül állította, „Nesztor” adatát tényként kezelve, hogy a szláv csoportok a Duna mellől indulva jutottak el későbbi lakóhelyükre.³⁶ „Nesztor” leírását pedig népi-irodalmi tradíciónak tekintette. A Trubacsov számára a szlavisztikai kutatások kezdetének emblematikus alakja, Šafarik a zsinórmérték, akivel kapcsolatban nem fogadott el kritikát sem a 20. század elejéről, sem pedig a legújabb szakirodalomból.³⁷ A lengyel régészek véleményét mindvégig elutasította anélkül, hogy érdemben áttekintette volna érveiket.

A 2002-ben megjelent, majd 2003-an ismételt kiadott kötet lényegében összefoglalja, illetve részlegesen újra közli Trubacsov korábbi írásait. Az összefoglaló jelleget tükrözik a kötet fejezet- és alcímei, pl. *Этногенез славян и индоевропейская проблема, славянская и индоевропейская гидронимия, славянская этимология и праславянская культура, реконструкция древнейшей культуры и этногенез славян*. Bár a könyv bevezetője azt ígéri, hogy „*Дунайская, иначе центральноевропейская теория локализации древнего ареала славян оснащается в книге новыми аргументами и соображениями*”,³⁸ valójában Trubacsov korábbi elképzeléseinek kifejtésével találkozunk. Elutasításra találnak nála mind a lengyel nyelvész, Leszek

³³ TRUBACHEV 1993.

³⁴ BIRNBAUM 1988, 37–38.

³⁵ TRUBACSOV 1998, 53–62.

³⁶ TRUBACSOV 1998, 53–62.

³⁷ ROSTAFIŃSKI 1908, 8–10.; BERANOVÁ 1996.

³⁸ TRUBACSOV 2002, 11.

Moszyńszki,³⁹ mind a lengyel régészet⁴⁰ eredményei. Trubacsov a lengyel tudományban az autochton szemlélet krízisé-ről beszél,⁴¹ de az érvek cáfolatával adós marad.

Trubacsov a Славяне и Дунай с. fejezetben a szláv őshaza (прародина) és a magyar honfoglalás (взятие родины) fogalmak különbözőségét is a szlávok Duna-menti őshazáját alátámasztó érvként kezeli.⁴² Nem veszi figyelembe, sem azt, hogy a fogalmak a 19. századi tudományos szakzsargonban születtek, sem azt, hogy a népvándorlás során a Kárpát-medencébe a magyarok előtt más nomád népcsoportok is érkeztek.

Trubacsov hipotézise nem számol azzal, hogy az őstörténeti kérdéseket egyetlen etnikum esetében sem lehet kizárólag nyelvészeti alapon, illetve egyetlen írott forrás segítségével megoldani. Abban a térségben, ahol a szlávok szétvándorlása történt, jelentős népmozgásokkal kell számolni az évszázadok folyamán. A Kárpát-medence a szlávok megjelenése előtt és utána is a népvándorlás hullámainak fontos állomása, nem egy esetben végpontja volt. A szlávok őshazája meghatározásakor szembe kell nézni azzal a problémával, amit az egyes régészeti kultúrák és az etnikum közötti kapcsolat jelent.⁴³ Nem elemezte azt a folyamatot sem, amit a szlávok szétvándorlásáról a régészet megállapított.⁴⁴ Trubacsov figyelmen kívül hagyta azt is, hogy az írott források adatainak felhasználásakor nem mellőzhető a forráskritika,

³⁹ MOSZYŃSZKI 1992; Trubacsov véleményét lásd TRUBACSOV 2002, 414–431.

⁴⁰ Lásd TRUBACSOV 2002, 7.; Godłowski írásait összefoglalva kiadta Parczewski, lásd GODŁOWSKI 2000; PARCZEWSKI 1993.

⁴¹ Lásd TRUBACSOV 2002, 7.

⁴² Uo. 14–15.

⁴³ PARCZEWSKI 1993, 121.

⁴⁴ Lásd GODŁOWSKI 2000a, 107–169. (A tanulmány első megjelenése: 1979.) Godłowski két szakaszra bontja a szlávok expanzióját. Az első a IV. század végétől a VI. század elejéig, a második kb. 520-tól a VII. század első feléig.

amely a keleti szláv letopiszek esetében is hosszú múltra tekint vissza, számos eredményt tud felmutatni. Többek között kimutatta, hogy a szláv apostolok történetének felbukkanása a PVL szövegében kompiláció eredménye, és egyáltalán nem támasztja alá azt, amire Trubacsov felhasználja. A PVL esetében sincs tekintettel a szöveg egészére, hogy a 12. század eleji kompilátor – véleményünk szerint Szilveszter apát – alapvetően a Rusz történetére koncentrált, és a többi szláv csoportról adott információi esetlegesek. Végül a nyelvészet területén sem figyel arra, hogy a Kárpát-medence szláv eredetű helynevei nem egyidőben keletkeztek.

Végző soron Trubacsov hipotézisét el kell vetnünk egyrészt a fenti pontatlanságai miatt, másrészt azért, mert a régészet, a történettudomány, az írott kútfők filológiai vizsgálatának eredményei egyöntetűen cáfolják. A víznevekről, amelyek Trubacsov érvelésében a Kárpát-medencei szláv őshaza mellett szólnának, a szlavista Kniezsa István 1942-ben így foglalt állást. „A Duna mellékének és a Balkán valamennyi nagyobb folyójának a neve kimutathatóan nem szláv (Duna, Tisza, Szamos, Kőrös, Maros, Temes, Rába, Dráva, Száva, Boszna, Kulpa, Narenta, Sztruma stb. stb.), ez pedig abban az esetben, ha a szláv őshaza ezen a területen feküdt, teljesen érthetetlen volna.”⁴⁵

Összegzésként megállapítható, hogy Trubacsov álláspontja nem talált visszhangra. A szlávok őshazáját a Kárpátoktól északra, a Visztula alsó- és a Dnyeper középső folyása közé helyező véleményeket a régészet eredményei igazolják, ld. Witold Hensel,⁴⁶ Francis Conte,⁴⁷ Michał Parczewski.⁴⁸ Parczewski kifejtette, hogy a víznevek jelentőségét nem

⁴⁵ KNIEZSA 2000, 13. (eredeti megjelenése: 1942.).

⁴⁶ HENSEL 1984.

⁴⁷ CONTE 1985, 47–63. (térkép 48.).

⁴⁸ PARCZEWSKI 1993, 119–138.

tartja meghatározónak az őshaza kérdésének megítélésében.⁴⁹ Godłowski elemezte Trubacsov álláspontját,⁵⁰ és rámutatott, hogy az orosz nyelvész által hangsúlyozott autochton hipotézis, amely az írott források kritikáját és a régészet eredményeit elveti, a szerző szlavofil beállítottságából fakad. Ugyanez az álláspont fogalmazódott meg az ukrán származású amerikai, Serhii Plokhly munkájában.⁵¹ Az avarok Kárpát-medencei szerveződéséről, amelyben szláv népesség jelenléte is igazolt, írt a közelmúltban Peter Stadler,⁵² a steppe és a Kárpát-medence etnikai kapcsolatairól pedig Szenthe Gergely.⁵³ A bizánci források szlávokról szóló híradásairól részletesen szólt – többek között – Lothar Waldmüller,⁵⁴ Alexander Avenarius⁵⁵ és Gerhard Podskalsky.⁵⁶ Az orosz történetírásnak az a vonulata, amely a népvándorlás hullámain figyelembe véve foglal állást,⁵⁷ beilleszthető a nemzetközi tudományosság vonulatába, kár, hogy a népszerűsítő munkák némelyike még mindig a fantázia világában mozog.⁵⁸

⁴⁹ PARCZEWSKI 1993, 122.; alapvetően a régészeti kultúrákra alapoz Dolukhanov is: DOLUKHANOV 1996, 160–167.

⁵⁰ GODŁOWSKI 2000b, 346–348., 355.

⁵¹ PLOKHY 2006, 25–26.

⁵² STADLER 2008, 73.

⁵³ SZENTHE 2016, 358–360.

⁵⁴ WALDMÜLLER 1975, 5–21.

⁵⁵ AVENARIUS 2000, 20–22.

⁵⁶ PODSKALSKY 1982, 56–72.

⁵⁷ PETRUHIN 2012, 11.

⁵⁸ ASZOV – OSZTASKO – VASZILJEV 2011; ALEKSZEJEV 2016.

Felhasznált irodalom

Források

Cosmas Pragensis = Bretholz, Bertold (hrsg.): Cosmas von Prag. Die Chronik der Böhmen. München, 1995. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova Series 2.)

Gall Névtelen = Bagi Dániel (fordította, bevezető tanulmány-nyal és jegyzetekkel ellátta): Gall Névtelen. A lengyel fejedelmek, avagy hercegek krónikája és tettei. Budapest, 2007.

Gallus Anonymus = Małeczyński, Carolus (ed.): Galli Anonymi Cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum. Cracoviae 1952. (Monumenta Poloniae Historica. Nova Series II.)

ÍF 1116–1205 = Thoroczkay Gábor (az előszót írta, a szövegeket válogatta és a kötetet szerkesztette): Írott források az 1116–1205 közötti magyar történelemről. Szeged, 2018. (Szegedi középkortörténeti könyvtár 28.)

PVL = Адрианова-Перетц, Варвара П. (ред.) Повесть временных лет. т. I. Текст и перевод. Лихачев, Дмитрий С. и Романов, Борис А. т. II. Примечания, статьи, комментарии. Лихачев, Дмитрий С. Москва – Ленинград, 1950. (Санкт-Петербург 1999², 2007³ új kommentárokkal 2012.)

RIE = Balogh László – Kovács Szilvia (szerk.): Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája. ford. Ferincz István. A jegyzeteket írta Balogh László, Ferincz István, Font Márta, Kovács Szilvia, Polgár Szabolcs, Zimonyi István. A tanulmányokat írta Balogh László, Ferincz István, Font Márta, Kovács Szilvia. Budapest, 2015. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 30.)

Szakirodalom

ALEKSZEJEV 2016 = АЛЕКСЕЕВ, Сергей В.: Древняя история славян. Москва, 2016.

ASZOV - OSZTASKO - VASZILJEV 2011 = АСОВ, Александр И. - ОСТАШКО, Андрей В. - ВАСИЛЬЕВ, Андрей В.: Древние славяне. Прародина, предки, святыни. Москва, 2011.

AVENARIUS 2000 = AVENARIUS, Alexander: Das byzantinische Kultur und die Slawen. Zum Problem der Rezeption und Transformation (6. bis 12. Jahrhundert). Wien, 2000.

BAGI 2007 = BAGI Dániel: A lengyel fejedelmek, avagy hercegek krónikája és tettei című mű szerzője és szövege. In: Gall Névtelen. 7-77.

BAGI 2012 = BAGI Dániel: Sclavonia a magyar-lengyel krónikában. In: Bagi Dániel - Fedeles Tamás - Kiss Gergely (szerk.): „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére. Pécs, 2012. 45-58.

BALOGH 2015 = BALOGH László: A magyarság a kelet-európai népek sorában. In: RIE 279-302.

BERANOVÁ 1996 = BERANOVÁ, Magdalena: Šafařík a současná archeologie. Slavia 65 (1996) 1-2. 99-102.

BIRNBAUM 1988 = BIRNBAUM, Henryk: Славянская прародина: новые гипотезы (с заметками по поводу происхождения индоевропейцев). Ворпосы языкознания 37 (1988) 5. 37-38.

CONTE 1985 = CONTE, Francis: Les Slaves. Aux origines des civilisations d'Europe centrale et orientale (VIe - XIIIe siècles). Paris, 1985.

CURTA 2001 = CURTA, Florin: The Making of the Slavs 500-700. Cambridge, 2001.

DOLUKHANOV 1996 = DOLUKHANOV, Pavel M.: The Early Slavs. Eastern Europe from the Initial Settlements to the Kievan Rus'. London - New York, 1996.

FONT 2003 = ФОНТ, Марта: Первые хронисты и летописцы средневропейского средневековья. Studia

Slavica Academiae Scientiarum Hungariae 48 (2003):1-3. 71-80.

FONT 2010 = FONT Márta: A Povest' vremennykh let szerkezete és hitelessége. In: Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely (szerk.): Aktualitások a magyar középkorkutatásban. Pécs, 2010. 307-325.

FONT 2013 = FONT, Márta: Völker – Kultur – Beziehungen. Zur Entstehung der Regionen in der Mitte des mittelalterlichen Europa. Hamburg, 2013.

FONT 2015 = FONT Márta: A Poveszty vremennih let mint történeti forrás. In: RIE 249-278.

GODŁOWSKI 2000 = GODŁOWSKI, Kazimierz: Pierwotne siedziby Słowian. Wybór pism. pod red. Parczewski, Michał. Kraków, 2000.

GODŁOWSKI 2000a = GODŁOWSKI, Kazimierz: Z badań nad zagadnieniem rozprzestrzenienia Słowian w V-VII w. n.e. In: Godłowski 2000, 107-169.

GODŁOWSKI 2000b = GODŁOWSKI, Kazimierz: Spór o Słowian. In: Godłowski 2000. 345-369.

ISZTRIN 1971 = ИСТРИН, Василий М. (изд.): Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Петроград, 1922. (reprint: Die Chronik des Georgios Hamartolos. München, 1971.)

ISZTRIN 1994 = ИСТРИН, Василий М.: Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. Подготовка, вступительная статья и комментарии Чернышевой, М. И. Москва, 1994.

KERSKEN 1995 = KERSKEN, Norbert: Geschichtsschreibung in Europa der „nationes“. Nationalgeschichtliche Gesamtdarstellungen im Mittelalter. Münster, 1995. (Münsterische historische Forschungen 8.)

KNIEZSA 1938 = KNIEZSA István: Magyarország népei a XI. században. In: Serédi Jusztinián (szerk.): Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. II. Budapest, 1938. 367-472.

KNIEZSA 2000 = KNIEZSA István: A szlávok őstörténete. In: Szekfü Gyula (szerk.): A magyarság és a szlávok. Niederhauer Emil utószavával. Budapest, 2000.² (első kiadás: 1942.) 9–35.

KRISTÓ 2002 = KRISTÓ Gyula: Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon. Budapest, 2002.

MELICH 1925–1929 = MELICH János: Honfoglalás kori Magyarország. Budapest, 1925–1929.

MOÓR 1930 = MOÓR, Elemér: Die slawische Ortsnamen der Theissebene. Zeitschrift für Ortsnamenforschung 6 (1930):2.

MOSZYŃSKI 1992 = MOSZYŃSKI, Leszek: Die Vorgeschichtliche Religion der Slaven im Lichte der slavischen Sprachwissenschaft. Böhlau, 1992.

OBOLENSKY 1999 = OBOLENSKY, Dmitri: A Bizánci Nemzetközösség. Budapest, 1999. (Varia Byzantina 3.)

PARCZEWSKI 1993 = PARCZEWSKI, Michał: Die Anfänge der Frühslawischen Kultur in Polen. Wien, 1993.

PETRUHIN 2012 = ПЕТРУХИН, Владимир Я.: Древняя Русь: этнический аспект становления и развития государственности. In: Красовицкая, Тамара Ю., Тишков, Валерий А. (ред.): 1150 лет российской государственности. Этнический и религиозные факторы в формировании и эволюции российского государства. Москва, 2012. 9-59.

PLOKHY 2006 = PLOKHY, Serhii: The Origins of the Slavic Nations. Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus. Cambridge MA, 2006.

PODSKALSKY 1982 = PODSKALSKY, Gerhard: Christentum und theologische Literatur in der Kiever Rus' (988–1237). München, 1982.

ROSTAFIŃSKI 1908 = ROSTAFIŃSKI, Józef: O pierwotnych siedzibach i gospodarstwie Słowian w przedhistorycznych czasach. W Krakowie, 1908.

ШАХМАТОВ 1916 = ШАХМАТОВ, Александр А.: Повесть временных лет. Петроград, 1916.

STADLER 2008 = STADLER, Peter: Avar Chronology Revisited, and the Question of Ethnicity in the Avar Quaganate. In: Curta, Florin (ed.): *The Other Europe in the Middle Ages 450–1450. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*. Leiden – Boston, 2008. 46–82.

SZENTHE 2016 = SZENTHE, Gergely: Crisis or Innovation? A Technology-inspired Narrative of Social Dynamics in the Carpathian Basin during the Eighth Century. In: Bollók Ádám, Csiky Gergely, Vida Tivadar (eds.): *Between Byzantium and the Steppe. Archeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday*. Budapest, 2016. 351–370.

THOROCZKAY 2016 = THOROCZKAY Gábor: A magyar krónikairódalom kezdeteiről. In: Thoroczkay Gábor: *Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák*. Budapest, 2016. 103–114.

H. TÓTH 2003 = H. TÓTH Imre: *Cirill-Konstantin és Metód élete és működése. Bevezetés a szláv kultúrtörténetbe*. Szeged, 2003.³

TRUBACSOV 1982–1985 = ТРУБАЧЕВ, Олег Н.: Языкознание и этногенез славян. Вопросы языкознания 31 (1982) 4. 10–26., 31 (1982) 5. 3–17., 33 (1984) 2. 15–30., 33 (1984) 3. 18–29., 34 (1985) 4. 3–17., 34 (1985) 5. 3–14.

TRUBACHEV 1985 = TRUBACHEV, Oleg N.: Linguistics and Ethnogenesis of the Slavs. The Ancient Slavs as evidenced by Etymology and Onomastics. *Journal of Indo-European Studies* 13 (1985):1–2. 203–256.

TRUBACHEV 1993 = TRUBACHEV, Oleg N.: The Ethnogenesis and Culture of the Ancient Slavs. *Palaeoslavica I* (1993) 9–40.

TRUBACSOV 1998 = ТРУБАЧЕВ, Олег Н.: Взгляд на проблемы прародины славян (парадоксы науки и парадоксы жизни). In: Кукушкин, Юрий С. et alii. (ред.): *Культура славян и Русь. сб. статей посвящен 90-летию Б. А. Рыбакова*. Москва, 1998. 53–62.

TRUBACSOV 2002 = ТРУБАЧЕВ, Олег Н.: Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. Москва, 2002. (2003²)

UDOLPH 1979 = UDOLPH, Jürgen: Studien zur slawischen Gewässernamen und Gewässerbezeichnungen. Ein Beitrag zur Frage nach der Urheimat der Slawen. Heidelberg, 1979. (Beiträge zur Namenforschung. Neue Folge. Beiheft 17.)

WALDMÜLLER 1976 = WALDMÜLLER, Lothar: Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom VI. bis VIII. Jahrhundert. Die Slawen zwischen Byzanz und Abendland. Amsterdam, 1976. (Enzyklopädie der Byzantinistik 51.)

ANONYMUS „RUSCIA”-KÉPÉNEK ALAPJAI
ÉS FORRÁSÉRTÉKE¹

Anonymus *Gesta Hungarorum*-a a magyar medievisztika „örökzöld” témái közé tartozik – könyvtárnyi irodalmával, a megközelítési módok sokaságával. Jelen dolgozatban nem kívánunk foglalkozni az Anonymus-irodalom értékelésével, hiszen ezt a szakma időről időre megteszi.² Vizsgálódásunk a „Ruscia” fogalomhoz kapcsolódó földrajzi nevek (Ruscia/Ruthenia, Galicia, Lodomeria) anonymusi értékelésére korlátozódik. Az sem új keletű észrevétel, hogy e fogalmak kormeghatározásra alkalmasak, hiszen a szövegkiadások magyarázatánál rendszerint utalnak rá a kommentárok készítői.³

A címben jelzett földrajzi meghatározások részletesebb vizsgálatával csak Gerics József foglalkozott,⁴ de ő sem kimerítően. Gericset a négy földrajzi helymegjelölés közül főként *Lodomeria* és *Ruscia* érdekelte két összefüggésben: egyrészt a krónikaszüvegek és Anonymus textusának kapcsolata miatt, másrészt a Vazul-fiak menekülésének feljegyzése okán. Anonymus szóhasználatának konklúziójaként Gerics arra a megállapításra jutott, hogy „Anonymus tanúskodása tehát

¹ A tanulmány eredeti megjelenési helye: A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére. Klaniczay Gábor – Nagy Balázs (szerk.), ELTE BTK Közép- Koraújkori Történeti Tanszék, Budapest, 1999. 207–218.

² Ld. erre összefoglalóan CSAPODI 1978; THOROCZKAY 1994; Uő. 1995.; GYÖRFFY 1988, 7–27.; A középkori irodalom áttekintése lásd KRISTÓ 1994.

³ Anonymus Gestáját Pais Dezső fordításában és Györffy György kommentárjaival közli: MEH 133–181., 285–292.; Veszprémy László fordítása és kommentárjai: HKÍF 277–347.

⁴ GERICS 1961, 22–29.

egybevág a többi krónikaszerkesztés szövegének tanulmányozásából levont következtetésünkkel: a Lodomeria – Ruscia szembeállítás magyarországi szerzőknél már a 12. század első felétől kezdve korszerűtlen és felfogásukkal ellenkező dolog.”⁵ Györffynek Pais Dezső fordításához fűzött kommentárjai lakonikusak: Szuzdalt csak 12–13. századi Moszkva környéki fejedelemségként határozza meg, Lodomeriát vagy Vlagyimirt szintén csak fejedelemségként rögzíti, de évszámmal (1087), és mindössze III. Béla hadjárata utal. A *Ruscia* névhez nem fűz kommentárt.⁶

A latin–német nyelvű bilinguis kiadás kommentárjai bővebbek, utalnak a Nyesztor krónikára, és a következőket közlik:⁷

- Anonymus nem tett különbséget Kijev és Szuzdal között,
- Halics esetében kitekintett a II. Gézától II. Andrásig terjedő időszakra,
- Lodomeriát a 12. századtól kezdve önálló fejedelemségként határozzák meg, és megemlítik az 1231. évszámot, mint „első biztos híradást” a vár bevételéről,
- Pauler Gyula nyomán állítják, hogy Vlagyimir és Halics megkülönböztetése a 12. század második felére esik, ami Anonymus szövegének keletkezése szempontjából fontos.⁸

Veszprémy László által készített fordítással és Kristó Gyula kommentárjaival találkozunk a szegedi kiadványban,⁹ amely a *Korai magyar történeti lexikon* adatait is használta.¹⁰ Kétségtelen, hogy a legfrissebb Anonymus-fordítás kommentárjai a legpontosabbak, a szintén újnak számító német

⁵ Uo. 27.

⁶ MEH 287.

⁷ SILAGI 1991, 148–150.

⁸ Uo. 152.

⁹ HKÍF 288–293.

¹⁰ KMTL 252–253., 258., 735.

fordítás magyarázatai közt az adott tárgykörben több pontatlanságot találunk; illetve olyan megjegyzést, ami további finomítást igényel. Például:

- A halicsi fejedelemmel valóban csak II. Gézának van szorosabb kapcsolata, de csupán azért, mert halicsi fejedelemség csak 1141-től létezik. A Halicsban központot kiépítő Vlagyimirko Volodarevics fejedelemmel már II. Béla is szövetségben állt,¹¹ sőt a szövetség kialakulása nagy valószínűséggel már II. István korára tehető.¹²
- Kijev és Szuzdal „összekapcsolására” a nagyfejedelmi cím használata teremtett alapot.¹³
- Vlagyimir várának – magyar részvétellel történő – körülzárására, először 1123-ban került sor,¹⁴ de a hadak hadcselekmény nélkül visszavonultak. 1231-ben a vár védői békét kötöttek a magyar királlyal, és ostrom nélkül átadták a várat.¹⁵
- Vlagyimir és Halics megkülönböztetése kezdettől fogva indokolt, együttes említésük (azonos mindkét területen a fejedelem személye) csak 1199-et követően elfogadható.¹⁶

A fentiek fényében indokolt egy rövid kitekintést tenni, hogyan használták a nevezett földrajzi neveket, illetve fogalmakat a keleti szláv területen.

Ruscia / Ruthenia

A latin szövegben használt mindkét változat a Kijevi Rusz utótagjából keletkezett, és azt a területet jelöli, amelyet a *Ki-*

¹¹ FONT 1995.

¹² FONT 1993.

¹³ POPPE 1989.

¹⁴ HODINKA 1916, 95–97.; FONT 1996a, 50–55.

¹⁵ PSZRL II. 765.

¹⁶ Uo. 715.

jevi Rusz urai, a kijevi nagyfejedelmek befolyásuk alatt tartottak. Népnév alakban inkább a *Ruthenia* változatból képzett *Rutheni* alak volt használatos. Ugyanerre vezethető vissza a német nyelvterület írásbeliségében felbukkanó *Ruiz* forma: ld. a *dux Ruizorum* titulust a Hildesheimi Évkönyvekben,¹⁷ illetve a *Reussen* formát Mügelin Henrik krónikájában.¹⁸ A szó etimológiája ma sem tisztázott: vannak érvek a személynévi eredet (Rurik) és földrajzi név átvétele mellett is. Ez utóbbi esetben szóba jöhet a *Ruotsi*, amelyet a finnek használtak a mai Svédország déli részének meghatározására.¹⁹ Hasonló hangalakot őriznek a bizánci és a muszlim források *Rhos* szóalakjai is. A hipotézisek közös eleme, hogy a kelet-európai térségbe érkező varég-normann csoportokkal hozható összefüggésbe. A *Rus/Rhos/Ruosi* névvel jelölt csoporttól megkülönböztették a szlávokat: a bizánci *Sclabenoioi*,²⁰ a muszlim források *Saqaliba*,²¹ a latin nyelvűek *Sclaveni* alakban.²² Ugyanígy tett Anonymus is, nála is külön szerepelnek a *Rutheni* és *Sclavi*.²³

A Kijevi Rusz központja Kijev volt, a Rusz szó helységnévként nem fordul elő, egyetlen kivétel *Sztraja Russza* település Novgorod környékén. Ez a település Novgorod létrejöttével jelentőségét veszítette, és soha nem vált regionális központtá.²⁴ Alapvetően ez különbözteti meg a többi vizsgálandó földrajzi névtől. A *Rusz* (*Ruthenia*, *Ruscia*) mint területnév absztrakció: a nagyfejedelem uralma alatt álló területet jelenti, pontos határai nehezen megrajzolhatók. A *Rusz* rész-

¹⁷ Hildesheimi Évkönyvek, 36.

¹⁸ Mügelin krónika, In: SRH II. 163.

¹⁹ KUNSTMANN 1996, 235–237.

²⁰ OUI 45–51.

²¹ NAZMI 1998, 74–89.

²² FRANKLIN – SHEPARD 1996, 27–50.

²³ Anonymus, In: SRH I. 50–51. (cap. 12.).

²⁴ MÜHLE 1991, 77.

ének tekinthető mindegyik, Anonymusnál szereplő helység-név: Kijev, Szuzdal, Vlagyimir, Halics. Ez utóbbiak települések, központok, és Kijev kivételével mindhárom egy-egy területi elnevezés is – de sokszor csak oly módon megvonható határokkal, ahogy a Kijevi Rusz egészét illetően is gondoljuk. Emiatt nem látszik indokoltnak az a szembeállítás, amelyet Lodomeria esetében – ha csak rövid időszakra is – Gerics József feltételez.²⁵ Az a jelenség, hogy Anonymus egyszer azt állítja, hogy „*Ruscie, que Susudal vocatur*”,²⁶ máskor „*duces Ruthenorum, scilicet de Kyeu et Sudal*”,²⁷ egyéb okokkal magyarázható. Nevezetesen azzal, hogy *Ruscia* / *Ruthenia* / *Rusz* központja Kijevből lassan Szuzdalba helyeződött át. A 12. század végén Vszevolod vlagyimir-szuzdali fejedelem, a „Nagy Fészek” (1176–1212) ugyancsak nagyfejedelemi címet használt, illetve már a testvére, Andrej, az istenfélő (Bogoljubszkij, 1157–1174) is északról irányította Kijevet, amit 1169-ben elfoglalt.²⁸

Lodomeria

A Vlagyimir szó latinosított változata. Vlagyimir település egy voloszty központja a lengyel határ felé eső részeken, a volhíniai fejedelemség központja. Megkülönböztetendő a Moszkva környéki, Kljazma-parti (vagy: Erdőntúli = 'Zaleszkij') Vlagyimir nevű településtől, nevezik volhíniai Vlagyimirnak is. A település neve kétségkívül személynévi eredetű. Míg az északkeleti Vlagyimir a 12. század 20-as éveiben bukkan fel először²⁹ – alapítása a 12. század elején uralkodó Vlagyimir Monomah nagyfejedelem (1113–1125) nevéhez fűződik, aki hosszabb időt töltött északkeleten mielőtt

²⁵ GERICS 1961, 27.

²⁶ Anonymus, In: SRH I. 42. (cap. 7.).

²⁷ Uo. 46. (cap. 10.).

²⁸ MAKAI 1995.

²⁹ NASZONOV 1951, 180.

kijevi nagyfejedelem lett. A délnyugati Vlagyimir ennél régebbi, hiszen már a 11. század második felében is központi szerepet betöltő település volt.³⁰ Elképzelhető, hogy létét a kereszténységet felvevő (Szent) Vlagyimir nyugati terjeszkedési politikájának és a lengyel fejedelmekkel folytatott harcainak köszönheti. Bölcs Jaroszlav idején (1018–1054) már voloszty.³¹ Nem önálló, hanem a kijevi nagyfejedelem alá tartozó országrész,³² ezért a 12. század folyamán indokolt volosztyinak és nem részfejedelemségnek tekinteni. 1199-ben a volhíniai fejedelem, Roman megszerezte Halicsot, ettől kezdve összekapcsolódik a két délnyugati terület, és valóban egy fejedelemséggé válik,³³ mégpedig részfejedelemséggé, mivel Kijev befolyása már nem érvényesül felette.

Galicia / Halics

Magyarország északkeleti szomszédja. Halics nevű település 1141-ben fordul elő először, illetve ez évben válik a hasonló nevű fejedelemség központjává. Ekkor egyesítette Vlagyimirko Volodarevics fejedelem (1124–1153) a Peremysl, Tyerebovl és Zvenyigorod nevű volosztyokat, és a fejedelmi rezidenciát Halicsba helyezte.³⁴ Egyes részei már a 11. század végén felbukkantak: Peremysl és Tyerebovl már az 1090-es években a volhíniai Vlagyimir riválisai voltak.³⁵ A kijevi nagyfejedelem beavatkozása és segélykérése nyomán került sor Kálmán király (1095–1116) 1099. évi hadjáratára.³⁶ A halicsi Vlagyimirko Volodarevics és fia, a „nyolceszű” (Oszmomyszl) Jaroszlav ügyesen lavírozott szomszédai (Magyarország, Lengyelország, Kijev és a volhíniai Vlagyimir)

³⁰ Uo. 134.

³¹ FONT 1998, 52–54.

³² NASZONOV 1951, 132–136.

³³ PSZRL II. 715.

³⁴ Uo. 308.

³⁵ PVL I. 179.

³⁶ Uo. 181.

között, és *de facto* függetlenné vált.³⁷ A fejedelmi címet is sikerült két generáción keresztül apáról fiúra – tehát a primogenitura elvei szerint – átörökíteni. A Rurikok halicsi ága azonban 1199-ben kihalt, emiatt vehette át Halics irányítását a szomszédos Volhínia fejedelme.

Szuzdal

A 11. század végén a gyéren lakott északkeleti terület központja Rosztov volt. A 12. század 20-as éveiben, Vlagyimir Monomah fiainak osztozkodása idején bukkant fel Szuzdal mint önálló voloszty Jurij Vlagyimirovics, a „Hosszúkezű” (Dolgorukij) uralma alatt.³⁸ Jurij szuzdali fejedelemként törekedett Kijev megszerzésére, mígnem élete utolsó éveiben (1154–1157) ez sikerült is neki, és kijevi nagyfejedelem lett.³⁹ Az északi volosztyot fia, Andrej kormányozta, aki 1155-ben elhagyta a neki juttatott déli volosztyot, és visszatért Vlagyimir-Szuzdalba.⁴⁰

Anonymus Ruszt érintő szórványos adatai

A Kijevi Ruszról, illetve a Rusz területén fekvő településekről Anonymus néhány adatot elszórtan közöl,⁴¹ illetve elbeszél egy összefüggő történetet a honfoglalás útvonaláról.⁴² A szórványos adatok közé tartozik:

- A 14. fejezetben (*De Arpad duce*) Árpád vezér követeket küldött Salanus vezérhez ajándékok kíséretében. Az ajándékok között volt 12 rutén leány: „*misit ei et ducisse XII puellas Ruthenicis prudentissimas*”.⁴³ Pais Dezső „12

³⁷ HRUSEVSZKIJ 1905, II. 413–418.

³⁸ NASZONOV 1951, 181–182.

³⁹ PSZRL II. 478.

⁴⁰ Uo. 478–479., 482.

⁴¹ Anonymus, In: SRH I. 54. (cap. 14.), 56. (cap. 15.), 113. (cap. 57.).

⁴² Uo. 42–51. (cap. 8–12.).

⁴³ Uo. 54. (cap. 14.).

*nagyon ügyes orosz leányt*⁴⁴ megfogalmazásban adja vissza magyarul, Veszprémy pedig „12 rátermett orosz leányt”⁴⁵ kifejezéssel. Az ajándékként szolgáló leányok bizonyára *ancilla* jogállású személyek lehettek, akik kikerülhettek akár a Rusz területén ejtett foglyok közül is.

- A 15. fejezeten belül Anonymus „elkalandozik” a honfoglalás korától egészen I. András idejéig. András királlyal kapcsolatban mondja: „*uxor sua ... erat filia ducis Ruthenorum*”.⁴⁶ András királyról ez a korábbi krónikasövegben is olvasható volt: „*duxit sibi autem filiam ducis Ruthenorum*”.⁴⁷ Így Anonymus a már lejegyzett hagyományból is meríthette. A feleség nevét (Anasztázia) csak későbbi orosz forrásból ismerjük,⁴⁸ Anonymus sem tudta.
- Az 57. caputban a Kárpát-medence keleti szláv lakóiról szól Anonymus: „*ex parte Theutonicorum ... in eiusdem partibus dedit castrum construere Ruthenis, qui cum Almo duce in Pannoniam venerant.*”⁴⁹ Veszprémy fordításában: „Ezen a vidéken bízta meg nagyapja, Álmos fejedelem idején bevándorolt oroszokat, hogy várat építsenek.”⁵⁰ Kristó Gyula magyarázata szerint a Pozsony megyei Oroszvárról van szó. Ugyancsak ide lokalizálja a „rutén” harcosokat is.⁵¹ A nyugati határszélre telepített ruszok Álmos fejedelem idejére helyezése minden bizonnyal Anonymus „talál-mánya”, de igaznak bizonyul Szent István korára. 1031-t (Imre herceg halála) megelőzően történhetett a varég-

⁴⁴ MEH 148.

⁴⁵ HKÍF 299.

⁴⁶ Anonymus, In: SRH I. 56. (cap. 15.).

⁴⁷ Krónikakompozíció, In: SRH I. 345.

⁴⁸ STERNBERG 1984.

⁴⁹ Anonymus, In: SRH I. 113. (cap.57.).

⁵⁰ HKÍF 345.; ld. a hasonló értelmű német fordítást és kommentárt: SILAGI 1991, 151., 179.

⁵¹ KRISTÓ 1983, 204.; KRISTÓ – MAKK – SZEGFŰ 1973, 13., 22.

rusz harcosok egy tömbben való letelepítése a nyugati határszélen, erre utal Imre herceg *dux Ruizorum* címe is. Ezt a határvédő telepet mindenképpen meg kell különböztetnünk a Kárpát-medence más pontján elszórtan felbukkanó „Oroszi” helynevektől.⁵² A nyugati határvédelem megerősítésére II. Henrik császár halála (1024) után kerülhetett sor. Ezek a fegyveresek pedig nem „oroszk” voltak, hanem „ruszok”, azaz skandináv-varég harcosok, erre bizánci párhuzamokat is ismerünk.⁵³ Bizáncban a testőrség soraiban találjuk a varég-rusz fegyvereseket, Magyarországon a szerepük kettős: egyrészt határvédők a nyugati határszélen, másrészt ugyancsak a testőrségen belül kereshetjük őket.⁵⁴ Ez utóbbi jelenség későbbi, Kálmán idejére datálható.⁵⁵

Rusza vonatkozó fejezetek

A Kijevi Russzal kapcsolatos helynevek zöme a 7-12. fejezetekben fordul elő, midőn Anonymus a honfoglalásnak „Scythiából” a Kárpát-medence (Vereckei-hágó) felé vezető útvonalát leírta. A 7. fejezetben csak arra utal a geszta írója, hogy a magyarok Kijev alá érkeznek, ezt hitelesíti az óorosz őskronika – Anonymusétól biztosan független – tudósítása is.⁵⁶

A kijevi dux és a honfoglaló magyarok történetének (*De Ruthenia*)⁵⁷ több olyan eleme is van, amelyet Anonymus Gesztája nemcsak itt alkalmaz:⁵⁸

⁵² KRISTÓ 1983, 207.

⁵³ ANGOLD 1984, 12-14.

⁵⁴ GÖCKENJAN 1972, 1-22.

⁵⁵ KRISTÓ 1983, 197-205.

⁵⁶ PVL I. 21.; TSCHIŽEWSKIJ 1969, 24-25.

⁵⁷ Anonymus, In: SRH I. 42-44. (cap. 8.).

⁵⁸ A harcok elbeszélésének sztereotípiájára ld. I. TÓTH 1946, 55., a fejezet egészére: Uo. 42.

- a kijeviek és fejedelmük szembe találkoznak az érkező ellenféllel,
- a kijeviek tanácskoznak és gyorsan döntenek: inkább meghalnak, semmint behódolnak,
- követeket küldenek a kunokhoz segítséget kérve,
- a magyarok ellen indulnak,
- szembeszállnak velük és vereséget szenvednek,
- a veszteseket a magyarok üldözőbe veszik
- a vesztesek körében nagy félelem támad,
- békét kötnek, adót fizetnek,
- túszoikat adnak és a magyarok elvonulását kérik.

Az utóbbi két elem már a 9. fejezet része: *De pace inter duces et Ruthenos*.⁵⁹ A történet egyes elemei fellelhetők a 11. fejezetben is, ahol *De civitatibus Lodomer et Galicia*⁶⁰ esik szó. A kijevi történethez képest rövidebb, kimarad az első hat elem, és csak a hetedikkel kezdődik:

- önként behódolnak, megnyitják a város kapuit,
- három hétig vendégül látják a magyarokat,
- túszoikat adnak és elvonulásukat kérik,
- ajándékokat adnak és tovább vonulásukat segítik.

A fejezetben belül a történet megismétlődik Halics városával kapcsolatban, ahol

- a fejedelem mezítláb megy eléjük,
- ajándékokat ad,
- önként megnyitja a város kapuit,
- túszoikat ad.

A 12. fejezetben megismétli Anonymus, hogy a Rusz fejedelmei (nevek említése nélkül nyilván mindegyik, akit felsorolt) attól való félelmükben adnak javaikból Álmosnak, „*ut ne de*

⁵⁹ Anonymus, In: SRH I. 44–46.

⁶⁰ Uo. 47–50.

*sedibus suis expellerentur, filios suos, ut supra diximus, in obsides dederunt”.*⁶¹

Maga az eseménysorozat mindegyik változatban másutt is előfordul Anonymus művében belül: gesztairónk lényegében itt is egy olyan sémát alkalmaz, mely szerint az összes „honfoglaló harcot” elbeszéli. Pl. a 26-27. fejezetekben: *Quomodo contra Gelu itum est, De morte Gelu.*⁶²

- Tétény indul Gelu ellen,
- Gelu sereget gyűjtve gyorsan eléjük megy,
- az összecsapásban Gelu alulmarad,
- Gelu elmenekül és a várába igyekszik,
- a magyarok üldözik és megölik,
- Gelu alattvalói önként behódolnak.

Hasonlóan történik Salanus legyőzése a 38–41. fejezetben, csak bővebb terjedelemben: *De exercitu Grecorum et Bulgarorum, De egressu Salani ducis contra Arpadium ducem, De victoria Arpad ducis, De egressu Arpad.*⁶³

- Árpád Salanus ellen indul,
- Salanus tanácskozik híveivel, segítséget kér a görögöktől és a bolgároktól,
- Salanus eléjük megy,
- összecsap Árpád seregével és Salanus vereséget szenved,
- Salanus megfutamodik és a várába zárkózik,
- a magyarok üldözik és a várat megostromolják,
- Salanus eléjük megy, újabb csata és vereség,
- a magyarok zsákmányt szereznek és foglyokat ejtenek.

⁶¹ Uo. 50.

⁶² Uo. 66–69.

⁶³ Uo. 80–86.

A Gesta 19–20. fejezetében (*De duce Bycoriensy, Qualiter contra Byhor missum est*) Anonymus a Ménmarót elleni harcot írja le:⁶⁴

- Árpád követeket küld,
- Menumorout inkább a harcot vállalja, mint a behódolást,
- Menumorout népe behódol,
- Menumorout dux félelmében elmenekül.

Menumorout, Salanus, Gelu eseteiről I. Tóth Zoltán azt állapította meg, hogy

- epikai-mondai hagyományt nem találunk benne, csak egyes nemzetségek genealógiai hagyományát,
- a história elbeszélő része teljesen irodalmi jellegű,
- a nemzetségi hagyományból vett földrajzi nevek köré van felépítve.⁶⁵

Györffy György arra a következtetésre jutott, hogy e történetek olyan hagyományra épülő elbeszélések, amelyek nem a honfoglaláshoz, hanem Szent István államszervező harcaihoz kapcsolhatók.⁶⁶ Szerinte ezekben a történetekben Anonymus az államszervezés körüli események szubjektív elemekkel tarkított leírását adja. I. Tóth ennél továbbmegy: a krónikák alapján úgy véli, Anonymusra hatottak a László és Salamon kori geszta részletei is.⁶⁷ Egyetértve a felsorolt véleményekkel úgy véljük, nem feltételezhetünk mást *Ruscia / Ruthenia, Galicia, Lodomeria* esetében sem. A ruszbeli harcoknak pedig Kálmántól II. Andrásig terjedő bőséges hagyományvilága lehetett, feltételezhető, ezért is szentelt több fejezetet ezeknek az eseményeknek. A keleti szlávokról alkotott kép kapcsán is érvényesnek tartjuk, amit I. Tóth a

⁶⁴ Uo. 59–62.

⁶⁵ I. TÓTH 1946, 84.

⁶⁶ GYÖRFFY 1988, 94.

⁶⁷ I. TÓTH 1946, 44.

Tuhutum–Gelou történet nyomán leszögezett: „A gestaíró ... eljárásai kiváló lehetőséget biztosítanak a motívumkeveredésre, a motívumok szétszóródására és a motívumsokszorozódásra.”⁶⁸

Vajon marad-e valami sajátos eleme a Russzal kapcsolatos történeteknek, ha a sztereotípiákat lefejtjük a 8-12. fejezet eseményeiről?

1. Az önkéntes behódolás motívum, valamint a zsákmány- és fogolyszerzés toposznak tekinthető. Ettől eltérően ítéljük meg a túszok állandó szerepeltetését. A Rusz területén harcoló magyar csapatok túszokat kértek a Rusz fejedelmétől, ezt a Kijevi Évkönyv szövege alapján III. Béla halicsi hadjáratánál olvashatjuk.⁶⁹ Azok támogatták Béla király távozása után is a Halicsban maradó András herceget, akiknek „fiai és testvérei a királynál voltak”.⁷⁰
2. Békekötésről többször is tárgyaltak a magyar királyok, pl. II. Géza 1150-ben és 1152-ben, de ekkor volt ruszbeli szövetségese is: Izjaszlav Msztyiszlavics kijevi nagyfejedelem. III. Béla az, aki a kijevi fejedelmekkel (két kijevi nagyfejedelem is van ekkor) tárgyalt, és saját feltételeit akarta elfogadtatni. III. Béla követeket küldött Kijevbe: „elküldött Szvjatoszlavhoz”. A tárgyalások folytatására Szvjatoszlav nagyfejedelem Gleb nevű fiát küldte a magyar királyhoz. A tárgyalások tartalmára abból lehet következtetni, hogy Szvjatoszlav lépései a társuralkodó, Rurik Rosztyiszlavics heves tiltakozását váltották ki. Emiatt elképzelhető, hogy Szvjatoszlav engedett a magyar király kérésének, de Rurik egyetértését a megállapodáshoz (trjad) – valószínűleg Halics átengedését – nem sikerült megszerezni.⁷¹

⁶⁸ Uo. 39.

⁶⁹ PSZRL II. 664.; magyar fordítása: FONT 1996a, 303.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ PSZRL II. 659–665.; FONT 1996a, 301–303.; FONT 1988.

3. A magyar országos sereg felvonulására Halics és Volhínia területén – amikor maga az uralkodó vezette a hadat – többször is sor került, pl. II. István alatt (1123), II. Géza idején (1150, 1152), III. Béla idején (1188).⁷² II. András uralkodása alatt (1205, 1207, 1208, 1200, 1213, 1215/1216, 1221 vége, 1231) az országos sereg megjelenése nem feltétlenül esik egybe a király személyes jelenlétével; a felsorolt években egyik-másik esetben jelen volt a király személyesen, vagy egyik fiát, vagy egy hadvezérét bízta meg a had irányításával.⁷³ A magyar országos sereg a Ruz haderejéhez képest komoly katonai potenciált képviselt. II. Géza Peremyzl vára alatti megjelenésekor olvashatunk arról, hogy Vlagyimirko fejedelem a túlerővel szemben bezárkózott a várába,⁷⁴ vagyis mint Anonymus írja a névtelen ruszbeli fejedelmekről „sokaságuktól megijedtek”.
4. A magyar hagyományban biztosan nyoma maradt Kálmán király 1099. évi súlyos vereségének is, hiszen a magyar krónika tudott róla,⁷⁵ nem gondolhatjuk, hogy épp Anonymus ne ismerte volna. Inkább szándékosan „elfeledkezett” róla, mivel egy súlyos vereség nem illett bele abba a „sikertörténetbe”, ahogy Anonymus a magyar honfoglalást ábrázolja. Kálmánt végtére is 1099-ben nem a Ruz fejedelmei, hanem a segítségül hívott kunok győzték le.⁷⁶ Kálmán vereségéről a PVL sokkal részletebben ír, mint a magyar krónika. Anonymus mindössze egyetlen kun előkelő nevét kombinálja a történetbe a 10.

⁷² PSZRL II. 286–288., 405–407., 446–460., 660–662.; FONT 1996a, 51–53., 151–153., 221–235., 295–297.

⁷³ FONT 1991, 133–134.

⁷⁴ PSZRL II. 405., 449.; FONT 1996a, 153., 227.

⁷⁵ Krónikakompozíció, In: SRH I. 423–426. (cap. 145.).

⁷⁶ PVL I. 181.; TSCHIŽEWSKIJ 1969, 260–261.; FONT 1996b.

fejezetben, Oluptulmáét,⁷⁷ akinek neve emlékezetet a PVL-ből ismert Altunopáéra, de a felszíni hasonlóság ellenére névtanilag nem kapcsolhatók össze.⁷⁸

5. A földrajzi nevek használatáról az állapítható meg, hogy Anonymus *Ruscia* / *Rutheniát* gyűjtőfogalomként használta, amit hol Kijevvel, hol Szuzdallal azonosított. A Kijev-Rusz fogalom összekapcsolása régebbi tradíció, a Ruscia-Szuzdal azonosítása nem lehet régebbi, mint Vszevolod, a „Nagy Fészek” uralkodása. Vszevolod volt az, aki garantálta a III. Béla fogságából megszökött és kalandos úton Halicsba visszatért Vlagyimir Jaroszlavicsnak, hogy volosztyát megtarthatja: „A szuzdali Vszevolod követeket küldött minden fejedelemhez, a királyhoz és Lengyelországba. A kereszthez vezette őket, hogy többé sem unokaöccsét, sem Halicsot nem háborgatják.”⁷⁹ A korabeli kijevi nagyfejedelmek ilyen ígéretnek nem tudtak már érvényt szerezni; a kortársak szemében a Szuzdalban székelő Vszevolod volt a Rusz tényleges ura. A 11. fejezetben Anonymus, ha nem is maradéktalanul, de szorosán összetartozónak mutatja Halicsot és Volhíniát. Külön fejedelmük van, külön kötnek békét – a kapcsolat mégis szoros közöttük. Ez az állapot igaz lehet 1199–1205-re, de még inkább 1205 utánra, amikor a kis-korú fejedelmek miatt a két terület kapcsolata lazult, de nem szakadt ketté.⁸⁰

⁷⁷ Anonymus, In: SRH I. 46.; A névsor egésze, amelyben előfordul, nem hiteles. Ld. HKÍF 289. 955. jegyzetben.

⁷⁸ A történetnek csak a PVL-ben említett másik szereplőjét (Bonyak) gondolják hitelesnek, ld. MENGES 1979, 115–116.

⁷⁹ FONT 1996a, 311.

⁸⁰ PSZRL II. 723–724.

Összegzés

Anonymus számára az óorosz forrás bizonyosan nem volt ismert, ezért a *Gesta* adatai teljesen függetlenül kerültek lejegyzésre. E rövid összehasonlítás alapján úgy véljük, a ruszbeli földrajzi nevek használata valóban kormeghatározó, és adalék lehet ahhoz, melyik Béla király jegyzője lehetett Anonymus, és mikor keletkezett a mű. Úgy véljük, Anonymus *Ruscia*-képén leginkább III. Béla 1188-1189. évi hadjáratai hagytak nyomot. Elemeiben fellelhetők a Ruszhoz fűződő korábbi hagyomány nyomai is, de ezek sem régebbiek Szent István koránál. Vizsgálódásunk mindazok véleményével vág egybe, akik Anonymust III. Béla jegyzőjének tartják. E kutatók körében Anonymus *Gesta Hungarorum*ának *terminus post quem*-je, III. Béla halálának éve (1196), eddig sem képezte vita tárgyát. A megírás időpontjául – megint csak a Kijevi Rusz, illetve egyes részeivel való kapcsolat alapján – úgy gondolom, szóba jöhet II. András uralkodásának legeleje is. II. András korai hadjáratainak eseményei nem térnek el jelentősen III. Béla 1188. évi hadjáratában történtektől.⁸¹ II. András 1205-ben jelent meg először Halicsban magyar királyként Roman fejedelem özvegyének hívására, aki magyar segítséggel akarta kiskorú fiai uralmát biztosítani. II. András először a vlagyimir-szuzdali fejedelemmel keresett kapcsolatot, fián, Jaroszlav Vszevologyicson keresztül. A kijevi nagyfejedelem és a csernyigovi Igorevicsek támadása András királyt egyezkedésre kényszerítette. A II. András király védelmét élvező két kiskorú Romanovics elhagyta Halicsot csakúgy, mint a magyar sereg (1205–1206). A csernyigovi eredetű négy Igorevics együttesen szerezte meg Halicsot, és 1207–1211 között egymással versengve, a kizárólagos uralom elnyerésére törekedtek. Emiatt keresték a magyar király kegyeit, ajándékokkal megrakodva többször is megfordultak András király udvarában. Anonymus nem szól sem az

⁸¹ FONT 1991, 121.

előkelők fokozott halicsi térnyeréséről, sem pedig Kálmán herceg halicsi királlyá koronázásáról. Ez utóbbi csak az 1214. évi szepesi találkozón körvonalazódott, a magyar-lengyel egyezkedés első lépései (1206) csupán Halics-Volhínia érdekszférákra osztásában nyilvánult meg. Nem találni Anonymusnál a tervezett egyházi unió nyomát sem, amelynek II. András és III. Ince pápa levelezésében nyoma maradt.⁸² A *Gesta* megírásának *terminus ante quem*-jét meghatározandó perdöntőnek tekintjük a halicsi királyi cím és az uniós törekvések említésének hiányát. II. András ezirányú elképzelései a krakkói fejedelemmel, Leszekkel való szepesi találkozón körvonalazódhattak (1214). Következésképpen a *Gesta*nak már ezt megelőzően készen kellett állnia. A *Rusciá*-val kapcsolatos földrajzi névanyag és hagyomány ennél nagyobb pontosítást nem tesz lehetővé.

⁸² Uo. 126.

Felhasznált irodalom

ANGOLD 1984 = ANGOLD, Michael: *The Byzantine Empire 1025-1204. A Political History.* London – New York, 1984.

Anonymus = *Anonymi Gesta Hungarorum.* In: *Scriptores rerum Hungaricarum.* I. Szentpétery, Emericus. Budapestini, Academia Hungarica, 1937. 33–117.

CFHH = Gombos F. Albin (szerk.): *Catalogus fontium historiae Hungariae.* I–III. Budapestini 1937–1938.

CSAPODI 1978 = CSAPODI Csaba: *Az Anonymus-kérdés története.* Budapest, 1978.

FONT 1988 = FONT Márta: III. Béla szerepe az 1180-as évek halicsi trónküzdelseiben. In: Vonyó József (szerk.): *Történeti tanulmányok Dél-Pannóniából I.* Pécs, 1988. 9–17.

FONT 1991 = FONT Márta: II. András orosz politikája és hadjáratai. *Századok* 125 (1991) 107–144.

FONT 1993 = FONT Márta: *Powstanie sojuzu halicko-wołynskiego w latach dwudziestych XI wieku.* *Studia Historyczne* 36 (1993) 3. 281–286.

FONT 1995 = FONT Márta: *Magyar–orosz politikai kapcsolatok a 12. században.* *Aetas* 10 (1995) 3. 53–75.

FONT 1996a = FONT Márta: *Magyarok a Kijevi Évkönyvben.* Szeged, 1996. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 11.)

FONT 1996b = FONT Márta: *Magyarok a „Poveszty vremennich let”-ben.* In: Lengvári István (szerk.): *Tanulmányok Barta Gábor emlékére.* Pécs, 1996. 39–51.

FONT 1998 = FONT Márta: *Oroszország, Ukrajna, Rusz.* Budapest – Pécs, 1998.

FRANKLIN – SHEPARD 1996 = FRANKLIN, Simon – SHEPARD, Jonathan: *The Emergence of Rus’ 750–1200.* London – New York, 1996.

GERICS 1961 = GERICS József: *Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái.* Budapest, 1961. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22.)

GÖCKENJAN 1972 = GÖCKENJAN, Hansgerd: Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn. Wiesbaden, 1972.

GYÖRFFY 1988 = GYÖRFFY György: Rejtély vagy történeti forrás. Budapest, 1988.

Hildesheimi Évkönyvek = WAITZ, Georg (hg.): Annales Hildesheimenses. Hannover, 1990. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi 8.)

HKÍF = Kristó Gyula (szerk.): A honfoglalás korának írott forrásai. Szeged, 1995. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.)

HODINKA 1916 = HODINKA, Antal: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Budapest, 1916.

HRUSEVSZKIJ 1905 = ГРУШЕВСЬКИЙ, Михайло: История Украины-Руси. У Львови, 1905.

KMTL = Kristó Gyula (főszerk.): Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Budapest, 1994.

KRISTÓ 1983 = KRISTÓ Gyula: Oroszok az Árpád-kori Magyarországon. In: Kristó Gyula: Tanulmányok az Árpád-korról. Budapest, 1983. 191–207.

KRISTÓ 1994 = KRISTÓ Gyula: A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig. Budapest, 1994.

KRISTÓ - MAKK - SZEGFŰ 1973/1974 = KRISTÓ Gyula - MAKK Ferenc - SZEGFŰ László: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. I-II. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 44 (1973) 1–96., 48 (1974) 1–55.

Krónikakompozíció = Cronici Hungarici compositio saeculi XIV. In: SRH I. 239–505.

KUNSTMANN 1996 = KUNSTMANN, Heinrich: Die Slawen. Ihre Name. ihre Wanderung nach Europa und die Anfänge der russischen Geschichte in historisch-onomastischer Sicht. Stuttgart, 1996.

- MAKAI 1995 = MAKAI János: A Szuzdali Fejedelemség külpolitikája a 12. században. *Aetas* 10 (1995) 3. 76–95.
- MEH = GYÖRFFY György (szerk.): A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Budapest, 1975.
- MENGES 1979 = МЕНГЕС, Карл Г.: Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». Ленинград, 1979.
- Mügeln krónika = *Chronicon Heinrici de Mügeln Germanice conscriptum*, In: SRH II. 105–223.
- MÜHLE 1991 = MÜHLE, Eduard: Die städtische Handelszentren der nordwestlichen Rus'. Stuttgart, 1991.
- NASZONOV 1951 = НАСОНОВ, Арсений Н.: Русская земля и образование древнерусского государства. Москва, 1951.
- NAZMI 1998 = NAZMI, Ahman: Commercial Relations between Arabs and Slavs (9th–11th Centuries). Warszawa, 1998.
- OUI = Литаврин, Геннадий Г. (изд.) Константин Багрянородный: Об управлении империей. Москва, 1989.
- POPPE 1989 = POPPE, Andrzej: Words that serve the authority. On the title of „Grand Prince” in Kievan Rus'. *Acta Poloniae Historica* 60 (1989) 159–184.
- PSZRL II = Полное собрание русских летописей. т. II. Ипатьевская летопись. Москва, 1962.
- PVL = Повесть временных лет. 1. Текст и перевод. Подготовка текста Лихачева, Дмитрий С. и Романова, Борис А., 2. Приложения, статьи, комментарии. Лихачева, Дмитрий С. Москва – Ленинград, 1950.
- SILAGI 1991 = SILAGI, Gabriel (ed. unter Mitarbeit von László Veszprémy): Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars. Sigmaringen, 1991. (Ungarns Geschichtsschreiber Bd. 4.)
- SRH = Szentpétery Imre (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum*. I-II. Budapestini, 1937–1938.

STERNBERG 1984 = ШТЕРНБЕРГ, Ярослав И.: Анастасия Ярославна, королева Венгрии. Вопросы истории 58 (1984) 180-184.

STÖKL 1981 = STÖKL, Günther: Das Fürstentum Galizien-Wolhynien. In: Hellmann, Manfred, Zernack, Klaus, Schramm, Gottfried (hrsg.): Handbuch der Geschichte Russlands I. Stuttgart, 1981. 484-533.

I. TÓTH 1946 = I. TÓTH Zoltán: Tuhutum és Gelou. Hagymány és történeti hitelesség Anonymus művében. Századok 79-80 (1945-1946) 21-84.

THOROCZKAY 1994 = THOROCZKAY Gábor: Az Anonymus-kérdés kutatástörténeti áttekintése. 1. Fons 1 (1994) 2. 93-149.

THOROCZKAY 1995 = THOROCZKAY Gábor: Az Anonymus-kérdés kutatástörténeti áttekintése. 2. Fons 2 (1995) 2. 117-163.

TSCHIŽEWSKIJ 1969 = TSCHIŽEWSKIJ, Dmitrij (ed.): Die Nestorchronik. Wiesbaden 1969. (Slavistische Studienbücher VI.)

BÓTOR TÍMEA

„HA AZ ISTEN VÁLTOZÁST HOZ A HORDÁVAL KAPCSOLATBAN...”¹ AZ ADÓNEMEK ÉS AZ ADÓSZEDÉS GYAKORLATA A MOSZKVAI NAGYFEJEDELMI VÉGRENDELETEK TÜKRÉBEN (14–15. SZÁZAD)

Tanulmányomban a tatár kánnak fizetendő adó mértékét és annak változását elemzem a 14–15. században keletkezett moszkvai nagyfejedelmi végrendeletek segítségével.²

A 14–15. században keletkezett moszkvai nagyfejedelmi végrendeletek alapos vizsgálata lehetőséget nyújt az adott korszak adózási rendszere, ezen belül az adónemek rekonstruálására is. A Kijevi Rusz időszakában az adók két csoportját különböztették meg: a dany (*дань*) a fejedelemnek fizetendő egyenes adót, míg a poslina (*пошлина*) a közvetett, a bírósági és kereskedelmi illetéket jelentette.³ A *danyt* az adófizetésre kötelezett társadalmi csoportok: a földművelők és a kézművesek fizették meg. A széttagoltság és a Moszkvai Rusz korszakában az egyenes adó (*dany*) elnevezése megmaradt, annyi változott, hogy a városokban és szlobodákban (*слобода*) az adóviselő porták száma után rótták ki, míg a földműveléssel foglalkozó lakosság a mezőgazdasági telkek után fizette az adószedőknek (*данищики*).⁴

¹ DDG 1950, №12. 36.; BÓTOR 2011, 106.

² RGADA fond 135. otgy. 1. rubr. 1. № 1–7., 9., 13–14., 21–22. Forráskiadások DDG 1950 № 1. a. b. 7–11.; № 3. 13–14.; № 4. a. b. 15–19.; №8. 24–25.; № 12. 33–37.; № 20. 55–57.; № 21. 57–60.; № 22. 60–62.; № 61. a. b. 193–199. A 14. században keletkezett végrendeletek legújabb forráskiadása: KUCSKIN 2008a, 2008b, 2008c, 2008d, 2009a, 2009b, 2009c.

³ KLJUCSEVSZKIJ 2003, 192–193.; HOWES 1967, 63.

⁴ KLJUCSEVSZKIJ 2003, 193.

A 13. század közepétől a tatár kán lett a legfőbb úr, aki mint a Rusz földjének meghódítója és tulajdonosa örökbirtokként osztogatta a földeket a fejedelmek között. A nagyfejedelmi cím megítélése kizárólag a tatár kántól függött, aki azt a fejedelmet részesítette előnyben, aki nagyobb alázatot mutatott irányában és értékesebb ajándékokat, pénzt fizetett a nagyfejedelmi beiktatást biztosító oklevélért (*ярлык*). A tatárok által meghódított népek, így a ruszbeli fejedelmek is kötelesek voltak adót fizetni az Arany Horda közvetítésével a mongol nagykának, melyet vihodnak (*выход*) neveztek.⁵ A kánnak fizetett adó időben történő beszedését és behajtását az ún. *баскак* vagy a 14. századig a *даруга* végezte a mellékük rendelt tatár csapatok segítségével.⁶ A *baszkak* török szó, kormányzót jelentett. Egy-egy területre, fejedelemségre kivetett adó behajtásáért felelős tisztviselő, feladatát fegyveres kísérete segítségével látta el.⁷ A *darugák* kezdetben a *baszkakok* alárendeltjei voltak, később önálló hatáskörrel rendelkező hivatalnokok. A 13. században ezek a tisztségviselők irányították a lakosság-összeírásokat is.⁸ Az adóbegyűjtés jogát a tatár kán a 14. század elejétől a muzulmánoknak (*бесермены*) adta bérbe, de kegyetlenségeik miatt gyakran törtek ki lázadások. A 14. századtól kezdve kizárólag az orosz fejedelmek kapták meg az adószedés jogát, így biztosítva a rendszeres és időben való begyűjtését. 1328-ban Iván Kalita megosztott nagyfejedelmi címet kapott a tatár kántól. Miután a szuzdali Alekszandr Vasziljevics 1331-ben meghalt, Iván Kalita a tatár kánhoz utazott, és megkapta „az egész Rusz föld” feletti uralmat biztosító oklevelet a jarlikot,

⁵ SZDRJA 2002, 259.

⁶ A fejedelmi megállapodásokban a *dany* és *vihod* terminusokon kívül megjelenik az *ordinszkaja tjagoszty*, a *protor* és a *ruszskij dolg* a tatár kánnak befizetendő adó elnevezésére. DDG 1950, № 5.; 20. № 11. 31.; № 13. 38.

⁷ VÁSÁRY 2007a, 201–206.

⁸ SZREZNYEVSZKIJ I. 1893, 43.; VÁSÁRY 2007b, 189–197.

illetve a velejáró területeket, Alekszandr örökségét.⁹ Ezt a tényt mi sem bizonyította jobban, minthogy Iván már közvetlen hazatérése után követelni kezdte a novgorodiaktól a Kámán túli ezüstműl származó jövedelmet (*Закамское серебро*) saját maga és a tatár kán számára. A Kámán túli ezüst (*Zakamskoe srebro*) egy régebbi adónemet jelentett, melyet Novgorod fizetett a nagyfejedelmeknek a Pecsora folyó medencéjének birtoklásából befolyó jövedelmeiből. Iván Kalita az évkönyv szerint a 6840/1332 év alatt a Hordából visszatérve követelte az adómegfizetést, mivel a novgorodiak ezt megtagadták, bosszúból elfoglalta Torzsok és Bezseckij Verh városát.¹⁰

A testamentumokban folyamatosan feltűnik a *потягло* kifejezés, a *потянути* ige múlt idejű alakjában.¹¹ A szó jelentése a kötelezettségek feletti rendelkezés, ebben a kontextusban az adóra, a bevételekre vonatkozóan. *Тягло*-nak vagy járadéknak neveztek minden olyan bevételt, amely az adófizető lakosságra kivetett adók és kötelezettségek összességéből állt. A *tjaglo* magába foglalta a fejedelemnek fizetett *danyu*, vagyis az egyenes adó, illetve a Moszkvai Rusz területi egységei élén álló helytartók és járásfőnökök (*наместник* és *волостель*) kezdetben természeti, majd pénzbeli járandóságát (*корм*, *кормление*).¹² A Kijevi Rusz időszakában a fejedelem és kísérete maga szedte be „ellátmányát” a *полюдьe* során.¹³ A Moszkvai Rusz korszakában a lakosság általában két alkalommal, Péter-Páلكor és karácsonykor járult a helytartó elé, megfizetve neki a járandóságokat (*кормы*).

Az egyenes adók sorához tartozott az *оброк* (terményjáradék).¹⁴ Elsőként Iván Kalita, majd II. Iván és Dmitrij

⁹ KUCSKIN 1984, 132-135.

¹⁰ PSRL 2000, 233.

¹¹ SZREZNYEVSZKIJ II. 1902, 1307-1308.

¹² KLJUCSEVSZKIJ 2003, 196-197.

¹³ FONT 117, 27.

¹⁴ FASZMER III. 1987, 108.; SZDRJA 2002, 535.

Donszkoj második végrendeletében találkozhatunk az *obrok* terminussal. Robert Howes azt a vidéki településen élő személyt tekintette obrokosnak (*оброчник*), aki már nem művelte a földet és nem fizetett többé adót (*dany*). Helyette természetbeni vagy pénzbeni terményjáradék (*obrok*) teljesítésére kötelezte a nagyfejedelem.¹⁵ Iván Kalita első végrendeletében (1336) az «*оброчком медовым Василицево веданье*» fogalom szerepelt, melynek jelentése: Vaszilij bojár irányítása alatt álló, kezelésében levő városi mézadó. A testamentum második változatában (1339) csak „Vaszilij által kezelt városi adóként” olvasható a terminus.¹⁶ Valószínűleg Vaszilij Veljaminov bojár igazgatási hivatalát takarta az elnevezés, aki a fejedelem számára a méhészbérlőktől szedte be a mézadót. Iván Krasznoj (1359) írásos hagyatékában a terminus egy másik alakban maradt fent: «*мед оброчнику Василицеву стану*», melynek fordítása szintén „Vaszilij által kezelt városi mézadóként” értelmezhető.¹⁷ Az *obrok* terményjáradékot, az *оброчный* terményjáradékból származót, az obrokos (*оброчник*) személyes szabadsággal nem rendelkező, egy föld vagy terület bérléséért terményjáradékkal tartozó személyt jelentett.¹⁸ A szolgálállapotra utalt a fejedelem által megvásárolt (*купленный*) jelző az obrokosokra, a méhészekre (*бортники*) vonatkozóan. Vaszilij hivatalának megnevezéseként Iván Krasznoj (1359) írásos hagyatékában «*Василцев стан*» alak, Dmitrij Donszkoj (1389),¹⁹ I. Vaszilij (1407, 1422–23, 1424–1425),²⁰ II. Vaszilij (1461–1462)²¹ testamentumaiban a «*Василцево сто*» olvasható. Valószínűsíthető a források alapján, hogy ez az igazgatási kerület (*веданье, стан, сто*) a

¹⁵ HOWES 1967, 62–63.

¹⁶ DDG 1950, № 1. a. b. 8., 10.

¹⁷ DDG 1950, № 1. a. b. 15., 17.

¹⁸ SZREZNYEVSZKIJ III. 1912, 546–548.

¹⁹ DDG 1950, № 12. 33.

²⁰ DDG 1950, № 20. 56.; № 22. 60.; № 21. 58.

²¹ DDG 1950, № 61. a. 194.

Dobryatjinszkaja méhészetrel együtt a moszkvai települések legfontosabb mézet feldolgozó területének számított a vizsgált időszakban, lakói terményjáradékkal (*obrok*) tartoztak a nagyfejedelemnek. A városi mézadó (*мед оброчный*) terminus Dmitrij Donszkoj végrendeleteitől kezdve nem szerepelt a nagyfejedelmi testamentumokban.

A nagyfejedelmi végrendeletekben gyakran feltűnik a *poslina* kifejezés, melynek jelentése a 11–14. századi okleveles anyagban a bevett, ősi szokásra utalt, illetve főként a fejedelmi végrendeletekben a különböző illetékek, bevételek összefoglaló elnevezéseként szerepelt. A kereskedelmi illetékek (*торговые пошлины*) az áruszállítási vámokra (*проезжие пошлины*): *мыто* és *костка* és a tényleges kereskedelmi illetékekre oszlottak: *тамга* és *осмниче*.

Már Iván Kalita első és második végrendeletében (1336, 1339) is megjelent a közvetett adónemek sora. A nagyfejedelem elsősorban a kereskedelmi vámokból befolyt jövedelmeket: *tamga* és *mito* osztotta meg a fiai között, kivéve az *osmnyicseje* nevű kereskedelmi bevételt, melyet feleségének adományozott. Az *oszmnyicseje* olyan vámot, illetéket jelölt, melyet a kereskedelemben szállított árukra vetettek ki a termék nyolcadára.²² A *tamga* török eredetű szó, eredetileg a nomád nemzetség vagy család tulajdonjegyét, „címerét” ábrázolta. A mongol időszakban a kán pecsétjét jelentette, az általuk veretett pénzekben, pecsétben mindig szerepelt saját címerük. A *tamga* és az *oszmnyicseje* megfizetését minden árura kivetették, még a pénzre is vonatkozott, tehát mind a vevőt, mind az eladót terhelte. A 13. századtól a Rusz földjén a *tamga* olyan tényleges kereskedelmi illetékké vált, melyet a kereskedők és kézművesek minden megvásárolt és eladott áru (kivéve a gabona) után fizettek a nagyfejedelemnek, il-

²² KLJUCSEVSZKIJ 2003, 178., 200.; PUSKHAREV 1970, 77.

letve annak a fejedelmi családtagnak, akinek ezt az adónemet a nagyfejedelem végrendeletében eladományozta. I. Vaszilij első (1407) és harmadik (1423) testamentumán kívül minden, a 14–15. században keletkezett végrendeletben feltűnt a terminus. A *tamga* tényleges kereskedelmi illeték, melyet a kereskedők és kézművesek minden megvásárolt és eladott áru után fizettek. A *tamga* az áru értékének egy meghatározott százaléka volt, különböző mértékű összeget fizetett egy helybéli, illetve egy idegen városból vagy országból érkező kereskedő. Feltételezhető, hogy a *tamgát* felügyelő *таможенник* személye a tatár időszakban alakult ki, és a Kijevi Rusz korszakából ismert tisztségviselő az *осменник* helyébe lépett.²³

A *mito* a 14. századhoz kötött (1336, 1339, 1358, 1375, 1389) moszkvai nagyfejedelemi végrendeletekben szerepelt, kivéve Szemjon Gordij testamentumát. A *mito* alatt kezdetben általános kereskedelmi vámot értettek, de ezt a fogalmat a 14. században a *tamga* helyettesítette. Így a *mito* olyan kereskedelmi vagy árumegállító vámot kezdett jelenteni, melyet a hídon, folyón, városkapun való átkelésnél (hídvám, révvám) kellett fizetni. A *mito* összegét nem az áruk értéke, hanem a szállítóeszközök száma határozta meg.²⁴

A *mito* mellett az áruszállítási illetékek egy másik fajtája a *костка* vagy *костку*. Iván Krasznoj oklevelében a *moszkvai kostka* I. I. Szreznyevszkij szerint egy adónem, de jobban elképzelhető, hogy egy vámfajta lehetett, amelyet a kereskedelemben szállított árukra vetettek ki.²⁵

A Moszkva városán kívüli területekről elsősorban Morszajszkból és Kolomnából befolyó jövedelmeket, kereske-

²³ SZREZNYEVSZKIJ III. 1912, 924.; FASZMER IV. 1987. 18.; PUSKHAREV 1970, 157.; HOWES 1967, 64.

²⁴ SZREZNYEVSZKIJ II. 1902, 219–220.; FASZMER III. 1987, 26.; PUSKHAREV 1970, 64.; HOWES 1967, 66.

²⁵ SZREZNYEVSZKIJ I. 1893, 1296.

delmi illetékeket (*poslina*) Iván Krasznij végrendeletei említették először. Az örökösök nemcsak a várost, hanem a központhoz tartozó területekről származó bevételeket, a *tamgát*, a *mitot* az összes egyéb kereskedelmi illetékkal kapták meg. Valószínűleg már Iván Kalita és Szemjon Gordij idejében is összegyűjtötték ezeket a közvetett adókat, de látható, hogy finánciális jelentőségük a 14. század második felétől vált erőteljessé. Sz. M. Kastanov feltételezése szerint a 14. század ötvenes éveiben Mozsajszkban a *tamgán* kívül a *mitot* is összegyűjtötték.²⁶ Iván Krasznij testamentumából hiányzott a mozsajszki *mito* megemlézése. Elképzelhető, hogy a tatár kán adószedői hatáskörébe tartozott ennek az árumegállító vámnak a beszedése. A források azonban egyáltalán nem tettek említést arról, hogy ez a fontos fejedelmi regália a tatár kánhoz került volna. Mozsajszk kereskedelmi szempontból kisebb jelentőséggel bírt, mint Kolomna ezért az is elképzelhető, hogy lakosainak nem kellett *mitot* fizetniük. Kolomna közel feküdt az Oka folyóhoz, sokkal intenzívebb kereskedelmi élet folyt a területén, és nemcsak Moszkvából, de a környező fejedelemségekből is érkeztek a területére kereskedők.²⁷

Míg Iván Kalita testamentumában a *mito* egyértelműen Moszkvából származó bevételnek számított, addig Iván Krasznij végrendelete (1359) említést tett a zvenyigorodi *mitoról*. Zvenyigorod ebben az időszakban már városként funkcionált, és területén gyűjtötték össze a különböző kereskedelmi illetékeket és vámokat. Érdekes, hogy Iván Krasznij oklevelében csak a *mito* szerepelt, a *tamga* hiányzott a zvenyigorodi jövedelmek sorából. A piac biztosan létezett a városban, hiszen ezt bizonyította a *mito* jelenléte az oklevélben. Sz. M. Kastanov azt feltételezte, hogy a zvenyigorodi *tamga*

²⁶ KASTANOV 1982, 184.

²⁷ KUCSKIN 2004, 255.

az Arany Horda kiváltsága lehetett.²⁸ V. A. Kucskin véleménye szerint a város népességének és a kereskedelem fejlődésének érdekében a zvenyigorodi fejedelmek és más részfejedelmek is kiváltságokban részesítették a kereskedőket. Azaz, hogy kevesebb vámot és illetéket kellett fizetniük megnőtt a számuk és intenzívebb tevékenységet folytattak a fejedelemség területén.²⁹

A nagyfejedelmi végrendeletekben elsőként I. Vaszilij testamentumaiban (1407, 1422–1423, 1424–1425), vagyis csak a 15. században jelent meg a *ям* terminus. A *jam* a falusi lakosok pénzben vagy természetben fizetendő adókötelezettsége volt, mely hozzájárult a lovas postaszolgálat fenntartásához.³⁰

A tatár kán által kivetett adó, a *vihod* mértéke jól vizsgálható a 14–15. századi okleveles anyagban, hiszen a terminus elsőként az 1375-ben megkötött moszkvai–tveri szerződésben tűnt fel, majd az 1389-re datált Dmitrij Donszkoj és Vlagyimir Andrejevics, a moszkvai–szerpuhovi fejedelmek megegyezésben is szerepelt.³¹

Ebben a kontextusban a fejedelemnek összegyűjtött *dany* a *vihod* egy részét jelentette. Dmitrij Donszkoj 1389-re datált szerződésén kívül második végrendeletében (1389) a tatároknak fizetendő adó nagyságát is meghatározta. A forrás szövege szerint Dmitrij Ivanovics négy fiának: Vaszilij (342 rubel), Jurij (272 rubel), Andrej (240 rubel) és Petr (111 rubel) fejedelemnek összesen 965 rubelt adót (*dany*) kellett összeszednie saját örökrészéről, megközelítőleg 1000 rubelt. Az 1389-ben keletkezett végrendeletben

²⁸ KASTANOV 1982, 184.

²⁹ KUCSKIN 2004, 258.

³⁰ SZREZNYEVSZKIJ I. 1893, 1658.

³¹ DDG 1950, № 9. 26.; DDG 1950, № 11. 31.

ehhez járult még hozzá a fejedelemnő 391 rubelje, és a háttérbe szorított fiú, Iván 10 rubelje.³²

Az 1389. május 25-i fejedelmi megegyezés konkrétan megnevezte a *vihod* összegét, amely ekkora 5000 rubelre rúgott.³³

A 15. század elejére datált (1401–1402), a moszkvai nagyfejedelelem, I. Vaszilij és a szerpuhovi fejedelelem, Vlagyimir Andrejevics között létrejött megállapodásban 7000 rubelre emelkedett.³⁴ Ezt az összeget erősítette meg Jurij Dmitrijevics halicsi fejedelelem 1433-ban keletkezett végrendelete.³⁵ Az adó summájának növekedése azzal magyarázható, hogy I. Vaszilij nagyfejedelelem 1392-ben *jarlikot* kapott a Nyizsnyij-Novgorodi Fejedelemség feletti uralomra.³⁶

³² „33. Amikor a gyermekeim adót szednek atyai örökségük [területéről], melyeket örökül hagytam rájuk, fiam, Vaszilij fejedelelem a saját örökrészéről Kolomna-ban és az összes kolomna-i volost'-ból háromszáz rubelt és negyven és kettő rubelt szedjen, a fejedelemnőm adjon neki az ezüstért Pesočna-ból 50 rubelt, kevesebbet, mint a harmad, és Kanov"-ból húsz rubelt és két rubelt. 34. Jurij fejedelelem szedjen Zvenigorod-ból és minden zvenigorod-i volost'-ból kétszáz rubelt és hetven rubelt és kettő rubelt, és a fejedelemnőm adjon neki az ezüstért a jurjev-i sloboda-ból ötven rubelt, és Suchodol"-ból a tizenöt rubel felét, és Smoljana-ból 9 rubelt, a Skirmenov"-skaja slobodka-ról 9 rubelt. 35. Andrej fejedelelem szedjen Možaisk-ból és minden možaisk-i volost'-ból száz rubelt és hetven rubelt, kevesebbet, mint egyharmad, a kívül eső területekről hetven rubelt, kevesebbet, mint egykedvet, fejedelemnőm adjon neki az ezüstért húsz rubelt és két és fél rubelt Vereja-ból és Čislov"-ból ötven rubelt, és Zajačkov"-ból húsz rubelt és kettőt, Chol"-hol-ból tíz rubelt, Želeskov"-ból 9 rubelt, az Iskon'skie slobodka-kból ötven rubelt, Kropivna-ból ötven rubelt. 36. Petr fejedelelem szedjen a saját örökrészéről száz rubelt és tizenegy rubelt, és a fejedelemnőm adjon neki az ezüstért Lžva-ból harminc rubelt. 37. Ivan fejedelelem adjon Vaszilij fejedelemnek Sochna-ról öt rubelt, Rameneica-ból adjon Petr fejedelemnek öt rubelt. 38. Nekik ezer rubelt kell összeszedni, de lehet több vagy kevesebb, az elszámolás szerint.” BÓTOR 2011, 105.

³³ DDG 1950, № 11. c. 31.

³⁴ DDG 1950, № 16. c. 44.

³⁵ DDG 1950, № 29. c. 74.

³⁶ KASTANOV 1988, 7.; ROUBLEV 1970, 7–8.

A 14–15. században keletkezett moszkvai nagyfejedelemi végrendeletekben Dmitrij Donszkoj második oklevelétől (1389) II. Vaszilij testamentumának szövegéig folyamatos utalás található az Arany Hordával való kapcsolat megváltozásának lehetőségére, amely az adózás módjára vonatkozott.³⁷

I. Vaszilij első testamentumában a nagyfejedelem akarata arra irányul, hogy felesége, Szófiya, Vitovt litván nagyfejedelem lánya szedje össze az adót.³⁸ Ez a bekezdés a Dmitrij Donszkoj második végrendeletében rögzített, a tatároknak fizetendő adóra (*vihod*) vonatkozott. Ha a tatároktól való függés megváltozik és Moszkva fejedelmeinek nem kell már adót fizetniük, akkor I. és II. Vaszilij feleségei (Szófiya és Marija Jaroszlavna) ezentúl saját területükről fogják az adót összeszedni, és az összeírás szerint egy meghatározott részét a nagyfejedelemi kincstárba befizetni. Az összeget korábban már pontosan meghatározták Dmitrij Donszkoj második végrendeletében.

II. Vaszilij végrendeletében olvasható egy másik fontos passzus, amely meghatározza, hogy a nagyfejedelem fiainak és feleségének mi alapján (ekelalj) kell a kivetett adót *vihod*-ba befizetnie.³⁹

³⁷ „39. Ha az Isten változást hoz a Hordával [kapcsolatban], és a gyermekeimnek már nem kell *vychod*-ot adniuk a Hordába, akkor a fiaim gyűjtsék össze az adót a saját örökrészükön és legyen az övüké. BÓTOR 2011, 106.

³⁸ „11. Ha az Isten változást hoz a tatárokkal [kapcsolatban], és a fejedelemmőm fogja maga számára a *dan'*-t összeszedni a saját *volost'*-jaiból és a *falvaiból*, *fiam Ivan fejedelem*, nem avatkozhat bele a *dan'* [összeszedésébe]. Amikor a *dan'* és a *jam'* beérkezik, a fejedelemmőm a *volost'*-okból és *falvából* adja, az elszámolás szerint, ahogyan most is van.” BÓTOR 2011, 111.

³⁹ „55. Amikor a gyermekeim a saját örökrészükön kezdenek élni, és az én fejedelemmőm, és az én *Ivan* fiam, és az én *Jurij* fiam, és az én gyermekeim elküldik az írnokokat, hogy az ő írnokaik írják össze az örökrészüket, és a keresztsókolás szerint [tesznek esküt], és az összeírás alapján az *ekelaj*ként és az emberenként *róják* ki az [*dan'*-t], és ezen [*adó*]kivetés alapján az én fejedelemmőm és gyermekeim az én *Ivan* fiamnak adják tovább [a rájuk eső részt] a *vychod*-ba a saját örökrészükről. 56. Ha az Isten változást hoz a Hordával [kapcsolatban], és az én fejedelemmőm és

A moszkvai nagyfejedelmi végrendeletekben megfigyelhető az a tendencia, hogy a 14. század végétől a 15. század közepéig Dmitrij Donszkoj, I. Vaszilij, II. Vaszilij uralkodása alatt fokozatosan csökken az Arany Horda urának befolyása. Bizonyítja mindezt az a tény, hogy a moszkvai nagyfejedelmek utoljára 1432-ben járultak a tatár kán elé, hogy a vlagyimiri nagyfejedelmi szék elfoglalását biztosító *jarlikot* elnyerjék. II. Vaszilijnek sikerült megszereznie a vlagyimiri nagyfejedelmi trónt, azonban a 15. század 30-as évtizedében a káni megerősítés már egyáltalán nem biztosította Moszkva urának végleges hatalmát. Azzal egy időben, hogy II. Vaszilij elfoglalta a nagyfejedelmi széket, a tatár kán követelni kezdte tőle adófizetési kötelezettségeinek teljesítését. Másfél évtizeddel később 1448-ban II. Vaszilij a tatár kán beleegyezése nélkül nagyfejedelemmé és társuralkodóvá kiáltotta ki fiát, a későbbi III. Ivánt, amely egyértelműen azt bizonyította, hogy az öröklés kérdésében ezentúl már nem kellett egy külső hatalom urának jóváhagyását kérni.⁴⁰ 1452 vagy 1453-ban megalakult a Kaszimovi Kánság, melynek eredményeként az Oka mentén létrejött egy hűbéres tatár fejedelemség. II. Vaszilij uralkodásának végére megteremtődött a nagyfejedelmi hatalom önállósága, a moszkvai metropóliának sikerült a konstantinápolyi patriarchátus ellenőrzése alól kivonnia magát, illetve a külső tatár uralom alól is felszabadult a Moszkvai Nagyfejedelemség.

gyermekeim fogják összeszedni az adót saját örökrészükről, Ivan fiam ebbe nem avatkozhat bele." BÓTOR 2011, 137.

⁴⁰ SZELEZNYOV 2006, 315-320.

Felhasznált irodalom*Források, forráskiadások, szótárak*

- RGADA = Российский государственный архив древних актов, Ф. 135. отд. 1. Рубр. 1. № 1–7. 8–9. 13–14. 15–16. 21–22.
- DDG 1950 = С. В. Бахрушин (отв. ред.): Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв. Л. В. Черепнин (подгот. к печ.), Москва – Ленинград, 1950.
- KUCSKIN 2008a = КУЧКИН, В. А.: Издание завещаний московских князей XIV века. (1336 г.) Первая душевная грамота великого князя Ивана Даниловича Калиты. Древняя Русь. Вопросы Медиевистики 31 (2008:1), 95–108.
- KUCSKIN 2008b = КУЧКИН, В. А.: Издание завещаний московских князей XIV века. (1339 г.) Вторая душевная грамота великого князя Ивана Даниловича Калиты. Древняя Русь. Вопросы Медиевистики 32 (2008:2), 129–132.
- KUCSKIN 2008c = КУЧКИН, В. А.: Издание завещаний московских князей XIV века. [1353 г. апреля 24–25.] Душевная грамота великого князя Семена Ивановича. Древняя Русь. Вопросы Медиевистики 33 (2008:3), 123–125.
- KUCSKIN 2008d = КУЧКИН, В. А.: Издание завещаний московских князей XIV века. 1359 г. Первая душевная грамота великого князя Ивана Ивановича. Древняя Русь. Вопросы Медиевистики 34 (2008:4), 97–101.
- KUCSKIN 2009a = КУЧКИН, В. А.: Издание завещаний московских князей XIV века. 1359 г. Вторая душевная грамота великого князя Ивана Ивановича. Древняя Русь. Вопросы Медиевистики 35 (2009:1), 93–100.
- KUCSKIN 2009b = КУЧКИН, В. А.: Издание завещаний московских князей XIV века. Январь 1372 г. Первая душевная грамота великого князя Дмитрия Ивановича. Древняя Русь. Вопросы Медиевистики 36 (2009:2), 110–113.
- KUCSKIN 2009c = КУЧКИН, В. А.: Издание завещаний московских князей XIV века. [1389 г. марта 25. – мая 16., вероятнее всего первая половина мая] Вторая душевная

грамота великого князя Дмитрия Ивановича. Древняя Русь. Вопросы Мединистики 37 (2009:3), 132–136.

PUSKHAREV 1970 = PUSKHAREV, Sergei G.: Dictionary of Russian Historical Terms from the Eleventh Century to 1917. New Hawen and London, 1970.

PSRL 2000 = Московский летописный свод конца XV века. Серия Русские летописи, Т. 8. Рязань, 2000.

SZDRJA 2002 = Аванесов, Р. И. (ред.): Словарь древнерусского языка XI–XIV. вв. Москва, 2002.

SZREZNYEVSKIJ I. 1893 = СРЕЗНЕВСКИЙ, И. И.: Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Т. 1. Санкт-Петербург, 1893.

SZREZNYEVSKIJ II. 1902 = СРЕЗНЕВСКИЙ, И. И.: Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Т. 2. Санкт-Петербург, 1902.

SZREZNYEVSKIJ III. 1912 = СРЕЗНЕВСКИЙ, И. И.: Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Т. 3. Санкт-Петербург, 1912.

FASZMER 1986a = ФАСМЕР, М.: Этимологический словарь русского языка. Т. I–II. Москва, 1986.

FASZMER 1987 = ФАСМЕР, М.: Этимологический словарь русского языка. Т. III–IV. Москва, 1986.

Szakirodalom

BÓTOR 2011 = BÓTOR Tímea: A tatár függéstől az önálló uralkodóig. A Moszkvai Fejedelemség története a nagyfejedelmi végrendeletek (1336–1462) tükrében. Ruszisztikai Könyvek, XXVIII. Budapest, 2011.

FONT 1997 = FONT Márta – SZVÁK Gyula – NIEDERHAUSER Emil – KRAUSZ Tamás: Oroszország története. Budapest, 1997.

HOWES 1967 = HOWES, Robert Craig: The Testaments of the Grand Princes of Moscow. Ithaca – New York 1967.

KASTANOV 1982 = КАШТАНОВ, С. М.: Финансовое устройство Московского княжества в середине XIV в. по

данным духовных грамот. In: Пащуто, В. Т. (отв. ред.): Исследования по истории и историографии феодализма. Москва, 1982. 173–189.

KASTANOV 1988 = КАШТАНОВ, С. М.: Финансы средневековой Руси. Москва, 1988.

KLJUCSEVSZKIJ 2003 = КЛЮЧЕВСКИЙ, В. О.: История России. Специальные курсы. Терминология русской истории. Москва, 2003.

KUCSKIN 2004 = КУЧКИН, В. А.: Духовные грамоты московского великого князя Ивана Ивановича Красного. In: Горский, А. А. (отв. ред.): Средневековая Русь. Вып. 5. Москва, 2004. 191–280.

ROUBLEV 1970 = ROUBLEV, Michael: The Periodicity of the Mongol Tribute as Paid by the Russian Princes During the Fourteenth and Fifteenth Centuries. In: Bernath, M. (hrsg.): Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. 1970/15. 7–13.

SZELEZNYOV 2006 = СЕЛЕЗЬНЕВ, Ю. В.: «А переменить Богъ Орду...» (русско-ордынские отношения в конце XIV–первой трети XV вв. Воронеж, 2006.

VÁSÁRY 2007a = VÁSÁRY, István: The origin of the institution of basqaqs. Acta Orientalia Hungarica 32 (1978), 201–206. új kiadás: Turks, Tatars and Russians in the 13th–16th Centuries. In: Variorum Collected Studies Series. Aldershot, 2007. 201–206.

VÁSÁRY 2007b = VÁSÁRY, István: The Golden Horde term daruga and its survival in Russia. Acta Orientalia Hungarica 30 (1976), 187–197. Új kiadás: Turks, Tatars and Russians in the 13th–16th Centuries. In: Variorum Collected Studies Series. Aldershot, 2007. 187–197.

BÓTOR TÍMEA

HATALMI SZIMBÓLUMOK A MOSZKVAI NAGYFEJEDELMI VÉGRENDELETEKBEN (14–15. SZÁZAD)¹

Tanulmányomban a nagyfejedelmi hatalmat szimbolizáló regáliák megjelenését szeretném végigkövetni egy speciális forrástípus, a 14–15. században keletkezett moszkvai nagyfejedelmi végrendeletek segítségével. Tulajdonképpen arra keresem a választ, hogy a nagyfejedelmi hagyatékban feltűnő, a kincsárban található értéktárgyak között megjelennek-e a későbbi autokratikus hatalom szimbólumai: a korona, a szentképekkel díszített vállrész, a *barmi*, a karneol doboz, a Paramon mester által készített kereszt?

A testamentumokban a későbbi hatalmi szimbólumok jelképei tűntek fel: Iván Kalita végrendeletében elsőként jelent meg az aransapka (*sapka zolotaja*), amelyet később a 16. századtól a Monomah-koronával azonosítottak, a szentképekkel ékesített válldísz: a *barmi*. Már Iván Ivanovics 1359-ben keletkezett testamentumában szerepelt egy fontos értéktárgy: a karneollal kirakott doboz (*korobka szerdonyicsnaja*), melyet később a cári koronázásnál használtak, és egy aranylánc is Konstantin Monomah bizánci uralkodó legenda ajándékainak körébe tartozott.² Az értéktárgyakat egyrészt moszkvai mesterműhelyekben készítették, hiszen az ezüstöntés virágzott ebben az időszakban. Másrészt a

¹ A tanulmány eredeti megjelenési helye: Kor-szak-határ: A Kárpát-medence és a szomszédos birodalmak (900–1800) a PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola Közép- és Koraújkori programjának I. konferenciája. Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely (szerk.): Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2013. 151–158.

² BICSKOVA 2006, 128–148.

tatár kán udvarából, illetve a kereskedelmi kapcsolatok révén Itáliából, a német területekről kerülhettek a nagyfejedelmi udvarba.³

A 14. század első harmadában új oklevéltípus jelent meg a Moszkvai Rusz területén: a végrendelet. A mai napig fennmaradtak a moszkvai nagyfejedelmek testamentumai és a ruszbeli fejedelmek egymás közötti szerződéseinek, megállapodásainak oklevelei. A végrendeletek azok az elsődleges történeti források, melyek a moszkvai fejedelmi család tagjai között fennálló viszonyrendszert tárták fel, az örökösödési rendben bekövetkezett változásokat rögzítették. A testamentumok elemzése lehetőséget nyújt az adott korszak társadalmi berendezkedésének, gazdasági életének és kultúrtörténetének megismerésére. A birtokviszonyok alakulását, a nagyfejedelmi udvar működését, az ingó és ingatlan vagyont, a korabeli adónemek, a személyes vagyontárgyak, ékszerek, értékes ruházat leírását és szétosztását követhetjük nyomon az oklevelek tanulmányozása során.

A Moszkvai Fejedelemség 14–15. századi történetére vonatkozó összes írásos dokumentumát az Orosz Állami Levéltár Legrégibb Iratokat (RGADA) őrző részlegének 135. fondjában találhatjuk meg a mai napig. A 135. fond a Moszkvai (Nagy)fejedelemség 1262 és 1607 között keletkezett okleveleit tartalmazza.⁴ A nagyfejedelmi végrendeletek sorát Iván Danyilovics Kalita fejedelem két változatban íródott testamentuma és IV. Iván orosz cár oklevele zárja. Az általam vizsgált kronológiai időszakban (1336–1462) hat moszkvai nagyfejedelem összesen tizenkettő (egy közülük ún. kiegészítő oklevél, *pripisznaja gramota*) végrendeletet hagyott maga után. Szemjon Gordij nagyfejedelemnek egy testamentuma (1353), Iván Kalita (1336, 1339) és II. Iván (1359) egy végrendeletének két változata maradt fent az utókor számára.

³ RÜSS 1994, 70–75.; HELLER 1997, 76–99.

⁴ RGADA fond 135. otgy. 1. rubr. 1. № 1–7, 9, 13–14, 21–22.

Dmitrij Donszkoj két (1372, 1389), I. Vaszilij három különböző (1407, 1422–1423, 1424–1425) időpontban foglalta írásba végakarátát. II. Vaszilij nagyfejedelem alapvégrendelétéhez (1461–1462) egy időben nagyon közel keletkezett kiegészítő oklevelet csatoltak.⁵

A 15. század végén és a 16. században készült elbeszélő irodalmi művekben az a meggyőződés tükröződött, hogy a vlagyimiri nagyfejedelemi trónra ültetés, majd később a moszkvai nagyfejedelemi szék elfoglalását kísérő szertartáskor használt uralkodói szimbólumok Bizáncból kerültek a Moszkvai Rusz földjére. Az *Elbeszélés nagy Oroszhon vlagyimiri nagyfejedelemeiről* című történetben két legenda ötvöződött: az egyik a Rusz nagyfejedelemi és Augustus római császár közötti rokonság eredetét írta le, míg a másik a koronázási jelvények bizánci származását mesélte el.⁶ A korszakban az uralkodói hatalom szimbólumai: a cári korona (*venyec carszkij*), a nyakfűzér (*ozserelje* vagy más néven *barmi*), a karneoldoboz vagy serleg (*korobka szerdonicsnaja vagy krabica*)⁷ és az aranylánc keresztel (*cep zolotoj sz kresztom*) voltak.⁸

A nagyfejedelemi székbe való beiktatás, a trónra ültetés (*intronizáció*) biztosította a fejedelem hatalmának aktív felvételét, amely a 12. századtól vallási szertartássá vált, pl. a fejedelemi trón állandó helyet foglalt el a fejedelemi udvarházakban és a székesegyházakban. A szertartás menetéről keveset tudunk, valószínű, hogy a fejedelem a hatalmát szim-

⁵ Forráskiadások: DDG 1950, № 1. a. b. 7–11.; № 3. 13–14.; № 4. a. b. 15–19.; № 8. 24–25.; № 12. 33–37.; № 20. 55–57.; № 21. 57–60.; № 22. 60–62.; № 61. a. b. 193–199.

⁶ Az *Elbeszélés nagy Oroszhon vlagyimiri nagyfejedelemeiről* episztola a 16. század elején, nem később, mint 1527 jelent meg. SZILI 2005, 104–106.

⁷ *Korobka szerdonicsnaja*: karneol féldrágakövel kirakott doboz, melyet a 16. századtól a cári koronázási szertartás során használtak. Augustus császár legendája alapján feltételezhető, hogy egy ivásra alkalmas edény is lehetett. BAZILEVICS 1926, 5.

⁸ DMITRIJEVA 1955, 164., 177., 184.

bolizáló kardot tartott a kezében. A trónra ültetett nagyfejedelem a szertartás révén így vált a dinasztia tagjává és a fejedelmi udvar fő méltóságává. Nem biztos, hogy a ceremónia magába foglalta a felkenést (*pomazanyije*), amely Bizáncban metaforikus jelleget biztosított a szertartásnak. Mindazonáltal feltételezhető, hogy a Rurik-dinasztia tagjai isteni akaratból már születésük pillanatában a család „felkent” tagjaivá váltak. Később az *intronizáció* aktusa teljesen feledésbe merült a moszkvai nagyfejedelmek időszakában, ezért kerestek saját koronázási szertartásuk igazolására egy legendás történetet, amely a 12. század elejéhez, Vlagyimir Monomah uralkodásához nyúlt vissza. Megjelent a dinasztikus folytonosság gondolata, melynek alapját a mondai Ruriktól III. Ivánig tartó kontinuitás biztosította.⁹

A nagyfejedelmi székbe való beiktatásról, illetve koronázási szertartásról részletes leírás a 15. század végéig nem maradt fent. A szertartást megörökítő egységes formulákat megőrizték az évkönyvek szövegei, tehát feltételezhető, hogy létezett valamilyen beiktatási ceremónia. Erre példa a Moszkvai Évkönyvben található, a moszkvai nagyfejedelmek, Szemjon Gordij és III. Iván trónra lépéséről tudósító egy-egy mondatos egységes formula, amelyben az ülni (*szigyeti*) ige szerepelt, vagyis a trónra ültetés (*poszazsenyije*) szertartása jelent meg.¹⁰

A moszkvai nagyfejedelmi kincstár legértékesebb darabja a híres „aransapka” (*sapka zolotaja*), melyet Iván Kalita mindkét végrendeletében legidősebb fiának, Szemjonnak adományozott.¹¹ Köztudott, hogy a sapka nem Vlagyimir Monomah kijevi fejedelem díszes süvege volt. Elsőként Iván Kalita testamentumában szerepelt egy bizonyos

⁹ POPPE 2007, 5.

¹⁰ BICSKOVA 2009, 24–25.

¹¹ DDG 1950, № 1. a. b. 7–11.

„aransapka”, amely a Távol-Keleten készült, és Üzbek tártár kán ajándékaként a 14. század elején juthatott a moszkvai udvarba.

Szergej Bogatyirev által napvilágot látott olyan vélemény is, hogy az Iván Kalita végrendeletében feltűnt „aransapka” nem azonos a későbbi Monomah-koronával. Valószínűleg Iván Krasznyj nagyfejedelemi végrendeletében előforduló aranyból készült két sisak (*csecsak zolotoj*) adta a későbbi Monomah-sapka aranylemezből készült alapját, melyeket a nagyfejedelem fiainak Dmitrijnek és Ivánnak készíttetett.¹² Ma Moszkvában a Fegyvertárban (*Oruzsejnaja Palata*) őrzik ezt a híres főveget. A sapka központi formája, alakja és megmunkálása a keleti muzulmán ötvösművészetre emlékeztet. A süveg nyolcszögletű, a vékony aranszalakat nyolc, virágokkal, csillagokkal, ágakkal díszített aranylemez borítja, alul cobolyprémmel övezve.¹³ A híres relikviáról Iván Kalita fia, Iván, unokája, Dimitrij Donszkoj, I. és II. Vaszilij is megemlékezett végrendeletében. Az oklevelek egyszerűen „aransapkának” nevezték az uralkodói főveget, sőt II. Vaszilij testamentumában már az arany jelző sem szerepelt.¹⁴ A fejedelemi beiktatásnak csak a 15. század végétől (1498) vált fontos részévé a fejedelemi süveg átadása, és a 16. századtól kapcsolták Vlagyimir Monomah kijevi nagyfejedelem személyéhez. A 15. század végétől a moszkvai fejedelmek hatalmuk legitimálására, a dinasztikus folytonosság bizonyítására a cobolyprémmel borított Monomah-sapkát (*venyec carszkij*) is felhasználták. A Monomah-sapka legendáját a 16. század elején (1527) keletkezett *Elbeszélés a vlagyimiri nagyfejedelmekről* című történet örökítette meg.¹⁵ Az elbeszélés a Monomah-korona a Rusz földjére kerülését mesélte el, ezzel

¹² BOGATIRJOV 2011, 181–186.

¹³ ARCIHOVSZKIJ 1969, 293.

¹⁴ DDG 1950, № 1. a. 8.; № 1. b. 10.; № 4. a. 16.; № 4. b. 18.; № 12. 36.; № 20. 56–57.; № 22. 61.; № 21. 59.; № 61. a. 197.

¹⁵ A Monomah-korona eredetéről részletesebben: MAKAI 2005, 74–77.

a bizánci császári hatalom átadásának legitimációját biztosította. Konsztantinosz Monomakhosz¹⁶ követet küldött Kijevbe a hatalmi jelvények átadására. A legfontosabb ajándékoknak a császári korona (*venyec carszkij*) és a „kereszt fája” – melyre Jézust felfeszítették – (*zsivotvorjascij kreszt*) számítottak. A relikviák Vlagyimir fejedelem trónra ültetésekor a bizánci császár és a Rusz fejedelmei közötti hatalom átadását szimbolizálta. A „kereszt fája” az Isten által választott állam legfőbb szentségét, a korona a földi birodalom megtestesülését jelképezte.¹⁷ Az említett szent tárgyakról megemlékeztek Dmitrij koronázási (*vensanyije*) szertartásakor 1498-ban, illetve IV. Iván cárrá koronázását megörökítő hivatalos oklevelében (1547) is feltűntek a hatalmi szimbólumok.¹⁸ A koronázási szertartás menetéről az elsőként fennmaradt írásos dokumentum a 15. század végén (1498) történt Dmitrij, III. Iván unokája megkoronázásáról tudósított. Az oklevélbe beépítették a bizánci uralkodók koronázási szertartásának szövegét, amely kiegészítette a korábbi, a Rusz földjére jellemző beiktatási hagyományokat.¹⁹

A 14–15. században keletkezett moszkvai nagyfejedelmi végrendeletekben felsorolt vagyontárgyak körében elsőként Iván Kalitánál tűnt fel az aranysapka és a szentképekkel díszített vállrész, a *barmi*. Az ikonokkal díszített vállrész, a *barmi* Szemjon Gordij és Dmitrij Donszkoj első végrendeletét kivéve minden nagyfejedelmi testamentumban megjelent. *Barm*nak nevezték a nagyfejedelem díszes öltözetén levő

¹⁶ Konsztantinosz Monomakhosz 1042–1055 között uralkodott Bizáncban. Vlagyimir Vszevolodics Monomah 1113–1125 között kijevi nagyfejedelem, édesanyja révén kapta a ragadványnevét, aki Konsztantinosz Monomakhosz bizánci császár lánya volt. Konsztantinosz Monomakhosz uralkodásáról részletesebben: MAKAI 2005, 67–70.

¹⁷ POPPE 2007, 11–12.; FILIPPOV 1995, 8.

¹⁸ MILLER 1967, 562–567.

¹⁹ BICSKOVA 2009, 27.

szenképekkel ékesített széles, gallér formájú vállrészt.²⁰ A bizánci uralkodók viselték ezen kiegészítő ruhadarab prototípusát, a *lorumot*. A Rusz földjére tehát Konstantinápolyból került, és elsőként Iván Danyilovics Kalita végrendeleteiben tűnt fel a kör alakú aranyérmék láncolatából készített, a vállrészhez kapcsolódó kiegészítő értéktárgy, amely a 16. századtól bekerült a cári koronázási szertartás relikviái közé. Az aranyérmék külső peremét drágakövekkel rakták ki. Ezt a vállrészt minden uralkodó viselte a cárrá koronázás szertartásakor és más ünnepi eseményeken a 15. század végétől Nagy Péterig. A *barmi*, az aransapka, a láncon függő kereszt minden nagyfejedelem és cár hagyatékában szerepelt.²¹ Kezdetben Iván Kalita az öröklésben érdekelt második és harmadik fiára, Ivánra és Andrejre hagyott egy-egy, a vállrészén szenképekkel ékesített nagy köpenyt. Iván Ivanovics 1359-es végrendeletétől kezdve a *barmi* mindig az aransapka után állt, és minden esetben a nagyfejedelem legidősebb fia kapta meg. Egyedül Dmitrij Donszkoj második oklevelében fordult elő, hogy az értéktárgyak felsorolásában az uralkodói főveg előtt szerepelt.²² A *barmi* I. Vaszilij mindhárom és II. Vaszilij testamentumaiban is feltűnt a legidősebb fiú részére jutatott örökrészben, közvetlenül az aransapka után következett.

Iván Ivanovics nagyfejedelem végrendeletében (1359) szerepelt először a karneol féldrágakövel kirakott aranydoboz (*korobka szerdonicsnaja*), melyet később a 16. századtól a cári koronázási szertartást rögzítő oklevelek minden esetben megemlítettek.²³ Az *Elbeszélés a vlagyimiri nagyfejedelmekről* című episztolában olvasható Augustus császár ajándéka, a

²⁰ SZREZNYEVSKIJ II. 1893, 42.

²¹ SZAVVIATOV 1896, 7–9.

²² DDG 1950, № 12. 36.

²³ MILLER 1967, 562–567.

karneollal díszített aranydoboz.²⁴ A moszkvai nagyfejedelemi végrendeletek sorában egy aranyból készült doboz (*korobka zolotaja*) már Iván Kalita okleveleiben is feltűnt. Ezt az aranyból készült tárgyat a nagyfejedelem második feleségének, Uljanának és kisebb gyermekeinek adományozta.²⁵ A karneol féldrágakővel megmunkált dobozt I. Vaszilij és II. Vaszilij is legidősebb fiára hagyta testamentumaiban. I. Vaszilijtól kezdve az aransapka, illetve a szentképekkel díszített vállrész (*barmi*) után következett a legidősebb fiúnak juttatott ingóságok felsorolásában, így feltételezhető, hogy a karneoldoboz a koronázási ceremóniához kapcsolódó, a hatalmi szimbólumokat kiegészítő értéktárgy lehetett.²⁶

A moszkvai nagyfejedelmek egyenes ágon Iván Krasz-nijtől származtak, hiszen Iván Ivanovics uralkodásától kezdve dinasztikus úton mindig a legidősebb fiú vált a vlagyimiri és a moszkvai nagyfejedelemmé. Az is lehetséges, hogy Iván Krasz-nij uralkodásától a fejedelmi kincstárban őrizhették a nagyfejedelemi trónra ültetés ceremóniáját kísérő értéktárgyakat. Iván Krasz-nij hagyatékában a bizánci uralkodók hatalmi jelvényeit: a cári koronát az aransapkával, a karneoldobozt a drágakővel ékesített karneoldobozzal, vagy a szintén drágakövekkel kirakott aranykosárral, a *barmit*, az aranyláncot pedig Iván Ivanovics két aranylánca közül az egyikkel lehetne azonosítani. A karneollal megmunkált, aranyból készült doboz vagy kosár (*korobka* vagy *krabica*) ezután I. Vaszilij második és harmadik végrendeletében szerepelt az aransapka és a szentképekkel díszített gallért követően. A karneoldoboz

²⁴ A forrás szövege alapján Augustus császár borívásra használt értéktárgya lehetett. SZILI 2005, 143.; BICSKOVA 2000, 33.

²⁵ DDG 1950, № 1. a. 8.; № 1. b. 10.

²⁶ DDG 1950, № 20. 56–57.; № 22. 61.; № 21. 59.; № 61. a. 197.

csak II. Vaszilij oklevelében olvasható közvetlenül a nagyfejedelmi főveg és az értékes kiegészítő ruhadarab (*barmi*) után, amelyhez még egy aranylánc kapcsolódott.²⁷

A végrendeletek másik kiemelkedő jelentősége, hogy felsorolták a nagyfejedelmi kincstár ingó vagyónát, így ennek segítségével az adott korszak művelődéstörténetébe is betekintést nyerhetünk. Iván Kalitától kezdve minden moszkvai nagyfejedelem szétosztotta örökösei között saját értéktárgyait: a pravoszláv valláshoz kapcsolódó szakrális tárgyakat, a nemesfémből (aranyból és ezüsből) készült használati eszközöket, a díszes öltözékeket és az ékszereket. A 14. századi Moszkva az Északkeleti Rusz kézműveseinek központja volt, hiszen virágzott a fémművesség és a nemesfémöntés, főleg az ezüstitárgyak készítése vált híressé. Különleges technikával munkálták meg a drága öveget, amelyeket értékes kövekkel, gyöngyökkel, aranycsatokkal díszítettek. Ezek az értéktárgyak kizárólag a fejedelmek és családtagjaik öltözetében jelenhettek meg.

Az ikonok és a keresztek a hagyaték legértékesebb részét alkották, a szentség (*szvjatoszty*), az isteni segítségnyújtás, az áldás (*blagoszlovenyije*) eszközéül szolgáltak. A Kijevi Rusz időszakában a kereszténység felvételével bizánci mintára alakult ki az ikonok keretének fémmel (általában arannyal) való megmunkálása. A keresztekkel és az ikonokkal pl. a metropolita vagy az özvegy édesanya áldotta meg a csatába induló nagyfejedelmet. II. Vaszilij végrendeletében Borisz fiának adományozta azt az aranykeresztet, mellyel édesanyja, Szófiya Vitovtovna fejedelmné áldását adta a galicsi Jurij elleni ütközet előtt.²⁸ A híres moszkvai ötvösműhelyekben is készültek drága értéktárgyak. A 14. századi nagyfejedelmi végrendeletekben elsőként Iván Krasznij okleveleiben tűnt fel egy arannyal díszített ikon,

²⁷ PROZOROVSKIJ 1882, 28–29.; KUCSKIN 2004, 273.

²⁸ BAZILEVICS 1926, 4.; DDG 1950, № 61. a. 197.

valószínűleg Paramon vagy Paramsza mester (*ikona Paramosina gyela*) munkája,²⁹ melyet később majdnem mindegyik nagyfejedelmi testamentum (Dmitrij Donszkoj második, I. Vaszilij mindhárom és II. Vaszilij) is megemlített a legidősebb fiú hagyatéka között.³⁰ Feltételezhető, hogy az értéktárgy egy aranykeresztet takart, amely egy láncon függött.³¹ Ezt bizonyították I. Vaszilij és II. Vaszilij végrendeletei, ahol a Paramon mesterhez kötődő ikont egy aranykeresztben függő lánccal együtt említették. I. Vaszilij okleveleiben a Paramon által készített ikon kereszttekkel díszített láncon függött. Ez az értéktárgy II. Vaszilij végrendeletében már egyértelműen Paramon ötvösmester által kovácsolt, ikonnal díszített aranykeresztként jelent meg.³²

A nagyfejedelmi kincstár értéktárgyai között szerepelt és I. Vaszilij második és harmadik végrendeletében tűnt fel először az Úr szenvedésének nagy ereklyéjét tartalmazó keresztje, amely a legidősebb fiúhoz került, illetve a konstantinápolyi pátriárka, Filofej (1354–1355; 1364–1374) életet adó keresztje (*zsivotvoorjascij kreszt*), mellyel korábban a bizánci egyházfő Alekszij metropolitát szentelte fel.³³ A kereszttárgyak sora II. Vaszilij hagyatéka által a későbbi III. Ivánnak adományozott „csodatévő” Pjotr metropolita keresztjével bővült, aki még a XIV. század első harmadában Jurij Danyilovics és Iván Kalita moszkvai fejedelem alatt vált a Rusz

²⁹ Valószínűleg ez az értéktárgy egy aranykeresztet takart, amely egy láncon függött. Ezt bizonyították I. Vaszilij és II. Vaszilij végrendeletei, ahol Paramonhoz kötődő ikont egy aranykeresztben függő lánccal együtt említették. BAZILEVICS 1926, 4–5.

³⁰ DDG 1950, № 4. a. 16.; № 4.b. 18.; № 12. 36.; № 20. 56–57.; № 22. 61.; № 21. 59.; № 61. a. 197.

³¹ DDG 1950, № 20. 56–57.; № 22. 61.; № 21. 59.

³² DDG 1950, № 61.a. 197.; BAZILEVICS 1926, 4–5.; KUCSKIN 2004, 268.

³³ DDG 1950, № 22. 61.; № 21. 59.; HOWES 1967, 231. Filofej pátriárka keresztje (Filofejevszkaja sztavrotyeka) a mai napig fennmaradt, és valószínűleg a XII. században készítették Bizánconban. BICSKOVA 2009, 68.

egyházának meghatározó vezetőjévé.³⁴ A Vaszilij Vasziljevics kincstárában található szakrális tárgyakból, ikonokból, keresztekől mind az öt fia (Iván, Jurij, Andrej Bolsoj, Borisz és Andrej Menysij) részesült. A második és negyedik gyermek, Jurij és Borisz a nagyfejedelem feleségétől, Szófia Vitovtovnától örökölt, és az 1451. június-júliusában keletkezett végrendeletében rögzített szent tárgyakat: Filofej aranykereszt-ikonját és egy aranykeresztet kapott meg. Ezzel a kereszttel áldotta meg Szófia a már fent említett, csatába induló Borisz fejedelmet.³⁵ A harmadik fiú, Andrej Bolsoj Dmitrij Krasznoj, a lázadó galicsi Jurij Dmitrijevic fiának láncon függő aranykeresztjéből részesült, illetve a legkisebb fiára egy smaragddal díszített aranyikont hagyott örökül a nagyfejedelem.³⁶

Megállapítható, hogy Dmitrij Donszkoj azon szándéka, hogy a nagyfejedelem ingó vagyonából legidősebb fiának adja a nagyobb részt, először mutatkozott meg a nagyfejedelemi testamentumok sorában, ezzel is erősítve a rangidős fejedelem súlyát a többi testvéréhez viszonyítva. A fejedelmi főveg jelentősége Dmitrij Donszkoj uralkodása alatt nőtt meg. Dmitrij Ivanovics elsősorban a Moszkvai Nagyfejedelemségen kívüli területek megszerzését tűzte ki céljául. A politikai sikerek elérése egyre több kiadással járt, amelyet csak a nagyfejedelemi kincstár kárára lehetett megvalósítani. Dmitrij Donszkoj halála előtt (1389) már csak csekély számú vagyontárgyáról rendelkezhetett végrendeletében. A nagyfejedelemi hagyaték megcsappant értékű tárgyait lehetetlennek tűnt öt fia között egyenlőképpen felosztania, mint ahogyan ezt elődei, Iván Kalita és Iván Ivanovics tették. A legidősebb fiú, Vaszilij kapta a legtöbb értékű tárgyat, összesen hatot, ki-

³⁴ DDG 1950, № 61. a. 197.

³⁵ DDG 1950, № 57. 176. 177.

³⁶ DDG 1950, № 61. a. 197.

sebb testvérei fokozatosan kevesebb vagyontárgyból részesültek. Olyan különleges, a későbbi hatalmi szimbólumok között feltűnő regáliák kerültek az elsőszülött fiúhoz, amely egyik kisebb fiú örökségében sem szerepel.³⁷

I. Vaszilij második (1422–1423) és harmadik (1424–1425) végrendeletében az új trónörökös, Vaszilij a nagyfejedelemi hagyatékból jelentősebb mértékben részesült, mint bátyja, Iván fejedelem. A szentség új szakrális tárgyai tűntek fel az oklevelekben: az Úr szenvedésének nagy ereklyéje és Filofej pátriárka életet adó keresztje szerepelt a Paramsin mester által készített, kereszttekkel díszített láncon függő ikon mellett, amely még Dmitrij Donszkojtól került I. Vaszilijhez. Vaszilij Dmitrijevics szintén atyjától örökölte és most fiának adta az aransapkát, a szentképekkel díszített vállrészt, a barmit, egy drágakövekkel kirakott aranyövet.

Vaszilij nagyfejedelem Dmitrij Donszkoj végrendeleteihez viszonyítva főként második és harmadik testamentumában több értékes szakrális tárgyat adományozott fiainak. Folytatva a tradíciót, a későbbi hatalmi szimbólumok körébe tartozó tárgyak is megjelentek az elsőszülött fiú hagyatékában.³⁸

A moszkvai nagyfejedelemi végrendeletek vizsgálata során megállapítható, hogy a 14. század–15. század első harmadáig ezek a később hatalmi szimbólumokat megtestesítő értéktárgyak nem rendelkeztek különleges jelentőséggel, csak II. Vaszilij uralkodása alatt kaptak kiemelt szerepet és váltak az elsőszülött fiú, a leendő nagyfejedelem uralkodói jelvényeivé.

A végrendeletekben felsorolt értéktárgyak, vagyis a nagyfejedelemi kincstár összetételének alapos vizsgálata során arra a megállapításra jutottam, hogy a legfőbb hatalmi relikviák (aransapka, barmi, karneol doboz, a Paramon

³⁷ BÓTOR 2011, 265–267.

³⁸ BÓTOR 2011, 268–269.

mester által készített kereszt) csak II. Vaszilij 1462-ben keletkezett testamentumában jelentek meg együtt, mint a legidősebb fiú hagyatékában szereplő, a későbbi autokratikus jellegű politikai hatalom szimbólumai. Az uralkodói jelvények bizánci eredete a legendás elbeszélésekben maradt fent, és a 15. század legvégétől minden koronázás (*vencsanyije*) alkalmával feltűntek a szertartás menetét megörökítő oklevelekben, ami a korlátlan hatalom irányába való elmozdulást tükrözte. Az uralkodói kincstár későbbi, a 17. században fennmaradt legelső leírásában (1642) az életet adó kereszt, a Monomah-sapka, a barmi, az arany jogar (szkipetr), illetve az államot szimbolizáló, kereszttel díszített országalma (gyerzsava) szerepel a hatalmi relikviák körében.³⁹

A további kutatások között újabb források bevonása szerepel a kronológiai határ kitolásával, amely lehetővé teszi, hogy teljes körű képet kapjunk a későbbi, a 16–17. században megjelenő autokratikus hatalmi szimbólumokról.

³⁹ BICSKOVA 2009, 79.

Felhasznált irodalom

Források, forráskiadások, szótárak

RGADA = Российский государственный архив древних актов, Ф. 135. отд. 1. Рубр. 1. № 1-7, 9, 13-14, 21-22.

DDG 1950 = Черепнин, Л. В. (подгот. к печ.), Бахрушин С. В. (отв. ред.): Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV-XVI вв. Москва-Ленинград, 1950.

SZILI 2005 = SZILI Sándor (szerk.): A középkori orosz történelem forrásai. Budapest, 2005.

SZREZNYEVSKIJ I. 1893 = СРЕЗНЕВСКИЙ, И. И.: Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Т. 1. Санкт-Петербург, 1893.

Szakirodalom

ARCINOVSZKIJ 1969 = Арциховский, А. В. (под ред): Очерки русской культуры XIII-XV веков. Ч. 1. Материальная культура. Москва, 1969.

BAZILEVICS 1926 = БАЗИЛЕВИЧ, К. В.: Имущество московских князей в XIV-XVI вв. Труды Государственного Исторического Музея. Разрядъ, обший исторический. Москва, 1926.

BICSKOVA 2000 = БЫЧКОВА, М. Е.: «Что значит именно родные». Москва, 2000.

BICSKOVA 2006 = БЫЧКОВА, М. Е.: Регалии власти московских государей и формирование идеи государственной власти. In: Судьба двух империй. Российская и Австро-Венгерская монархии от расцвета до крушения. Москва, 128-148.

BICSKOVA 2009 = БЫЧКОВА, М. Е.: Магия власти: обряды возведения на престол, царские регалии. Москва, 2009.

BOGATIRJOV 2011 = БОГАТЫРЕВ, С. Н.: Шапка Мономаха и шлем наследника: Репрезентация власти и династическая политика при Василии III и Иване

Грозном. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* (2011:9), 171–200.

BÓTOR 2011 = BÓTOR Tímea: A tatár függéstől az önálló uralkodóig. A Moszkvai Fejedelemség története a nagyfejedelmi végrendeletek (1336–1462) tükrében. Budapest, 2011.

DMITRIJEVA 1955 = ДМИТРИЕВА, Р. П.: Сказание о князьях владимирских. Москва – Ленинград, 1955.

FILIPPOV 1995 = FILIPPOV Szergej: „Támaszt az eget Istene birodalmat, mely soha örökké meg nem romol.” Történelembölcseleti elképzelések a 15–17. századi Oroszországban. *Aetas* 10. (1995/3.) 3–31.

HELLER 1997 = HELLER, Klaus: Russische wirtschafts- und sozialgeschichte. Band 1. Die Kiever und die Moskauer Periode (9–17. Jahrhundert), Darmstadt, 1997.

HOWES 1967 = HOWES, Robert Craig: *The Testaments of the Grand Princes of Moscow*. Ithaca, 1967.

KUCSKIN 2004 = КУЧКИН, В. А.: Духовные грамоты московского великого князя Ивана Ивановича Красного. In: Горский, А. А. (отв. ред.): *Средневековая Русь*. Вып. 5. Москва, 2004. 191–280.

MAKAI 2005 = MAKAI János: A Monomah-korona. *Legenda és valóság. Világtörténet* (2005: tavasz-nyár), 65–79.

MILLER 1967 = MILLER, David B.: *The Coronation of Ivan IV of Moscow*. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 15. München, 1967. 559–574.

POPPE 2007 = POPPE, Andrzej: *Rurikid Dynasty or Seven Hundred Years of Shaping Eastern Europe*. In: *Christian Russia in the Making. Variorum Collected Studies Series*. Aldershot, 2007. 1–25.

PROZOROVSKIJ 1882 = ПРОЗОРОВСКИЙ, Д. И.: Об утварях, приписываемых Владимиру Мономаху. In: *Записки Отделения русской и славянской археологии русского Археологического общества*. Т. 3. Санкт-Петербург, 1882.

RÜSS 1994 = RÜSS H.: Herren und Diener. Die soziale und politische Mentalität des Russischen Adels. IX–XVII. Jahrhundert. Köln – Weimar – Wien, 1994.

SZAVVIATOV 1896 = САВВИАТОВ, П.: Описание старинных русских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конского прибора в азбучном порядке расположенное. Санкт-Петербург, 1896.

SASHALMI ENDRE

**POLITIKAI TEOLÓGIA ÉS OROSZORSZÁG
NŐI MEGSZEMÉLYESÍTÉSÉNEK KEZDETEI
A KÉPI ÁBRÁZOLÁSOK TÜKRÉBEN,
EURÓPAI PERSPEKTÍVÁBÓL:
NAGY PÉTER URALKODÁSA, MINT VÍZVÁLASZTÓ**

Bevezetés

E tanulmány bevezetőjeként szükségesnek tartom, hogy egy rövid, de metodológiai szempontból fontos áttekintést adjak Moszkóviának a korabeli keresztény Európában elfoglalt helyéről, a hatalmi ideológia, valamint a képi ábrázolás sajátosságainak tekintetében. E két, egymással szorosan összefüggő jelenség bemutatása nélkül ugyanis nem érthetők meg a nyugati keresztény kultúrkör és a kortárs orosz viszonyok közti lényegi, és a címben megjelölt téma kifejtéséhez okvetlenül szükséges kulturális különbségek. Az a megállapítás, hogy a Moszkvai Oroszország az ortodox kultúrkör része volt, és ezáltal liturgikus és kulturális nyelve különbözött a nyugati kereszténységtől (azaz a latin kultúrkörétől), első látásra nemcsak evidenciának, hanem éppen ezért feleslegesnek is tűnhet. Mindazonáltal e ténynek lényegi jelentősége van, mind az ideológia, mind a képi ábrázolás szempontjából. A következőkben bemutatandó három példa a 17. század elejéről, Anglia történetéből jól rávilágít a különbségek mibenlétére. A példák „mintavételének” kronológiáját az indokolja, hogy éppen ez idő tájt jelent meg nagyon markánsan Oroszország női megszemélyesítése a történeti vonatkozású irodalmi művekben, továbbá hamarosan vizuálisan is, az első Romanov cár, Mihail Romanov (1613–1645) házasságkötési ceremóniája során.

A nőalak formájában történő allegorikus megszemélyesítés, mint a széles értelemben vett kulturális kontextus problematikája a nyugati keresztény kultúrkörben és Oroszországban

A nyugati kereszténységben a középkor és a koraujkor folyamán a *királyság/patria* és később a(z) *natio/állam*¹ *allegorikus vizuális ábrázolása*, melynek leggyakoribb formája a nőalakban történő megszemélyesítés volt, jelentős mértékben a következő okoknak volt betudható. Egyrészt annak az eszmének, amely szerint a *királyság (regnum)* olyan, mint a *király felesége (sponsa regis)*, másrészt pedig annak az ún. *organikus államszemléletnek*, amely úgy tekintett a királyságra, vagy szélesebb értelemben véve a *politikai közösségre (Respublica)*, később pedig (a modern államfogalom kialakulásával) magára az *államra (state, état)*, hogy az egy *politikai test (corpus politicum)*, amely az emberi test analógiájára működik. Mindkét, imént említett felfogás világosan megjelenik I. Jakab angol király (1603–1625) 1604-es parlamenti beszédében, annak kapcsán, hogy 1603-tól már nemcsak Skócia (itt VI. Jakab néven uralkodott 1567-től), hanem Anglia királya is lett: „Én vagyok a Férj és az egész teljes Sziget az én törvényes Feleségem; Én vagyok a Fej, és ez [értsd: a sziget] az én Testem.”² Erre az időre mindkét elképzelés közhelyszámba ment a nyugati kereszténységben, és nemcsak az írott forrásokban jelentkeztek, hanem képi ábrázolásokban is.³ Ami számonkra jelenleg fontosabb, az a *királyság nőalakban való megszemélyesítése*, amit két további kortárs példával illusztrálok.

¹ Szándékosan nem a nemzet, hanem a *natio* szót használom, mivel ezzel szeretném jelezni, hogy már a koraujkorban is létezett valamiféle nemzetfogalom és nemzettudat, melyek azonban, természetesen, nem voltak azonosak a 19. századi, a francia forradalom kapcsán megjelenő *modern* nemzetfogalommal és nemzettudattal.

² KING JAMES VI AND I, 136.

³ SASHALMI 2015a, 19–26., 93–95.

1607-ben Francis Bacon (aki 1603-tól aktívan politizált, később pedig jelentős politikai pozíciókat ötlött be I. Jakab idején, sőt, 1618-ban Lord Kancellár lett) így nyilatkozott a *király és a királyság* közti viszonyról: „Reges enim regnis suis, ut Iupiter Iunoni veluti matrimonio iuncti recte censeatur”./„Mert jogosan vélekednek úgy, hogy a királyok a királyságaikkal, ahogy Jupiter is Junoval, mintegy a házasság kötelékével vannak összekapcsolva”.⁴

Harmadik példánk az ikonográfia területéről való: 1612-ben Michael Drayton, *Poly-Olbion* című, dicsőítő verses művének címlapja *nőalakban, szűz királynőként*⁵ ábrázolta *Britanniát*.⁶

⁴ BROUWER 2003, 57.

⁵ Thomas Maissen a nőalakot *szűz királynőként* azonosítja. MAISSEN 2013, 126. Valóban, a jelzett ábrázolás nem csupán királynőként, hanem „szűz királynőként” is felfogható (a gyöngysor, a kibontott haj, a félig fedetlen kebel a szüzesség attribútumai). Ez az interpretáció, ahogy Maissen írja, I. Erzsébet egyes portréi esetében is releváns. MAISSEN 2013, 125–126. (Hasonlóképpen, a koraujkori uralkodói lovasportrék esetében is lehetséges egyszerre többféle értelmezés. Erre lásd: SASHALMI 2013, 70–71.) Amit azonban jelen esetben fontosabbnak gondolok, az az *uralkodás* szimbolikája, mégpedig a *szuverenitás külső és belső aspektusának ikonográfiai elemei*: az angyalok által való koronázás, illetve a jogar! A sziget feletti szuverenitás külső aspektusát, az angyalok általi koronázáson kívül, a császári ikonográfia 16. századi újjáélesztése nyomán elterjedt diadalív is mutatja, amelyben az ülő nőalakot ábrázolják, míg a trón és a jogar a szuverenitás belső tartalmát jelenítik meg.

⁶ A kép forrása: <https://en.wikipedia.org/wiki/Poly-Olbion#/media/File:Michael-Drayton-Poly-Olbion.jpg>. Letöltés ideje: 2017. február 1.

A térképeket is tartalmazó mű 30 versben dicsőíti az ülő nőalak formájában megszemélyesített *Britanniát*⁷ – jobb kezében jogar, baljában bőségszaru látható, feje fölé pedig két angyal tart babérkoszorút –, annak folyóin keresztül, melybe beleszötte a történelmet is. A *Poly-Olbion* cím egy tipikus reneszánsz szójáték. A *polyolbos* jelentése ugyanis „áldásban gazdag”, az *Olbion* pedig nyilvánvalóan *Albionra* utalt, s így a *Poly-O[A]lbion* értelme: „sokszínű Albion” – a gazdagságot pedig a bőségszaru teszi egyértelművé. Nem önmagában

⁷ Ezt egyértelművé teszi a *Great Britaine* felirat a nőalak lábánál.

Britannia női alakban való ábrázolása teszi különlegessé Drayton címlapját, hanem az, hogy a nőalaknak Nagy-Britannia földrajzi határai adják a körvonalait: azaz a királynőként ábrázolt alakot Nagy-Britannia földrajzi kontúrjaiba helyezték bele. Más aspektusból nézve a címlapot, úgy fogalmazhatunk, hogy az adott állam földrajzi kontúrjai segítségével, női alakban vizualizálták a szuverén politikai testet, ahol a szuverenitás területiális aspektusa is markánsan megjelenik.⁸

Ami azonban számunkra most a címlap szempontjából fontos, az nem abban áll, hogy „az állam olyan absztrakcióvá kezdett válni”, amely egyre inkább egy jellegzetes földrajzi alakban öltött testet.⁹ Drayton művének és címlapjának közvetlen alapjául ugyanis az a népszerű történeti munka és címlap szolgált, amelyet William Camden 1586-ban jelentett meg latinul *Britannia* néven, majd angolul 1610-ben. Camden könyvének címlapján pedig a *Britannia* felirat alatt Nagy-Britannia térképe, míg felette *Britannia* ókori, allegorikus ábrázolása, nevezetesen egy pajzsot és lándzsát tartó ülő női alak látható. Amit tehát a jelen téma szempontjából ki kell emelni, az az antik hatás, és ez lesz a közös pont Bacon előbbi idézetével: a Camden címlapján található *Britannia* ábrázolás ugyanis egy római pénzérme ikonográfiáját elevenítette fel. Drayton címlapja szempontjából így legalább annyira fontos volt az antik minta, a terület nőalakban való megszemélyesítése, mint a konkrét „politikai táj”, tehát az állam valós földrajzi kontúrjainak kérdése. Azt mondhatjuk, hogy Drayton címlapján a Camden-féle címlap térképének és antik nőalakjának egybeolvasztott, de adaptált változatával állunk szemben, amit Anglia és Skócia egyesülése inspirált: az 1603-as, a „koronák uniója” néven ismert egyesítésnek ugyanis gazdag dicsőítő irodalma alakult ki, melynek egyik bizonyítéka éppen magának

⁸ SASHALMI 2015a, 93.

⁹ OLWIG 2002, 89.

Draytonnak a műve. *Összefoglalva*: Drayton címlapja egyaránt tekinthető a *szuverén állam* és a *natio* vizuális, női alakban való megszemélyesítésének.

Az említett három példa kapcsán azt kell megjegyeznünk, hogy míg Jakab példázata, amint látni fogjuk, *bibliai eredetű és a nyugati kereszténység politikai teológiájára világít rá*, addig Bacon és Drayton esetében az antikvitás örökségének koraujkori jelentősége mutatkozik meg. Bacon formulája ugyanis (a keresztény politikai teológia mellett) az *antik mitológia* beágyazottságának bizonyítéka, (Camden/) Drayton címlapja pedig a *vizuális ábrázolás klasszikus aspektusát* példázza: nevezetesen, hogy az ókori Rómában a *provinciák, országok* esetében a *női alakban való megszemélyesítést* alkalmazták, ami nemcsak szobrok formájában, hanem pénzérméken is kifejezést nyert. Mindkét jelenség része volt a reneszánsz szellemi és kulturális életének: sőt, nemcsak külön-külön jelentkeztek, hanem gyakran egymással összekapcsolódva is. Nevezetesen, oly módon, hogy a *királyságok/ natiok/ államok* női alakban való megszemélyesítése, amellet, hogy antik mintákat elevenített fel (mint például Britannia esetében), sok esetben *Minerva alakját*,¹⁰ vagy éppen *Dea Roma*¹¹ alakját vette alapul. Valóban, a 15–17. század reneszánsz humanizmusa, ahogy arra Caspar Hirschi rámutatott, nagy szerepet játszott a kialakuló „nemzetek” női alakban való megszemélyesítésében, amelyek „legfőképpen antik modellekre támaszkodtak”.¹²

¹⁰ MAISEN 2013, 149.

¹¹ A *Dea Roma* ikonográfiája többféle tradíció összeolvadásából keletkezett, melyek közül az Amazon-típus volt hangsúlyos, de alapvető elemeiben Athéné ikonográfiájára támaszkodott (sisak, lándzsa, pajzs), ami egyben megmagyarázza, hogy *Dea Roma* alakját gyakran nem lehet elválasztani Athéné római megfelelőjétől, Minerváétól. Az ülő pozícióban, profilból való ábrázolás, a római viselet ugyanakkor a *Dea Roma* típus fontos karakterjegyei.

¹² HIRSCHI 2011, 32.

Végül, de korántsem utolsósorban, elengedhetetlen utalni arra, hogy az országok, sőt, kontinensek női alakban történő allegorikus megszemélyesítése új lökést kapott a korajkori Európa ikonográfiai kézikönyve, Cesare Ripa, *Iconologia* (1593) által, amelyben *Itália és tartományainak* leírásával egyfajta követendő modellt adott.¹³ Ripánál ugyanis kifejezetten *a szó nyelvtani neme* volt az allegorikus megszemélyesítés alapja az *erények és bűnök* (például szeretet, eretnekesség stb.) leírásánál, amelyek bemutatása a tematikát tekintve domináns a műben. Attól függően, hogy az olaszban az adott fogalmat jelölő szó hím-, vagy nőnemű volt-e, férfi-, illetve női alakban személyesítette meg az ABC sorrendbe rendezett tételeket. Részletesen leírta, hogy az adott allegorikus ábrázolás esetében milyen termetű, ábrázatú, kéztartású stb. legyen a nő- vagy férfialak, megadta a ruházat jellegét (díszes vagy egyszerű), annak színeit, a szükséges attribútumokat (tárgyakat, állatokat, növényeket), a kompozíciót, majd egyenként megmagyarázta ezek jelentését az adott kontextusban, sok esetben antik forrásokra is hivatkozva. Ripa azonban az erények és bűnök mellett, amint említettem, *Itáliát és tartományait*, továbbá az akkor ismert négy kontinenst is e minta szerint jelenítette meg (az 1603-as kiadásban már képekkel), valamint néhány *politikai fogalmat* is közölt.

E politikai fogalmak közül a téma szempontjából kettő különlegesen fontos, mégpedig *Minerva* alakja miatt. Az egyik a *racion di stato* (államracionálitás/ államérdék) fogalma.¹⁴ Véleményem szerint *maga az a tény, hogy Ripa női alakban személyesítette meg ezt a par excellence politikai fogalmat, önmagában is mintát adott a későbbiekre nézve az állam női alakban történő vizuális ábrázolásához.* Ráadásul igen valószínű, hogy

¹³ A bőségszaru mind Itália, mind Európa esetében alapvető ikonográfiai elem nála.

¹⁴ A *racion di stato* értelmének változására lásd: SASHALMI 2015a, 95–105.

Ripa a *ragion di stato* allegóriájának megformálásához (mellvértbe öltözött, álló nőalak, fején sisakkal, kezében bottal) Minerva alakját használta mintának.

Ripa másik releváns politikai fogalma, a *Governo della Repubblica*. Ezt azonban sokkal inkább a *Respublica* kormányzása és nem a *Köztársaság* kormányzása kifejezéssel kellene magyarrá fordítanunk, minthogy a *Respublica* és ennek akkori olasz megfelelője *nem államformát* jelölt, hanem általában véve a *politikai közösséget*, tekintet nélkül a kormányzat formájára. Akárhogy áll is a dolog a pontos jelentés kérdésében, maga a kapcsolat a *politikai közösség* kormányzása és *Minerva* alakja közt teljesen direkt, ugyanis így írja le Ripa *Governo della Republicat*:

„Minervához hasonló nő, aki jobb kezében olajágot tart, bal karján pajzsot, bal kezében kardot hordoz, s fején tarajos sisakot visel. Minervához hasonló tartása azt mutatja, hogy a bölcsesség a jó kormányzás kezdete...”¹⁵

Visszatérve Bacon kijelentésére: a királyt a királyságához fűző házassági viszony kapcsán Bacon megfogalmazásának második része, ellentétben kijelentésének első felével és Jakob példázatával, teljesen elképzelhetetlen lett volna a korabeli Oroszországban. Ott ugyanis az antik istenekkel való összehasonlítás, ami a nyugati kereszténységben a reneszánsz hatására bevett dologgá vált, nemcsak hiányzott, de teljességgel kultúraidegen volt. A 17. század utolsó harmada, de védhető álláspont szerint kb. 1700 előtt, azaz az „ikonográfia péteri forradalmát”¹⁶ megelőzően, a klasszikus mitológiát, minthogy pogánynak tartották, tiltotta az ortodox egyház.¹⁷ A *vizuális ábrázolás széles értelemben vett kultu-*

¹⁵ RIPA 1997, 244.

¹⁶ CRACRAFT 1998.

¹⁷ Ez csak az udvari kultúra legszűkebb, nyugatosodott körében létezett az 1660-as évektől, olyan személyek esetében, mint a cári gyerekek nevelője, Szimeon Polockij.

rális kontextusa vonatkozásában pedig szükséges azt is megjegyezni, hogy az orosz ortodox egyház ugyancsak tiltotta a szobrokat, nemcsak a templomokban (ami generálisan jellemző az ortodox egyházakra), hanem általános jelleggel is. Ezek a tiltások önmagukban is magyarázatul szolgálhatnak arra nézve, hogy miért nem léteztek olyan vizuális, női alakban való allegorikus megszemélyesítései Oroszországnak, amelyek nem-keresztény forrásból táplálkoztak. Végül, de nem utolsó sorban, a téma szempontjából lényeges, hogy az ortodox egyház teológiájának és vizualitásának lényegét adó ikonoknak mind a témáját, mind a képi világát alapvetően az határozta meg, hogy létezett-e az adott ikon alapjául szolgáló bibliai hely vagy liturgikus aktus. Miért bírnak alapvető fontossággal ezek a kérdések a jelen téma szempontjából? Úgy gondolom, hogy Oroszország esetében 1700 előtt célszerű ún. „ikonikus típusú vizualitásról” beszélni (abban az iménti értelemben, hogy a kép alapja valamely egyházi szöveg), ami viszont ellentétben áll azzal, amit én *allegorikus típusú vizualitásnak* nevezek. Leonyid Uszpenszkij, az ikonértelmezés egyik legnagyobb orosz szaktekintélye szerint: „bár esetenként megengedhetők allegóriák az ikonokon, mindazonáltal úgy tekinteni az ikont, hogy az egy eszme, erény stb. megszemélyesítése..., minden ténybeli alapot nélkülöz”.¹⁸ Az előbbieken leírt jelenségek összességét értem tehát összefoglalóan az alatt, hogy a *vizuális ábrázolás széles értelemben vett kulturális kontextusa*.

A nyugati keresztény kultúrkörben viszont az antikvitástól kezdve a középkorkorban egyaránt megfigyelhető, hogy a „megszemélyesítések szinte kivétel nélkül a női nemet használták modellként”: „A középkori allegória és annak megszemélyesített absztrakciói a nyugati gondolkodás néhány központi elemét – mint az irodalomtörténet, az *oktatás*, a *hermenautika* és a *teológia* – kötik össze a nőiesség és a női

¹⁸ LOSSKY – OUSPENSKY 1999, 37., 1.lj.

karakterek megjelenítésével a középkori irodalomban és kultúrába”.¹⁹ A megszemélyesítések „biológiai nemhez való kötésének” egyik legközvetlenebb oka maga a nyelv, azaz a „nyelvi nem” volt: nevezetesen, hogy mivel „a latinban az elvont fogalmak általában nőneműek, így azok megszemélyesítései is női alakot öltenek”.²⁰ *Mindazonáltal a nőalakban való megszemélyesítés népszerűségét nem lehet pusztán a nyelvi nem hatásával magyarázni.* A jelenség okának további háttere két későantik/koraközépkori szerző, Prudentius és Martianus Capella munkásságának hatásában keresendő, akik döntő hatást gyakoroltak a középkori kultúrára és oktatásra, azzal, hogy az *erények és bűnök*, illetve a „*hét szabad művészet*” allegorikus irodalmi ábrázolásában a női megszemélyesítés módszerét alkalmazták. Ezáltal a női test nemcsak az irodalomban, hanem az oktatásban és a művészetekben is a „megformálás alakjának” modellje lett (az allegóriához ugyanis jól illik a női alak, „minthogy jól felékesíthető”),²¹ amire még a két kulcsszó, a *figura* és az *allegoria* nyelvtani neve is ráerősített. Az itt elmondott kulturális, hermeneutikai tényezők hatására meggyökeresedő női megszemélyesítés aztán már mintegy *irányadóvá, iránytűvé* vált: egy olyan beállítódást alakított ki, hogy az allegorikus megszemélyesítést döntően a női alakkal társították,²² s ez alapvetően nem változott meg a reneszánsz folyamán sem. Bacon idézett kijelentésével is jól alátámaszthatjuk az imént elmondottakat. A középkori és sokáig a koraujkori politikai irodalomban is, a *politikai közösségre/államra* használt legáltalánosabb terminus a *Respublica* volt (amint említettem, függetlenül az államformától, azaz, hogy köztársaságról vagy monarchiáról volt-e szó). Ez *nyelvtani nemét tekintve* is alkalmas volt a politikai közösség nőalakban való megszemélyesítésére, de amint láttuk, a döntő

¹⁹ DENNY – BROWN 2006, 647. (Kiemelés tőlem: S. E.)

²⁰ DENNY – BROWN 2006, 649.

²¹ GESSERT 2015, 125.

²² DENNY – BROWN 2006, 649.

szerepet a megszemélyesítésben nem a nyelvtani nem játszotta. Ezt Bacon példája is igazolja, hiszen ő a semleges *regnumot* használta a *Respublica* helyett.

A politikai teológia fogalma és szerepe a középkori és koraújkori nyugati kultúrkörben a politikai közösség allegorikus értelmezésében és vizuális megjelenítésében

Vizsgáljuk meg ezután Jakab király kijelentésének eredetét! Ez a problematika a *politikai teológia* kérdéséhez visz bennünket – amit úgy határozhatunk meg, hogy *teológiai fogalmak kölcsönzése/kisajátítása világi, politikai célra, valamint új, főként jogi tartalommal való megtöltése* –, ennek folytán pedig a középkori és koraújkori nyugati keresztény kultúrkör, valamint a kortárs Moszkóvia hatalomfelfogása közti különbségek elemzéséhez. Az az eszme, hogy a király házasságban él a királyságával, annak a bibliai képnek az átvétele volt, amely szerint *Krisztus (Christus)* a férj, az *Egyház (Ecclesia)* pedig a feleség – a bibliai képpel ráadásul még a két szó latin nyelvtani neme is teljes összhangban van. Ugyanakkor I. Jakab kijelentésének második része, azaz a királyságnak az emberi testhez való hasonlítása, ahol a király a fej, szintén bibliai eredetű: nevezetesen abban az igehelyben keresendő, amely szerint az egyház Krisztus teste, a feje pedig Krisztus.

Jakab példázatának azonban csak *közvetett forrása volt a Biblia: közvetlen eredetét* ugyanis az érett és a késő-középkor bizonyos jogi-filozófiai fejtegetéseiben kell keresnünk! „Az az eszme, hogy Krisztus a test-egyház feje, vagy, hogy az egyház férje, modellként szolgált a püspök és a gyülekezete közti, a pápa és az egyház közti, végül pedig egy sor ideológiai és rituális átvétel révén a király és a királyság közti viszony értelmezéséhez.”²³ Ezen „ideológiai átvételek”, amelyeket Ernst Kantorowicz írt le legszemléletesebben és leg-

²³ MUIR 1997, 255.

részletesebben klasszikussá vált monográfiájában, azt eredményezték, hogy kialakult a királyságnak mint elkülönült, saját jogokkal rendelkező entitásnak az eszméje, azonban ez a folyamat nem ment végbe Oroszországban.

A *cár és cárság közti házasság* eszméje, amely valószínűleg a 16. század közepén jelent meg Oroszországban, igen erős volt ugyan a 16–17. század folyamán, és végső soron ugyanaz a bibliai inspiráció állt a háttérében, mint a nyugati keresztény kultúrkörben. Mindazonáltal a cárságnak mint a cártól független entitásnak a fogalma nem létezett a 17. század elejéig, sőt, még az sem, hogy a cárság a cártól elkülönült létezéssel bírhat. Ennek oka pedig az volt, hogy a moszkvai hatalomfelfogás nem vált „Krisztus-központúból” (*Christ-centered*) „jog-központúvá” (*law-centered*), illetve „politikai közösség központúvá” (*polity-centered*),²⁴ mint ahogy ez a nyugati kultúrkörben a 12–14. század közt végbement, és aminek ott két, egymással összefüggő oldala volt. Az egyik abban rejlett, hogy a gregorián reform eredményeként a 11–12. század fordulóján kezdett elkülönülni a szakrális szférától egy világi, politikai szféra:²⁵ azaz az uralkodói hatalom (részleges) deszakralizálásának következtében létrejött egy olyan szekuláris szféra, amely „többé már nem az üdvtörténet rendjéhez tartozott”²⁶, és amely ezáltal önállóan vizsgálható volt. Ez azonban nem történt meg sem a Kijevi Rusz idején, sem később, a moszkvai fejedelemségben, illetve az abból kinövő cári Oroszországban.

Az a lehatárolás, amely Nyugaton a politikát egy külön szféraként kezdte kezelni, azonban csak az első, bár a legfontosabb lépés volt a *hatalomról való gondolkodásnak a teológiától való leválasztásában*. Egy ezzel komplementer folyamat is zajlott a 12. századtól: nevezetesen, az egyházra alkalmazott

²⁴ KIVELSON 1996, 16.

²⁵ SASHALMI 2015a, 116.

²⁶ OAKLEY 2015, 289–290.

metaforák, allegóriák és jogi teóriák átvitele a világi közösségre, melynek folytán az uralkodó és a királyság viszonyát immár kizárólag jogi szemszögből lehetett értelmezni.²⁷ Ezt a *politikai teológiának* nevezett folyamatot plasztikusan megvilágíthatjuk Ernst Kantorowicz segítségével, a már említett bibliai allegória adaptációja kapcsán, azaz, hogy Krisztus az Egyház férje, az Egyház pedig az ő felesége.

Ahogy a 12. században axióma lett a kánonjogászok jóvoltából, hogy a püspök, akiről azt tartották, hogy misztikus házasságban él egyházmegyéjével (minthogy Krisztust a püspökök, az apostolok utódai képviselik) és nem idegenítheti el a tisztségéhez tartozó jogokat és javakat, úgy ez az elv 1200 táján már elérte a világi szférát is. A király mint a királyság férje sem idegeníthette el a *tisztségéhez (officium) tapadó jogokat*, minthogy azok nem az ő személyéhez kötődtek, hanem tőle független létezéssel bírtak, ugyanis a *politikai közösség (Respublica)* kormányzására rendeltettek:²⁸ ez volt a koronaeszme alapvető lényege. A jogtudomány eredményeinek alkalmazása a világi szférára idővel tehát azt eredményezte, hogy az a választóvonal, amely a világi és szakrális dolgok közt húzódott, egyre inkább az előbbi irányába tolódott el.²⁹ Minthogy ez a folyamat az orosz területeken hiányzott mind a Kijevi Rusz idején, mind a későbbiekben, így a kérdéses bibliai kép alkalmazása a nyugati és később az orosz ortodox egyház által, teljesen különböző eredménnyel járt. Az előbbi esetben kialakult a *politikai közösségnek (Respublica), királyságnak (regnum) mint saját jogán létező jogi személynek a fogalma, amely elkülönült és független, sőt, halhatatlan létezéssel bírt a mindenkori, a testi valóságában létező uralkodótól.*³⁰ A független jogi személyként (*persona ficta*), de egyben az

²⁷ OAKLEY 2015, 291.

²⁸ KANTOROWICZ 1957, 216–217.

²⁹ OAKLEY 2015, 287–288.

³⁰ I. Erzsébet korában (1558–1603) Angliában ezt fejezte ki a „király két

emberi test analógiájára *politikai testként*, továbbá a *király feleségeként* elképzelt királyság koncepciója nemcsak arra volt alkalmas, hogy a király vagy a dinasztiaja részéről jelentkező tulajdonosi szemléletet és igényeket ellensúlyozza, hanem arra is, hogy önálló lojalitást, sőt, patriotizmust generáljon (a korona iránti hűséget).³¹ Ezen túlmenően pedig még azt is eredményezte, ami e téma szempontjából döntő, nevezetesen, hogy a királyságot vizuálisan is ábrázolják. Azt pedig, hogy ez nőalak formájában történjen, az is erősítette, hogy a *Respublica* mellett magának a *jogi személynek* a latin megfelelője (*persona ficta*) is nőnemű.³²

Merőben más volt helyzet az orosz területek esetében. A hatalomfelfogás itt a 17. század elejéig végletesen perszonális jellegű volt: ez a „hatalomnak az uralkodó személyével való azonosítását” jelentette, nem pedig valamiféle elvont, személytelen entitással,³³ amely Nyugaton először olyan jogi elvonatkoztatásokban jelentkezett, mint a *királyság (regnum)/politikai közösség (Respublica)*, a *koronaeszmé (corona)*, végül pedig maga az *állam (state/état)*. A moszkvai hatalomfelfogás ugyanis nélkülözötte nemcsak a jogi, filozófiai fejtegetéseket, hanem a 17. század vége előtt magukat az ilyen fogalmakat is: az ideológiát a „vallási hipertrófia” jellemezte.³⁴ A cári hatalom csakis az Istenről való gondolkodás paradigmájában, annak részeként volt értelmezhető, „mint az isteni gondviselés eszköze, amely az egyház felkentje révén működik”.³⁵ A szakrális és a világi szféra közti világos elhatárolás,

testéről” szóló elképzelés. Kantorowicz alapján erre magyarul lásd SASHALMI 2015a, 19–20.

³¹ Erre legújabban részletesen lásd DELOGU 2014. A szerző a késő középkori francia királyság példáján mutatja be kiválóan, hogy a különböző női allegóriák miként funkcionáltak jogi, politikai célok alátámasztásaként egy konkrét történelmi kontextusban.

³² MAISSEN 2013, 92.

³³ DIXON 1999, 194.

³⁴ ROWLAND 2007, 269.

³⁵ ZIZIKIN 1924, 67.

azaz a hatalomfelfogás teológiától való leválasztásának hiánya egyfelől, a jogi kultúra és beállítódás hiánya másfelől – ami nemcsak a római jog hiányát és a kánonjog tudományos művelésének, de a hazai, azaz az orosz szokásjog művelésének hiányát is jelentette –, továbbá a skolasztikus filozófia ismeretlen volta magyarázzák, hogy miért nem volt megfelelő *fogalom-és szókészletük* a cári hatalom 16–17. századi egyházi ideológusainak arra, hogy a *cár* és a *cárság* viszonyát jogi, filozófiai absztrakciókban taglalják. A források szókészlete „*dominánsan biblikus eredetű*” volt, főként az Ószövetségből vett példákkal,³⁶ Pál apostolnak a hatalomra vonatkozó újszövetségi sorai mellett. Nagyjából 1700 előtt a hatalom igazolásaként elegendő volt az, ha lakonikus tömörséggel mindössze Istenre, az elődökre hivatkoztak az uralkodói hatalom kapcsán, esetleg kiegészítve azzal, hogy az antikvitáshoz nyúltak vissza.³⁷

Simon Dixon szerint, ami leginkább „szembetűnő a kormányzásról író moszkvai szerzőknél mind a formák, mind a nyelv(ezet) terén”, az az, hogy „milyen nagy mértékben maradtak számukra idegenek a filozófiai [és tegyük hozzá, a jogi] absztrakciók”.³⁸ Mindez kiegészülve a *széles értelemben vett kulturális kontextus különbözőségével*, amelyről korábban említést tettem, azzal a következménnyel járt, hogy Oroszország allegorikus vizuális megjelenítése olyan formában, mint ami a középkori kortárs Nyugatot jellemezte, hiányzott.³⁹

³⁶ DIXON 1999, 190.

³⁷ ŠEVČENKO 1978, 11.

³⁸ DIXON 1999, 190.

³⁹ Azok a metszetek és ikonok állnak legközelebb Oroszország allegorikus, női alakban való vizuális megjelenítéséhez, amelyek az Istenszülőt az orosz címerbe illesztve, a kétfejű sas mellén ábrázolják. Ez az ikonográfia azonban csak a barokk jelképek hatására jelent meg Ukrajna területén az 1660-s évektől, először a metszeteken, majd később az ikonokon is. Erre részletesen lásd SASHALMI 2013, 60–69., 116–126.

A politikai teológia azonban Nyugaton nem ért véget a középkorral, hanem sokkal inkább egy új fázisba lépett a koraújkorban, amint azt Thomas Maissen kiválóan bemutatta: a *bodini szuverenitásfogalom megjelenésével a szuverenitás és az állam /natio* nőalakban való vizuális megjelenítése, akár Minerva alakjában, akár a katolikus kereszténység egyes képi ábrázolásainak világi célra történő kisajátítása folytán egyre fontosabb lett.⁴⁰ A *középkori politikai teológia*, amint korábban láthattuk, azzal az eredménnyel járt, hogy a *politikai közösség* mint különálló entitás jogi személyiséget nyert. A *koraújkori politikai teológia* ugyanakkor nagy hatást gyakorolt „a politika képi nyelvezetére”, azzal, hogy női alakban vizualizálta az állam és szuverenitás modern fogalmát,⁴¹ aminek sikerében természetesen alapvető szerepet játszott a „nyomtatás forradalma”. Ezt a következő korabeli példával szemléltethetjük.

A spanyol monarchiától 1581-ben elszakadt és függetlenségét kinyilvánító Egyesült Tartományokat („Hollandiát”) az 1570-es évektől egy *zárt kertben ülő* (a területre jellemző polgári ruhát viselő) *szűzként* ábrázolták: a szuverén politikai közösség nőalakban való ilyen megjelenítése pedig egy vallási képi ábrázolás adaptációja volt. Nevezetesen: az *álmamnak* mint *zárt kertben (hortus conclusus)* ülő *szűznek* a megjelenítése annak a vallási képnek a direkt átvitele volt a politikai szférára, amelynek alapjául a zárt kertben ülő Szűz Mária ikonográfiája szolgált.⁴² Ez az ikonográfia (amit korabeli megnevezéssel „Holland Szűzként” említenek a metszetek) a 17. században is folytatódott, ugyanis az Egyesült tarto-

⁴⁰ MAISSEN 2013, 76–93.

⁴¹ MAISSEN 2013, 90.

⁴² MAISSEN 2013, 131–137. A *Poly-Olbion* címlapján megjelenő *Britannia*, mint „szűz királynő”, szintén ezen ikonográfia anglikán adaptációjának tekinthető: „Akkorra Britannia már Szűz Mária elfogadható protestáns verziójává vált.” id. MAISSEN 2013, 126., 193. lj.

mányok függetlenségét csak 1648-ban ismerte el Spanyolország. A *hortus conclusus* témájú ikon (tehát amely Máriát egy zárt kertben ülve ábrázolja) azonban úgy tűnik, hogy a 17. század utolsó évtizedeit megelőzően ismeretlen volt Oroszországban,⁴³ mivel nem volt bibliai és liturgiai alapja, és csak nyugati, barokk hatásra jelent meg. Bárhogy áll is a dolog ennek az ikontípusnak az oroszországi megjelenésével, Yelena Kashina szerint már a 16. században van erre példa, az tény marad, hogy ezt az ikonográfiát nem használták tisztán világi-politikai célra a politikai közösség megjelenítéseként. Úgy vélem, hogy ez a példa jól illusztrálja azt a korábbiakban említett különbséget, amely az *ikonikus* és az *allegorikus ábrázolásmód* közt létezik.

A cár és a cárság közti házasság kérdése a Moszkvai Oroszországban

Tekintsük át ezután, hogy miként funkcionált a *Krisztus-férj* – *Egyház-feleség* elképzelés az orosz ortodox egyház értelmezésében. Sander Brouwer röviden érintette ugyan ezt a problémát a nyugati és az orosz kultúrkör viszonylatában, és Jakab, valamint Bacon kijelentéseit is idézte,⁴⁴ de egy rövid kommentárnál bővebben nem foglalkozott a kérdéssel, s nem tárgyalta azokat az alapvető különbségeket sem, amelyeket én a *széles értelemben vett kulturális kontextusnak* hívtam, beleértve a moszkvai ideológia sajátosságait is. Brouwer, Kantorowiczot idézve, a következőket írta: „Míg Nyugat-Európában a királynak mint az ország férjének a képe erős fiskális-jogi háttérrel rendelkezett, egy ilyen háttér, úgy tűnik, hiányzott Oroszországban. Ott az egyházra alkalmazott kép *átvitele a világi szférára* valószínűleg többet kö-

⁴³ TRADIGO 2006, 195.

⁴⁴ BROUWER 2003, 56–58.

szönhet annak a folyamatnak, amit a cár személye szakralizációjának nevezhetünk.”⁴⁵ Brouwer első mondatát feltételelesről kijelentő módra kell változtatnunk, hasonlóan a cár személyének szakralizációjára vonatkozó megállapításához, de a második mondat általam kiemelt része félrevezető. Nem helyénvaló ugyanis „*átvitelről*” (*transfer*) és „*szekuláris szféráról*” beszélni, amint azt a korábbiakban leírtak egyértelművé teszik, minthogy a szakrális és világi szféra elválasztása nem történt meg. Ebből viszont az is következik, hogy itt nem beszélhetünk politikai teológiáról sem, azaz *teológiai fogalmak világi, politikai célra történő kölcsönzéséről/kisajátításáról*. Sokkal inkább megfelel a valóságnak, ha úgy fogalmazunk, hogy a Moszkvai Oroszországban a már ismertetett bibliai képet egyszerűen alkalmazták a cár személyének és a cárságnak a viszonyára. Ez nem is lehetett másként: mivel a cár által uralt közösséget *vallási közösségként* fogták fel, így nem létezett *sem átvitel, sem szekuláris szféra*.

A *cár és a cárság* közti, illetve a *király és a királyság* közti házasság értelmezésének különbözőségét kiválóan megvilágítja a francia királyság példáján Claudio Ingerflom: „A francia király felesége vagy a »királyság«, vagy majdnem az összes jogász számára, a *Respublica*: ez a házasság azonban világi, morális, szent és politikai: ez a szövetség nem engedi meg a vallási szféra keveredését a jogival.”⁴⁶ A koraújkori nyugati gondolkodásban a két szféra elválasztását jól mutatja a 17. század elején a jezsuita Francesco Suarez, aki kijelentette: „a világi hatalom mindössze arra rendeltetett, hogy a politikai életet uralja”.⁴⁷ A király tehát mint a királyság igazgatására rendelt személy (*administrator*) és egyúttal „az állam politikai férje, különáll a *Respublicától*”, így „nem tehet vele azt, amit akar”.⁴⁸

⁴⁵ BROUWER 2003, 58. (Kiemelés tőlem: S. E.)

⁴⁶ INGERFLOM 2013, 9.

⁴⁷ Id. SKINNER 1978. vol. II. 175.

⁴⁸ INGERFLOM 2013, 9.

A moszkvai hatalomfelfogás 1547 után erősen *“Krisztocentrikussá”* vált, amikor IV. Iván hivatalosan is felvette a *cári* címet, cárrá történő koronázásakor: a *cár* titulus ugyanis magát az *isteni kiválasztottságot* jelentette az oroszok számára, és ezáltal szoros *asszociációt* keltett *Krisztus és a cár* közt.⁴⁹ A *“Krisztocentrikus”* uralkodókép egyik legjobb bizonyítéka a Moszkvai Oroszország legfontosabb 16–17. századi vallási ceremóniája, az évenként ismétlődő virágvasárnapi rituálé, melynek üzenete az volt, hogy a cár, Krisztus küldetését utánozva, a Megváltás felé vezeti népét.⁵⁰

Abban, hogy *Krisztusnak az egyházzal való házasságáról* szóló bibliai metaforát a *cár és a cárság* viszonyára alkalmazták, döntő szerepet kell tulajdonítani egyrészt a *cári titulus felvételének* (a Cár-Krisztus asszociáció miatt), illetve *magának a koronázás tényének*. A *cárrá való koronázás* rituáléjának az orosz megfelelője ugyanis így hangzik: *vencsanyije na carsztvo*, amit úgy lehet szó szerint lefordítani, hogy a cár *„esküvője cársággal”*, minthogy a *vencsanyije* elsődleges jelentése *esküvő*. Az *esküvő (vencsanyije)* és a *koronázás (vencsanyije)* közös megnevezésének oka pedig az az analógia, hogy az orosz ortodox egyházban a házasságkötés alkalmával a pap egy *koronát (venok, venyec)* helyez a vőlegény és a menyasszony fejére, és e tárgy nevéből származik magának a *házasságkötésnek (vencsanyije)* is a megnevezése.⁵¹ Hasonlóan az *esküvőhöz*, a cár beavatása során, még a felkenés előtt, a *carszkij venyecnek*, azaz *cári koronának* nevezett tárgyat, az ún. *Monomah-sapkát* helyezték a cár fejére: ez először 1547-ben történt meg, majd a Monomah-sapkával való megkoronázás gyakorlattá vált, egészen a 17. század vé-

⁴⁹ USZPENSZKIJ 1994, vol. 1. 76–77.

⁵⁰ Erre részletesen lásd: SASHALMI 2013, 33–35.

⁵¹ BILIARSKY 2015, 14, 17.

géig, amit a 18. században aztán egy európai típusú koronával helyettesítettek (először 1724-ben Péter második feleségének, Katalinnak a koronázásakor).

Összefoglalva a következtetéseket: Kijelenthető, hogy nem hosszas jogi-filozófiai fejtegetések, azaz nem a politikai teológia eredményeként, hanem egy elnyúló, a 16–17. század fordulóján jelentkező dinasztikus krízis, azaz konkrét politikai események következménye folytán történt meg Oroszországban, hogy az irodalmi művekben markánsan megjelent a cárságnak, mint a cár feleségének olyan értelmezése, amely szerint a *cárság önálló, a cártól független létezéssel bír*. A Rurik-dinasztia kihalása (1598) vezetett ahhoz a dinasztikus (és társadalmi) krízishez, amely „*zavaros időszak*” (1598–1613) néven lett ismert, és amelynek során nemcsak álcárok léptek fel, hanem egy hosszabb interregnumot (1610–1613) is átélt Oroszország. Ezek pedig megmutatták, hogy a *menyasszonyként* vagy éppen *özvegyként* megszemélyesített *cárság* (*carsztvo*), az „*orosz föld*” (*russzkaja zemlja*), az (akkor még *nem állam*, hanem) *ország* jelentésben szereplő „*goszudarsztvo*”, az uralkodó, azaz a cár nélkül is tud létezni. Kulcsfontosságú véleményem szerint, hogy ez az időszak egybeesett a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* terminus elterjedésével, amit a leggyakrabban használtak az országnak mint a cártól független létezőnek a megjelölésére – mindazonáltal anélkül, hogy ez bármiféle jogi, korporatív jelentéssel bírt volna.⁵²

Lássunk néhány példát az imént leírtakra. 1612-ben egy rövid irodalmi mű, amely a Moszkvai Oroszország siralmas helyzetéről írt (és címében a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* szerepelt) így nyilatkozott annak korábbi állapotáról, amikor az ország még virágzott: „Ezt a ragyogó és csodálatos országot nagy cárok uralták (*goszudarsztvom vlagyeli*), és annak hercegei büszkék voltak rá, és bátran mondhatjuk, hogy tökéletes

⁵² SASHALMI 2004, 913.

felépítésével minden téren kiemelkedett, és fényében és dicsőségében mindenkit felülmúlt, mint egy olyan *menyaszony*, aki készen áll a *vőlegénnyel való nagyszerű házasságra*.⁵³ Mivel ez az írás igen népszerű lett, így a *vencsanyije* kettős jelentésén túl is hozzájárulhatott a cár és a cárság közti házasságról szóló elképzelés elterjedéséhez a műveltebb körökben. *Igen figyelemre méltó véleményem szerint, hogy a cár és a cárság házasságának témája két évszázaddal később megjelent Glinka Iván Szuszanyin című operájában*. Abban a jelenetben, ahol Iván Szuszanyin lánya és kedvese meg szeretnének esküdni, de apja arra inti őket, hogy „nem lehet esküvő, amíg nincs cár”.⁵⁴ Iván Szuszanyin így szól az operában: „Mihelyst az Isten cárt ad nekünk, akkor rögvest boldog *esküvővel* (*szvagyboj*), világgraszoló ünnepléssel fogjuk mi megörvendeztetni a Ruszt”.⁵⁵ Ez pedig egyértelműen bizonyítja a régi elképzelés erősségét, és egyúttal új erőt is adott annak. Ugyanis az opera, melynek címét minden bizonnyal I. Miklós cár (1825–1855) nyomására *Egy élet a cárért* elnevezésre változtatták meg,⁵⁶ a hivatalos ünnepélyek, például éppen a *koronázások* állandó eleme lett.

Egy másik, ugyancsak a „zavaros idősokról” szóló, ámde sokkal hosszabb, Iván Tyimofejev által írt narratív irodalmi műben, amely 1617 körül keletkezhetett, az 1610–1613 közti interregnum leírásának címszava ez: „*Moszkóvia ország özvegységéről* (*O vdovsztoe Moszkovszkogo goszudarsztva*)”. Ezen állapot leírását pedig a következőképpen kezdi a

⁵³ PAMJATNYIKI 1988, 132. Ezt és a következő két példát röviden említi Brouwer is, anélkül azonban, hogy részletesen elemezte volna azokat. BROUWER 2003, 56–57. A példákat az eredeti forrásokból és nagyobb terjedelemben idézem.

⁵⁴ WORTMAN 2013, 161.

⁵⁵ <http://www.operalib.eu/zpdf/vitazar.pdf> (Letöltés ideje: 2017. 03. 09.) 12.

⁵⁶ WORTMAN 2013, 160.

szerző: „Egészen addig, amíg Isten által való felemelése folytán Mihail Fjodorovicsot újonnan cárrá nem választották... a mi földünk (*zemlja*) olyan volt, mint egy özvegy (*vdova*)... akit bizony elhagyott az ő férje (*po muzsu osztajema*)”.⁵⁷

A *Moszkovszkoje goszudarsztvo* női, nevezetesen özvegyként való megszemélyesítése Tyimofejevnél azért is figyelemre méltó, mivel ellentétben a *zemljával*, itt nem releváns a nyelvtani nem szempontja, minthogy a *goszudarsztvo* semleges nemű, a *zemlja* viszont nőnemű az oroszban. Úgy vélem, nem pusztán véletlen az sem, hogy a „zavaros időszak” krízise után találkozhatunk első ízben az Orosz Cárság különállásának női alakban való legegyértelműbb rituális megjelenítésével is. Mihail Romanov (1613–1645) egyik házassága idején (1624 vagy 1626) ugyanis a cár menyasszonya egy olyan *fejdísz* (*kika*) viselt, amelyen a legfontosabb orosz városok neve szerepelt.⁵⁸ Ez pedig úgy értelmezhető, hogy a *valódi menyasszony* szó szerint megtestesítette, vizuálisan megszemélyesítette *Oroszországot, mint a cár menyasszonyát*.

A péteri fordulat

Az iménti példák után nyilvánvalóan nem hat meglepetésként, hogy 1704-ben Joszif Turobojszkij egy Pétert dicsőítő műben ezt írta: „Minden cár *vőlegény* (*zsenyih*) az ő cárságában”.⁵⁹ Sokatmondó azonban az a kontextus is, amelyben ez a sor szerepel. Turobojszkij írása ugyanis egy olyan diadalrapunak a szimbólumait magyarázza el – ezt a mű elején a szerző kifejezetten meg is említi –, amelyet Péternek állítottak Moszkvában, annak a győzelemnek a megünneplésére, hogy a cár meghódította Ingridát. A Péter idején készített diadalrapuk ugyanakkor előszeretettel alkalmazták az antik mitológiát a dicsőítés eszközeként,⁶⁰ és ez jelen esetben is

⁵⁷ VREMENNYIK 1907, 198.

⁵⁸ BROUWER 2003, 56.

⁵⁹ PANYEGIRICESZKAJA LITYERATURA 1979, 179.

⁶⁰ Erre lásd SASHALMI 2013, 126–128.

alapvető volt. Ami az imént idézett sor, nevezetesen a házasságra utaló metafora közvetlen szövegkörnyezetét illeti, itt a szerző a diadalkapunak azt a jelenetét magyarázza meg, amely Andromédának Persesus által való kiszabadítását ábrázolta. Ennek kapcsán pedig a következő megállapítást teszi Turobojszkij: „Ez [mármint Perseus] ő cári felségét jelképezi, minthogy ő Ingriát, mintegy *menyasszonyt* (*nyevesztu*), kiszabadította az igazságtalan svéd rabságból”.⁶¹ Majd Ingria felszabadításáról úgy nyilatkozik, hogy ez egy „új házasság” (*brak*), melyben Ingermanland (*Izserszkaja zemlja*) nem más, mint „a cár gyönyörű menyasszonya (*nyeveszta*)”.⁶²

Az a gondolat tehát, hogy létezik egy olyan entitás, amely független az uralkodótól, csak embrionális formában ragadható meg az 1700 előtti Oroszországban (a 17. század elején), a nyugati értelemben vett politikai gondolkodás hiánya miatt. A terminusok, amelyek erre utaltak, a *zemlja*, a 17. század folyamán pedig egyre inkább a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* voltak, Péter idején pedig egyszerűen, mindenféle jelző nélkül maga a *goszudarsztvo*, amely végül is az *állam* jelentést vette fel a későbbi orosz nyelvben. Mindazonáltal a *goszudarsztvo* nemcsak a 18. században, hanem még a 19. században is szorosan kötődött az uralkodó személyéhez. Mégis, Pétertől kezdve annak a markáns hangsúlyozása (legalábbis a retorika szintjén), hogy az alattvalói lojalitásnak létezik egy önálló, az uralkodó személyétől megkülönböztetett, sőt, felette álló tárgya, amit a *goszudarsztvo* illetve az *otyecsesztvo* (*haza*) újdonsült fogalma fejezett ki, alapvető volt abban a tekintetben, hogy ez az entitás képi formában, allegorikus megszemélyesítésként is megjeleníthető legyen.

Érdemes rámutatni megint csak Claudio Ingerflom segítségével, hogy a *goszudarsztvo* és a *cár* (illetve a *cárság*)

⁶¹ PANYEGIRICSESZKAJA LITYERATURA 1979, 179.

⁶² PANYEGIRICSESZKAJA LITYERATURA 1979, 179.

közti házasság rejtett összekapcsolódása megtalálható Feofán Prokopovicsnál, Péter legfőbb ideológusánál, abban a valószínűleg fiktív beszédben, amelyet Prokopovics szerint állítólagosan Péter intézett katonáihoz a sorsdöntő, 1709-es poltavai ütközet előtt. A cár, aki a katonák eltökélttségét akarta fokozni, ezek szerint úgy szólt volna hozzájuk, hogy a katonák „ne Péterért, hanem a *kezére adott/rábízott államért*” (nye za Petra, no goszudarsztvo Petru vrucsennoje) harcoljanak.⁶³ A szóhasználatban a „*goszudarsztvo vrucsennoje*” érdemel figyelmet, ami korábbról is ismert, némiképp módosult formában. 1689-ben ugyanis a következő állt abban a levélben, amelyet Péter a féltestvérének, V. Ivánnak küldött abból a célból, hogy mozdítsák el a régensi pozícióból testvérüket, Szofját:⁶⁴ „*Isten által a mi két személyünkre bízott/személyünk kezére adott* cárságot mi magunk kormányozzuk” („nasim oboim oszobam Bogom vrucsennoje nam carsztviye pravity szamim”).⁶⁵

A közölt magyar fordítások csak részlegesen tudják visszaadni az orosz *vrucsennoje* jelentését: ez ugyanis nemcsak a *rábízott* értelemmel bír, hanem olyan jelentéssel is, hogy *férjhezadott*.⁶⁶ Ezáltal pedig a mondat konnotációja az, hogy „Isten a cárságot a cár(ok)nak adta mint a cár menyasszonyát”.⁶⁷ Ezen interpretáció kapcsán pedig Ingerflom felhívja a figyelmet a cár hatalmát a misztikus házasság elvével legitimáló, jól ismert metaforára.⁶⁸ Ingerflom konklúziója az orosz államfogalom Péter alatti felfogásának kérdésében így hangzik: „Jogi fogalmak és jogszabályok (mint

⁶³ INGREFLOM 2013, 8. (Kiemelés tőlem: S. E.).

⁶⁴ Erre részletesen lásd SASHALMI 2013, 82–84.

⁶⁵ INGREFLOM 2013, 8. (Kiemelés tőlem: S. E.).

⁶⁶ INGREFLOM 2013, 9. A *vrucity* ige jelentése: *rábíz, férjhez ad*. Fontos, hogy a *ruka*, azaz a *kéz* szótó van benne! Ezért szerepel az általam adott fordításban az a verzió is, hogy „*kezére adott*”.

⁶⁷ INGREFLOM 2013, 9.

⁶⁸ INGREFLOM 2013, 9.

alaptörvény és más klauzulák) rendszerének teljes hiánya folytán a cár hatalmának legitimálása céljából nem lehetett ilyenekhez visszanyúlni, ami azt jelenti, hogy a legitimálás egyedüli – vagy majdnem egyedüli – eszköze vallási volt, ami így meggátolta, hogy a politika teljesen autonóm szférája kialakuljon.”⁶⁹ Minthogy pedig a *“Bogom vrucsennoje carsztvoije”* formula Péter alatt fontos állami dokumentumokban is előfordult, így Ingerflom szerint Péter az államához fűződő viszonyt „mindenekelőtt egy vallási kötelék keretében értelmezte”.⁷⁰

Bármilyen volt is Péter felfogása a *goszudarsztvo*hoz fűződő viszonyáról, az a tény tagadhatatlan, hogy a fogalmi megkülönböztetés az *uralkodó* és a *goszudarsztvo* közt jelentősen előrehaladt Péter idején a nyugatosodás folytán.

A politikai gondolkodás nyugatosodása mellett azonban egy másik tényező is alapvető volt Oroszország női alakban való megszemélyesítése szempontjából, amire Turobojszkij példája is egyértelműen rámutat: nevezetesen, az ikonográfia nyugatosodása Péter idején. Az ún. „péteri ikonográfiai forradalom” alapvető eleme volt ugyanis a klasszikus pogány mitológia alakjainak (ami korábban tiltott volt), valamint a római császári ikonográfiának a felhasználása, továbbá a barokk szimbolizmusban domináns *emblematika* alkalmazása.⁷¹ Péter igen fontosnak tartotta az emblematikát,

⁶⁹ INGERFLOM 2013, 10.

⁷⁰ INGERFLOM 2013, 9., 36. lj.

⁷¹ Az *emblematika* terminus összefoglaló elnevezés a szimbolizmus két műfajára, amelyek *emblema* (*jelkép*), illetve *impresa*, *devise* (*jelmondatos kép*) néven ismertek. Míg a klasszikus *emblema* 3 elemből állt (mottó, kép, magyarázat – ezt részletesen lásd a következő tanulmányomban), addig az utóbbi, amint azt a magyar megfelelője pontosan mutatja, csak 2 elemből: egy jelmondatból és egy képből. A korabeli szóhasználat azonban egyáltalán nem volt következetes a két műfaj megkülönböztetésében, kivéve azok a szerzők, akik teoretikus szinten foglalkoztak a szimbolizmussal. Ennek folytán általános volt, hogy a jelmondatos képet is *emblemának* nevezték, sőt, néha még önmagában csak a képet is.

amit többek között bizonyít az is, hogy lefordítottatott oroszra egy ilyen művet: ezt 1705-ben Amszterdamban publikálták, *Symbola et emblemata* címmel, amit egy oroszországi kiadás is követett 1719-ben.⁷² Ez a mű vált aztán a nyugati ikonográfia kézikönyvévé, és Oroszország női alakban történő vizuális megjelenítése kapcsán is fontos lett. A kézikönyv egyik ábrázolása ugyanis, amelynek témája Pygmalion és Galatea története, Péter személyes pecsétjének alapjául szolgált.⁷³

A szóbanforgó pecsét, amely 1714-ben már biztosan használatban volt, műfaját tekintve nem klasszikus *jelkép* (*emblemata*), hanem egy *jelmondatos kép*. A pecsét a cárt térdelő pózban, koronával és vésővel kezében ábrázolja, aki egy kőtömbből egy női alakot farag ki.⁷⁴ A vele szemben levő, majdnem kifaragott nőalak, szintén koronával a fején, jogart és országalmát tart a kezében: ez az alak pedig nem más, mint Oroszország,⁷⁵ amely itt az *attribútumok* és a *mitológiai történet folytán királynéként* jelenik meg. Az ábrázolt történet ugyanis Ovidius *Metamorphoses* című műve Pygmalion történetének adaptációja, mely szerint a ciprusi király elefántcsontból kifarag egy tökéletes női szépséget, beleszeret és kéri az isteneket, hogy feleségül vehesse az elefántcsont szüzet – miután az istenek beleegyeznek, a mester csókkal életre lehel a szobrot.⁷⁶ Péter pecsétjén azonban a jelképkönyv említett ábrázolásának eredeti története kiegészül a cár istenileg szentesített missziójának eszméjével.⁷⁷ Ugyanis a nőalak feletti

⁷² SASHALMI 2013, 128–130.

⁷³ A pecsétet és a forrásául szolgáló képet lásd: SASHALMI 2013, 162. Oleg Rjabov e pecsét kapcsán jegyzi meg, hogy „Oroszország nőalakban történő vizualizálásának kezdetei a péteri érára mennek vissza”. RJABOV 2006. Ő sem elemzi azonban e jelenség ideológiai és kulturális hátterét.

⁷⁴ COLLIS 2011, 370.

⁷⁵ COLLIS 2011, 370.

⁷⁶ COLLIS 2011, 370.

⁷⁷ COLLIS 2011, 371–372.

felhőben egy egyenlő oldalú, sugarakat kibocsátó háromszög látható, a háromszögben héberül Jahve nevével, míg a háromszög felett a pecsét peremén az *Adiuvante* felirat áll. Az alakok mellett jobbra pedig két oszlop látható (Salamon templomának két oszlopára utalva). A pecsét üzenete pedig a következő: a cár „mint alkotó”, isteni felhatalmazással, „tökéletes formára faragja ki országát”.⁷⁸ A Szentháromságot szimbolizáló, belőle kijövő Napsugarak – ezek nemcsak egyházi, hanem szabadkőműves szimbólumok is voltak – és a háromszög felett levő latin *Adiuvante* ([Isten] Segítségével) felirat, ami nyilvánvalóan Istenre vonatkozik, ennek az isteni misszióknak a megjelenítői.⁷⁹

A pecsét jelentőségét megerősíti Feofán Prokopovics azon szónoklata is, amit Nagy Péter halála után, Péter névnapja alkalmából mondott el 1725-ben.⁸⁰ Ebben egy helyütt így dicsőíti az egykori cárt: „Egész Oroszország a te szobrod, amely a te mérhetetlen mestermunkáddal lett átformálva, és amit hitelesen ábrázol a te jel[mondatos]képed (v tvojej embleme) is”.⁸¹

Oroszország női alakban történő vizuális ábrázolása Péter idején megjelent az emlékérmeken és a metszeteken: a legkorábbi általam ismert ilyen ábrázolás (királynőként) az orosz flotta megteremtésének alkalmából készült 1696-os emlékérmén látható. Az ilyen típusú metszetek közül pedig ki kell emelni azt, amelyik Péter második feleségének, Katalinnak az 1724-es, Péter általi koronázását örökíti meg.

Ha azt mondhatjuk, hogy Oroszország női alakban történő vizuális ábrázolása terén Péter uralkodása volt a fordulópont, akkor az utána következő korszak ennek a széleskörű elterjedésében játszott fő szerepet. Ez azonban nem egy

⁷⁸ COLLIS 2011, 371–372.

⁷⁹ COLLIS 2011, 370–371.

⁸⁰ COLLIS 2011, 372.

⁸¹ SZOCSINYENYIJA 1961, 144., id. COLLIS 2011, 372. Prokopovics esetében is tetten érhető tehát a korabeli szóhasználat jellegzetessége: nevezetesen, hogy az *emblema* terminust a *jelmondatos képre* is alkalmazták.

szükségszerűen bekövetkező jelenség volt, hanem konkrét politikai okokban keresendő véleményem szerint: nevezetesen abban a precedens nélküli tényben, hogy 1725–1796 közt Oroszország trónján főként nők ültek. A női uralom a legitimáció új képi eszközeit igényelte, ennek közvetítésében pedig alapvető szerepet játszottak koronázási érmék vagy más-ként koronázási zsetonok.⁸²

Anna Ivanovna uralkodásától kezdve (1730) a *női alakok dominánssá váltak a női uralkodók koronázási zsetonjain, részben erények, részben pedig az Isteni Gondviselés allegorikus meg-személyesítéseiként. Ez pedig véleményem szerint a női uralom megjelenésének a következménye volt, és azt a célt szolgálta, hogy az adott személyt legitimálja a trónon. Ugyanakkor ezzel párhuzamosan egyre gyakrabban jelent meg ezen a médiumon magának Oroszországnak a női alakban való allegorikus ábrázolása, ami nem választható el az előbbi jelenségtől. Azaz: a nőalakoknak mint az isteni kegyelem közvetítőinek, illetve Oroszország nőalakban való ábrázolásának hangsúlyos volta, ugyanazon jelenség két oldalát jelentik – a női uralom legitimálásának eszközei voltak.*

Nézzünk két jellemző példát az imént elmondottak illusztrálásaként. Erzsébet (1741–1762) cárnő 1742-es koronázási zsetonjának jobb alsó részén egy féltérdre ereszkedett, tekintetét (a Mennyből) az Isteni Gondviselés nőalakja által megkoronázott Erzsébetre függesztő, pajzsot tartó nőalak látható, a pajzson pedig az Orosz Birodalom címere: a nőalak tehát egyértelműen Oroszország allegóriája. II. Katalin (1762–1796) egyik koronázási zsetonján (1762) Katalin orosz nevének (Jekatyerina Alekszejevna) kezdőbetűi (Je, A) egy ovális pajzsban láthatók, melyeket virágkoszorú övez, a pajzsot pedig az Isteni Gondviselés nőalakja koronázza meg. A zsetonon szereplő felirat pedig így hangzik: „*A Hit és a Haza megmentéséért (Za Szpaszenyje Veri i Otyecsesztva).*” A két,

⁸² Erre a kérdésre részletesen lásd SASHALMI 2015b.

egymással szemben álló nőalak, a feliratnak megfelelően, a *Hit* és a *Haza* allegóriái: az előbbit a kezében tartott kereszt, míg az utóbbit a tőle jobbra levő, letett pajzson levő orosz birodalmi címer azonosítja.

Bár a női uralom 1796-ban véget ért Oroszországban, *Oroszország női alakban való allegorikus ábrázolása* addigra teljesen bevett ikonográfiai elemmé vált. Az 1730-as években Anna cárnő uralkodása idején Jacopo Amiconi festette meg azt a portrét, amelyen Nagy Péter az Oroszországot megszemélyesítő Minerva mellett áll, aki hódolattal néz fel Péterre, és amely portrét aztán metszetek⁸³ formájában népszerűsítették Oroszországban! (A festmény maga a Téli Palota ún. kis tróntermét díszíti 1833 óta.)

Oroszország Minerva típusú allegóriája látható ugyanakkor I. Pál 1797-es koronázási zsetonján is. Az ülő pozícióban levő, antik ruházatot, sisakot viselő, profilból ábrázolt nőalak bal keze bőségszarut tart, jobb kezét pedig egy pajzson pihenteti, és a pajzson az Orosz Birodalom címere látható. A nőalakot, melynek ikonográfiájában inkább *Dea Romaé*, mint Minervae dominál, valószínűleg Britannia egy kortárs ábrázolása inspirálta.

⁸³ A metszet Joseph Wagner munkája volt, és ikonográfiája nem teljesen egyezik meg a festményével. A kép forrása: Világtörténet 2017/3. 390.

Végezetül nem érdektelen megjegyezni a cár és Oroszország közti házasság metaforájának kérdése kapcsán, hogy Nagy Péter második feleségének, Katalinnak a császárnévá történő koronázása Péter által (1724), majd a női uralom dominánssá válása 1725 után, hatással volt a *koronázás* ceremóniájának orosz megnevezésére. A korábbi *vencsanyije* helyett 1724-ben, 1730-ban és 1742-ben a *koronacija* szóval találkozhatunk, ami 1762 után *koronovanyije* lett. Okkal feltételezhetjük, hogy a *vencsanyije* helyettesítése a másik szóval nem pusztán a nyugati orientáció része volt (hasonlóan az új regáliákhoz, mint az új, császári típusú korona megjelenése), amint azt Richard Wortman véli.⁸⁴ Logikusnak tűnik, ugyanakkor nem

⁸⁴ WORTMAN 1995, 70.

mond ellent a Nyugathoz való hasonulás szándékának az a magyarázat, hogy a régi terminus, amely egyúttal *esküvő* jelentéssel is bírt, már nem volt alkalmas a ceremónia megjelölésére. A cár és a cárság közti házasság konnotációját hordozó *vencsanyije* csak addig volt adekvát, amíg férfiak ültek Oroszország trónján. A női uralom következtében aztán az új terminus annyira meghonosodott, hogy a 18. század végétől, amikortól újra csak férfi uralkodók következtek, már nem tértek vissza a régi megnevezéshez.

Felhasznált irodalom

BILIARSKY 2015 = BILIARSKY, Ivan: „Marriage and Power.” *Studia Ceranea* 5, 2015. 9–32.

BROUWER 2003 = BROUWER, Sander: The Bridegroom Who Did Not Come. Social and Amorous Unproductivity from Pushkin to the Silver Age. In: Reid, Robert (ed.): *The Two Hundred Years of Pushkin*. vol. I. Amsterdam – New York, 2003. 49–65.

COLLIS 2011 = COLLIS, Robert: *The Petrine Instauration: Religion, Esotericism and Science at the Court of Peter the Great, 1689–1725*. Leiden, 2011.

CCRACRAFT 1998 = CRACRAFT, James: *The Petrine Revolution in Russian Imagery*. Chicago – London, 1998.

DELOGU 2014 = DELOGU, Daisy: *Allegorical Bodies. Power and Gender in Late Medieval France*. Toronto, 2014.

DENNY-BROWN 2006 = DENNY-BROWN, Andrea: *Personifications Visualized as Women*. In: Schaus, Margaret (ed.): *Women and Gender in Medieval Europe: An Encyclopedia*. New York – London, 2006. 647–650.

DIXON 1999 = DIXON, Simon: *The Modernisation of Russia 1676–1825*. Cambridge, 1999.

GESSERT 2015 = GESSERT, Genevieve S.: *A Giant Corrupt Body. The Gendering of Renaissance Roma*. In: Rose, Marice – Poe, Alison (eds): *Reception of Antiquity. Constructions of Gender in Medieval Art*. Leiden – Boston, 2015. 98–130.

HIRSCHI 2011 = HIRSCHI, Caspar: *The Origins of Nationalism: An Alternative History from Ancient Rome to Early Modern Germany*. Cambridge, 2011.

INGERFLOM 2013 = INGERFLOM, Claudio: *Loyalty to the State under Peter the Great? Return to the Sources and the Historicity of Concepts*. In: Bullock, Philip Ross – Byford, Andy – Ingerflom, Claudio (eds): *Loyalties, Solidarities and Identities in Russian Society, History and Culture*. London, 2013. (idézve: academia.edu. 1–19.)

KANTOROWICZ 1957 = KANTOROWICZ, Ernst H.: *The King's Two Bodies. A Study in Medieval Political Theology.* Princeton, 1957.

KING JAMES VI AND I = Somerville, James P.: *King James VI and I. Political Writings.* Cambridge, 1995.

KIVELSON 1996 = KIVELSON, Valerie: *Autocracy in the Provinces. The Muscovite Gentry and Political Culture in the Seventeenth Century.* Stanford, 1996.

LOSSKY - OUSPENSKY 1999 = LOSSKY, Vladimir - OUSPENSKY, Leonid: *The Meaning of Icons.* Crestwood, 1999.

MAISSEN 2013 = MAISSEN, Thomas: *Die Bedeutung der christlichen Bildsprache für die Legitimation frühneuzeitlicher Staatlichkeit.* In: Heit, Alexander - Pfeleiderer, Georg (eds.): *Religions-Politik I.* Zürich - Baden-Baden, 2013. 76-192.

MUIR 1997 = MUIR, Eduard: *Ritual in Early Modern Europe.* Cambridge, 1997.

OAKLEY 2015 = OAKLEY, Francis: *The Watershed of Modern Politics: Law, Virtue, Kingship and Consent (1300-1650).* New Haven - London, 2015.

RIPA 1997 = RIPA, Cesare: *Iconologia.* (Róma, 1603). Fordította Sajó Tamás. Budapest, 1997.

RJABOV 2006 = RJABOV, Oleg V.: «Rosszija-Matyuska»: *Isztorija vizualizacii.*

[htm://cens.ivanovo.ac.rus/almanach/riabov-2008.htm](http://cens.ivanovo.ac.rus/almanach/riabov-2008.htm), Letöltés ideje: 2016. július 20.

ROWLAND 2007 = ROWLAND, Daniel: 'Muscovy.' In: Lloyd, Howell A. - Burgess, Glenn - Hodson, Simon (eds): *European Political Thought 1450-1700. Religion, Law, Philosophy.* New Haven - London, 2007. 267-299.

OLWIG 2002 = OLWIG, Kenneth Robert: *Landscape, Nature, and the Body Politic. From Britain's Renaissance to America's New World.* Madison - London, 2002.

PAMJATNYIKI 1988 = PAMJATNYIKI literaturi drevnyej Ruszi: XVII vek. Moszkva, 1988.

PANYEGIRICSESZKAJA LITYERATURA 1979 = Grebenyuk, V. P. (ed.): PANYEGIRICSESZKAJA LITYERATURA Petrovszkogo vremenyi. Moszkva, 1979.

SASHALMI 2004 = SASHALMI Endre: Tulajdonosi dinaszticizmus és államfogalom a 17. századi Oroszországban. Századok 138. (2004) 4. 893–919.

SASHALMI 2013 = SASHALMI Endre: Trónöröklés és isteni jogalap Nagy Péter uralkodása idején. Az írott források és az ikonográfia tükrében. Pécs, 2013.

SASHALMI 2015a = SASHALMI Endre: Az emberi testtől az óraműig. Az állam metaforái és formaváltozásai a nyugati keresztény kultúrkörben 1300–1800. Pécs, 2015.

SASHALMI 2015b = SASHALMI Endre: A koronázási érme mint legitimációs médium a 18. századi Oroszországban: I. Katalin, Anna, Erzsébet és II. Katalin koronázási érméinek ikonográfiai vizsgálata. Világtörténet 5. (37.) (2015) 4. 625–644.

ŠEVČENKO 1978 = ŠEVČENKO, Ihor: Byzantium and the Eastern Slavs after 1453. Harvard Ukrainian Studies 2. (1978) 1. 5–25.

SKINNER 1978 = SKINNER, Quentin: The Foundations of Modern Political Thought. Cambridge, 1978.

SZOCSINYENYIJA 1961 = Jerjomin, I. P. (ed.): SZOCSINYENYIJA Feofana Prokopovicsa. Moszkva, 1961.

TRADIGO 2006 = TRADIGO, Alfredo: Icons and Saints of the Eastern Orthodox Church. Los Angeles, 2006.

USZPENSZKIJ 1994 = USZPENSZKIJ, Borisz Andrejevics: Izbrannije trudi. Moszkva, 1994.

VREMENNYIK 1907 = VREMENNYIK gyaka Ivana Tyimofejeva. Szentpétervár, 1907.

WORTMAN 1995 = WORTMAN, Richard, S.: Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy from Peter the Great to the Death of Nicholas I. Princeton, 1995.

WORTMAN 2013 = WORTMAN, Richard S.: Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy from Peter the Great to the Death of Nicholas II. Princeton, 2013.

ZIZIKIN 1924 = ZIZIKIN, M. V.: Carszkaja vlaszty i zakon o presztolonaszlegyii v Rosszii. Szófia, 1924.

SASHALMI ENDRE

**A SZOGLASZIJE (EGYETÉRTÉS) CÍMŰ (1914) PLAKÁT
IKONOGRÁFIAI ELEMZÉSE
OROSZORSZÁG NŐI ALAKBAN TÖRTÉNŐ
ALLEGORIKUS MEGSZEMÉLYESÍTÉSE
ÉS AZ IKON-TRADÍCIÓ PERSPEKTÍVÁJÁBÓL**

Megelőző tanulmányomban Oroszország női alakban történő allegorikus megszemélyesítésének vizsgálatát a 18. század végével zártam. Jelen írás szerves folytatása ennek a problematikának, a címben jelzett, ismeretlen szerző által készített plakát értelmezésén keresztül,¹ melynek célja, hogy a nyugati keresztény ikonográfiai elemek és az ikon-ábrázolás ötvöződésére hívja fel a figyelmet. Peter Burke manapság már klasszikusnak számító munkájának (*Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidence*) alapvetését felidézve, jelen ábrázolás elemzésében is irányadó a következő megközelítés: „A képek *nem direkt módon* adnak betekintést számunkra egy kor társadalmi világába, hanem sokkal inkább *az adott kor látásmódjai révén*”.² Azaz a képek által közvetített információt „kontextusba vagy inkább *kontextusokba* (kulturális, politikai, anyagi stb.) kell helyezni”, beleértve a „*művészeti konvenciókat*”, a *készítő érdekeit*, a *megrendelő vagy patrónus kívánalmait* (amennyiben persze ezek ismertek) és természetesen a *potenciális nézőközönséget*, hogy megtudjuk mi volt „*a szándék a kép funkcióját illetően*”.³ Azaz végeredményben azt mondhatjuk, hogy ugyanúgy kell eljárunk, mint egy írott forrás esetében, a forráskritika és forráselemzés releváns szempontjait a vizuális ábrázolásra adaptálva.

¹ A plakát a tanulmány végén és a kötet hátsó borítóján is megtekinthető.

² BURKE 2001, 187. Kiemelés tőlem: S. E.

³ BURKE 2001, 187. Kiemelés tőlem: S. E.

Azokat a fejleményeket, amelyek a 18. századi vége és a 20. század eleje közti bő két évszázadban mentek végbe Oroszország női alakban való vizuális ábrázolásában, nagy vonalakban jól összefoglalhatjuk Oleg Rjabovnak e tárgyban írt rövid lélegzetű munkája alapján, aki magával az itt elemzendő plakáttal⁴ is foglalkozik – igaz, mindössze az említés szintjén. Rjabov egyébként hasznos áttekintésének (*Rosszija-Matuska: Isztorija vizualizaciji*), amely helyenként komparatív kitekintést is ad, azonban van egy számomra problematikus terminológiai eleme. Nevezetesen az, hogy a szerző „Oroszország Anyácska” (*Rosszija-Matuska*) névvel illetett minden olyan képi ábrázolást, amely Oroszországot női alakban jelenítette meg. Bár idézőjelesen használja az „Oroszország Anyácska” kifejezést, továbbá tény, hogy általánosan fogalmazva „Oroszország női alakban történő vizualizálásáról” is ír – annak kapcsán, amint arra az előző tanulmányban röviden utaltam, hogy e jelenség kezdete Oroszországban Nagy Péter uralkodáshoz köthető –, Rjabov szóhasználata félrevezető. A terminológiai következetlenség ugyanis véleményem szerint *elfedi* azokat a *fontos típuselemeket*, amelyeket a *női alakban való megjelenítés forrásaiként* igyekeztem azonosítani korábbi tanulmányomban: így a klasszikus hagyomány különféle megjelenési formáit, benne Minerva alakjának kiemelkedő jelentőségével, továbbá az ekkéziológia szerepét, azaz a királyság mint feleség (tehát királyné) analógiát, vagy éppen a *hortus conclusus* koraújkori világi adaptációját. Jellemző Rjabov szóhasználata és koncepciója tekintetében a következő idézet: „A 18-19. század fordulóján a nacionalizmus elterjedésének korában sok országban felfedezhető a nemzeti allegóriák vizualizációja, amelyek közt megtalálhatjuk »Sveia Anyát« Svédországban, »*Helvetiát*« Svájcban, »*Hiberniát*« Írországban,... »*Marianne-t*« Franciaországban...Az

⁴ A kép forrása: https://sites.utexas.edu/ransomcentermagazine/files/2014/04/85_85_40.jpg. Letöltés ideje: 2018. 12. 15.

ezekben az allegóriákban megjelenő női archetípusok – *Anya, Szűz, Kedves* – lényegében két funkciót töltöttek be: a nemzet létrehozását és a dzsender rend fenntartását.⁵ Azaz Rjabov, bár tudatában van a női alakban való allegorikus megszemélyesítés különböző forrásainak/jelentéseinek, mégis a kifejtés során az „Oroszország Anyácska” terminust alkalmazza.⁶ Ugyanakkor problematikus az is, hogy a *natio* női alakban történő megjelenítését ő is összekapcsolja a naci-onalizmus eszméjével, azaz úgy tűnhet, mintha ekkor kezdődött volna ez a jelenség.⁷

*Oroszország női alakban történő képi ábrázolásainak*⁸ 19. századi és 20. század eleji történetével kapcsolatban Rjabov egyfelől megjegyzi, hogy a 19. század utolsó harmadában ez „a mindennapok részévé vált, megjelent medálokon, *kalendáriumokon, reklámplakátokon, városi udvarházak enteriőrjében*”.⁹ Másfelől pedig kiemeli, hogy Oroszország allegorikus női megszemélyesítése és annak képi ábrázolásai is aktív szerepet kaptak a 20. század elejének *háborús diskurzusában*, illetve a *forradalmi mozgalmakkal való szembeszállás* kapcsán.¹⁰ Nemcsak vizuálisan jelent meg ugyanis Oroszország női alakban való elképzelése, hanem egy olyan fontos állami dokumentumban is, melyet az 1905-ös februári forradalmi hullám lecsillapításának szándékával adtak ki: nevezetesen az 1905. augusztus 6-ai Legfőbb Manifesztumban, amely az Állami

⁵ RJABOV 2006, 4. Kiemelés tőlem: S. E.

⁶ Az *Oroszország Anyácska* eszmének az orosz gondolkodásban betöltött szerepére összefoglalóan lásd: HUBBS 1988. Hubbs kiemeli, hogy az orosz *Matrjoska* játék, amelynek neve is az *anya* (*maty*) szóból ered, ezen eszme egyik karakteres megjelenési formájának tekinthető. HUBBS 1988, XII.

⁷ E tekintetben pedig álláspontja Hobsbawm (Caspar Hirschi által megcáfolt) nézetével mutat rokonságot. HIRSCHI 2011, 21.

⁸ Ezt a kifejezést használom ezentúl „semleges” megjelölésként, amely nem párosul eleve konkrét értelmezéssel, mint az *Oroszország-Anyácska* terminus.

⁹ RJABOV 2006, 5. Kiemelés tőlem: S. E.

¹⁰ RJABOV 2006, 7., 8.

Duma felállításáról rendelkezett.¹¹ Ez a manifesztum a hatalom *egységét* állította középpontba, ami a cár interpretációjában nyilvánvalóan az *autokráciát* jelentette, minthogy II. Miklós legfeljebb tanácsadó szerepet szánt a dumának, nem pedig alkotmányos jelleget. Az *állam egysége*¹² kapcsán hivatkozott a manifesztum *Oroszország Anyára*: „az egész népesség bizalmából választott emberek...hasznos és odaadó együttműködést tanúsítanak a Mi munkánkban, amely a *Mi Anyánk, Oroszország (Nasej Matyeri, Rossziji)* általános jólétére, valamint az *állam egységének, biztonságának és nagyságának (utverzsgyenyije jegyinsztva, bezopasznosztyi i velicsija Goszudarsztva)* megerősítésére irányul”.¹³

Jellemző, hogy a Rjabov által ezen időszakról közölt képi ábrázolásokban a *Monomah-sapka domináns elemként jelenik meg* Oroszország női alakban való ábrázolásain, nyilvánvalóan az oroszország és a cári hatalom szimbólumaként.¹⁴ Így például az orosz–japán háború kapcsán, vagy az 1900-as évek elején készült, „*Szent Oroszország*” (*Szvjataja Rusz*) című templomi képen. Ez utóbbin, amely a caricini kolostor főtemplomában volt, lázadók menekülnek a képet dominánsan elfoglaló, jobb kezében kardot, bal kezében pajzsot tartó nőalak előtt.¹⁵ A képet, amely a *nőalakot frontális pozícióban ábrázolja*, Minerva orosz adaptációjának tekinthetjük: a Minerva ikonográfiájából táplálkozó nőalak pedig egyben az orosz autokrácia allegóriájának is tekinthető. E képpel kapcsolatban mindenképpen fontos kiemelnünk, hogy bár nem

¹¹ RJABOV 2006, 7.

¹² Az *állam egységének (celoszty/jegyinsztvo goszudarsztva)* az orosz politikai gondolkodásban elfoglalt központi szerepére lásd SASHALMI 2018.

¹³ Id. RJABOV 2006, 7.

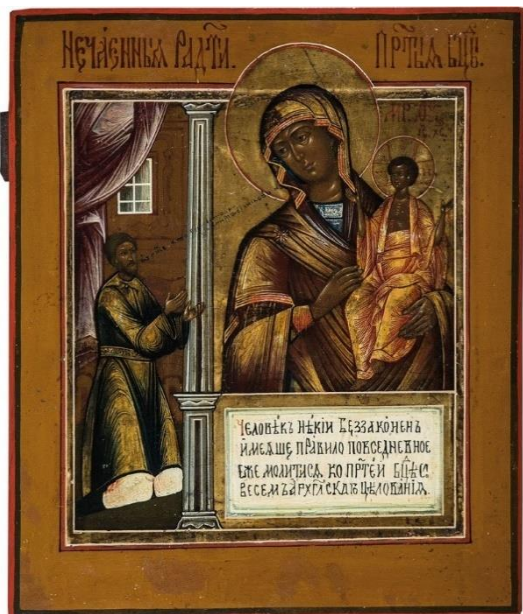
¹⁴ Ekkoriban ugyanis az orosz uralkodókat már régóta nem a Monomah-sapkával koronázták, hanem Nagy Péter után valamilyen európai típusú koronával.

¹⁵ RJABOV 2006, 8.

ikon volt, hanem olyan festmény, amelyen a plakátok, stílusjegyei domináltak, és így természetesen nem is felelt meg az ikonábrázolás kanonikus kritériumainak, mégis egy templomban helyezték el! Ez pedig önmagában mutatja, hogy a két műfaj, az *ikonábrázolás* és a *plakátszerű* ábrázolásmód jól megfértek egymás mellett. Éppen ezért érdemes kitérni bővebben arra a kérdésre, hogy miként alakult hosszútávú perspektívában e két médium viszonya.

Mindenekelőtt tudnunk kell, hogy a 19. utolsó évtizedei nemcsak a plakátok, hanem az ikonok készítésének felvirágzását is jelentették Oroszországban. Ezek az ikonok azonban sok esetben már más kompozíciót követtek, mint korábban, ugyanis gyakran valamilyen szöveget is tartalmaztak (lásd az alábbi ábrázolásokat),¹⁶ csakúgy, mint a plakátok, mely utóbbiak esetében ez természetesen hozzátartozott a műfajhoz. A szöveggel ellátott ikonok és a plakátok kompozíciója közti hasonlóság nem véletlen. Bizonyosra vehetjük, hogy az utóbbira az ilyen típusú ikonok voltak hatással. A kérdés most már csak az, hogy mikor és milyen okok miatt jelentek meg a feliratos ikonok?

¹⁶ A képek forrása: <https://painting-mythology.blogspot.com/2016/09/51-icons-religious-art-icons-from-bible.html>, Letöltés ideje: 2018. 12. 15.

Oleg Taraszov *Icon and Devotion* című művében igen szemléletesen mutatta be, hogy a 17. századtól a barokk kor embléma-kultúrája miként hatott az ukrajnai és oroszországi ikonok kompozíciójára.¹⁷ Ugyanis a *barokk ikon kompozíciója* a koraújkori nyugati kultúrkör szimbolizmusában alapvető szerepet játszó „*embléma konstrukcióján* alapult”.¹⁸ Szükséges tehát ehelyütt egy rövid kitérőt tennünk az *embléma* (*emblema*), másként *jelkép* mibenlétének tisztázására. Ha ugyanis ma az *embléma* szót halljuk, akkor valamiféle képi ábrázolásra asszociálunk, például az autómárkák kapcsán. Azonban annak, amit latinul *emblemanak*, magyarul pedig *jelképnek* nevezünk, eredetileg, nem is volt köze a *képhez*. Az embléma ugyanis eredetileg reneszánsz irodalmi műfaj volt,¹⁹ és a legelső emblémák, amelyek latinul íródtak, nem is tartalmaztak képeket, mint ahogy Andrea Alciatonak, a műfaj atyjának az eredeti kézírata (*Emblematum liber*) sem. Az *emblemata* eredetileg egy *mottóból* és egy verses formába öntött rövid magyarázó szövegből, azaz egy *epigrammából* állt. Alciato művének nyomtatott kiadásában (1531) azonban már képek is szerepeltek, bár nem mindegyik *emblemata* esetében, ami jól mutatja a műfaj eredeti sajátosságait. A 16. század folyamán aztán Alciato művének mintájára hamarosan kialakult az *emblemata* „klasszikus formátuma”, amely *három részből* tevődött össze: egy *mottóból* vagy *felirathból* (*motto/inscriptio*), középen egy *képből* (*pictura*), valamint a mottó magyarázataként szolgáló *rövidebb vagy hosszabb verses, illetve prózai szövegből* (*subscriptio*).²⁰ Ugyanakkor a jelképek már a 16. században is nemcsak latinul íródtak, hanem megjelentek a népnyelven írt jelképkönyvek. A század előrehaladtával és a kidolgozás minőségének javulásával

¹⁷ TARASOV 2004, 128–131.

¹⁸ TARASOV 2007, 97.

¹⁹ RAYBOULD 2005, 252.

²⁰ RAYBOULD 2005, 249.

aztán a *kép kezdett dominálni* a három elem közül és végső soron a kép illetően dominanciája – egy idő után már csak magát a képet hívták emblémának!²¹ – magyarázza a manapság már evidens *embléma – kép* asszociációt.

Oroszország már a 17. század második felében megismerkedett Alciato művével.²² Az embléma konstrukciója pedig hamarosan az ikonokra is kihatott: nyugati hatásra így megjelent az ikonokon (először csak kivételként) az ikon *elnevezése*, azaz a kép *témájának azonosítása* (mint az itt közölt két ikonon), ami korábban teljesen szokatlan volt. Ez a *félirat (mottó)* jellemzően az ikon *felső keretében* kapott helyett. Az ikon *alsó keretébe* pedig – vagy akár magába az ikon képi terébe is belső kerettel („keret a keretben”) – az ikonhoz tartozó különféle *magyarázó szöveg (subscriptio)* társult.²³ Ez a magyarázó szöveg lehetett az ábrázolt téma értelmezése, de egyszerűen csak a készítésre és/vagy a szerzőre utaló valamely információ. A *subscriptiot* sok esetben díszes keretbe, ún. *kártusba* foglalták, ami ezáltal is kiemelte a keret(ek) jelentőségét. Ami lényeges számunkra a változás kapcsán az nem más, mint az, hogy az ikon *keretében* (akár a keret oldalain is) elhelyezett információk addicionális jelentést adtak a képnek.²⁴ Az *emblematis ikon* hármaskonstrukcióját aztán idővel *átvette* az a médium is, amit oroszul *lubok*nak neveznek, és amely a plakátok őse volt.

²¹ Lásd a Nagy Péter neve alatt *Symbola et Emblemata* címmel 1705-ben megjelent könyvet, ahol a *symbolum* mottó értelemben, az *emblemata* pedig kép értelemben szerepel.

²² TARASOV 2004, 130.

²³ TARASOV 2004, 125.

²⁴ TARASOV 2004, 125. A *keret(ezés)nek* az orosz művészetben betöltött, mai napig tartó jelentőségére utal Taraszov 2004-es művében (TARASOV 2004, 125.), újabb művének angol címét pedig egyenesen ez inspirálta: *Framing Russian Art* (2007).

A *lubok* egyszerű kivitelű fametszetként, népi használtra szánt vallási témájú képes nyomtatványként indult a 17. században, és először a 18. század második felétől tett szert nagyobb jelentőségre, amikor szórakoztató funkciója előtérbe került. Virágkora a 19. század volt, amikor a népi szórakoztatás meghatározó médiumává vált. A készítés technológiájának fejlődésével, különösen a litográfiai technika bevezetésével a 19. század második felében, a *lubok* egyre inkább *plakát* jelleget öltött, a 20. század elejére pedig olyannyira széleskörű elterjedtséget élvezett, hogy mondhatni „nemzeti” karaktervonássá vált. Nemcsak szórakoztatás céljára, hanem propagandaeszközként is kiváló lehetőségként szolgált a mindenkori hatalom számára: így például a koronázásokról kiadott plakátok alapvetőek voltak a hatalom képi legitimációja számára, de a patriotizmust is erősíthették, mint a 19. század háborúiban, vagy a 20. század elején, az 1904–1905-ös orosz japán háború során, és természetesen az I. világháborúban is.

A *lubok* mint médium jelentőségét mutatja, hogy 1851-ben cenzúrát vezettek be rá: „minden létező *lubok* kliséjét meg kellett semmisíteni és minden újat regisztráltatni kellett a kormányzati cenzoroknál”.²⁵ Mivel ez a törvény egészen 1917-ig életben maradt, így elvben „minden képet cenzori bizottságoknak kellett megvizsgálniuk”,²⁶ mindazonáltal a teljes központi kontroll utópia maradt. Jól mutatja ezt, hogy a világháború előre haladtával és egyre népszerűtlenebbé válásával a szatirikus plakátok alapvető szerepet játszottak a cári hatalom legitimációjának alászásában.²⁷ A *lubok* mint műfaj jelentőségét tehát az *ikontiszteletből kifolyólag erős képiségre épülő orosz kultúra mátrixában érthetjük csak meg*. A *lubok* ugyanis a „képi ábrázolások iránti érdeklődés kielégítését

²⁵ BETZ – NEDD 2015, 12.

²⁶ BETZ – NEDD 2015, 12.

²⁷ Erre lásd FIGES-KOLONITSKII 1999 és NORRIS 2006, 188.

szolgált”.²⁸ Nem véletlen tehát, hogy a *lubok* kultúra a 19. század végére elfoglalta helyét a hagyományos vallásos képi kultúra, az ikonok mellett a házak belsejében.²⁹ Ez az a *szélesebb mentális kontextus* (összefoglalóan talán így lehetne nevezni a Burke által említett kontextusokat), amely háttérként szolgál a *Szoglaszije* plakát értelmezéséhez, míg a szűkebb, szituatív kontextust természetesen az I. világháború adja.

A plakát ikonográfiai értelmezéséhez Erwin Panofsky módszerét vettem alapul. Panofsky a vizuális művészet alkotásainak megértésében három szintet különített el, melyeknek az alábbi elnevezéseket adta, illetve a következőképpen jellemezte az egyes szintekhez tartozó problémaköröket:³⁰

(1) *pre-ikonográfiai leírás: alakok, színek, kompozíció* tény-szerű (mondhatni „láttelelet-szerű”) leírása;

(2) *ikonográfiai leírás: a téma, a stílusjegyek, (ha lehetséges) a szerző meghatározása, mindenféle mélyebb jelentés keresése* nélkül;

(3) *ikonográfiai értelmezés* (ezt később *ikonológiai analízis*-nek nevezte át): a mélyebb jelentés feltárása – tehát a *szimbólumok azonosítása, azok forrásai, továbbá annak felfejtése, hogy a szerző mit akart szimbolikusan kifejezni, azaz miként használta a szimbólumokat az adott kontextusban.*

Panofsky hármas felosztásához Roelof van Straten még hozzátett egy negyedik szintet is (1985): Panofsky harmadik kategóriájánál az *ikonográfiai értelmezés* elnevezést tartotta meg, de a sémát kiegészítette az *ikonológiai értelmezés* szintjével.³¹

²⁸ CHUCHVAHA 2016, 25.

²⁹ CHUCHVAHA 2016, 25.

³⁰ Panofsky módszerét kritikailag ismerteti VAN STRATEN 1994, 4-18., 22.

³¹ VAN STRATEN 1994, 4., 18.

(4) *ikonológiai értelmezés*: Annak feltárása, hogy *miért, illetve „miért éppen így alkotta meg a művet a szerző”*, azaz mi volt a társadalmi, kulturális, történeti háttere? Továbbá, hogy milyen rejtett jelentéseket hordoz a mű, amelyek *nem álltak kifejezetten a szerző szándékában?*³²

Nyilvánvaló, hogy a szubjektivitás teljes egészében nem küszöbölhető ki az elemzési folyamat egyetlen fázisából sem, így a (preikonográfiai és az ikonográfiai) leírás, valamint az értelmezés már csak ennek okán sem választhatók el egymástól. Éppen ezért, R. van Stratennel ellentétben, véleményem szerint nincs különösebb jelentősége annak, hogy élesen megkülönböztessük az ikonográfia és az ikonológia szavak használatát:³³ a magam részéről szinonimáknak tekintem azokat és a továbbiakban is az előbbit fogom használni. Ugyanakkor a negyedik szint, mint külön értelmezési kategória elkülönítését (a szubjektivitás kapcsán említett megfontolás alapján is) feleslegesnek ítélem (különösen problémás a „mi nem állt kifejezetten a szerző szándékában” kitétel). Magát a „*Miért éppen így?*” kérdésfelvetést, természetesen, abszolút relevánsnak tartom (és ez összhangban van a Burke által említett látásmódok/ kontextusok problematikájával), de ez nem választható el a 3. szint „*Mit akart a szerző kifejezni?*” kérdésétől: ezeket ugyanis egy problémakörnek kell tekinteni.

Tulajdonképpen a jelen plakát is az embléma műfajba illeszkedik így a szűkebb ikonográfiai elemzést ennek keretében kell elvégezni. Ekképpen a *Szoglaszije* tekinthető a *feliratnak*, a *három nőalak* által dominált ábrázolás a *kép*, míg a *nőalakok megnevezése és az alattuk levő verses részek* együtt pedig

³² VAN STRATEN 1994, 18.

³³ VAN STRATEN 1994, 18.

a felirat meglehetősen *didaktikus magyarázatai*. A plakát mérete 71X53 cm, azaz egy nagyobb ikonéval egyezik meg, és Sz. M. Muharszkij nyomdájában készült.

A kép esetében a *preikonográfiai* leírást nagyrészt feleslegessé teszi a *három nőalak megnevezése*: ez pedig a *felirattal együtt* világosan utal magára az *ikonográfiai leírás szintjére*, tehát a témára. Nevezetesen: az *entente cordiale*, azaz a *szívélyes egyetértés*, tehát a *hármass antant* néven ismert szövetségre Franciaország, Oroszország és Anglia közt. Minthogy pedig jelen elemzés szempontjából a kép egyéb részletei (repülőgépek, zeppelin az égben, illetve a háttérben látható csatajelenet) véleményem szerint nem bírnak elsődleges fontossággal az értelmezésben, legfeljebb a szűkebb háborús kontextus nézőpontjából (a harc nemcsak a szárazföldön, hanem levegőben is folyik, tehát új technikai eszközökkel), így nagyrészt az *ikonográfiai értelmezésre* fókuszálok, amelynek kulcs-eleme az allegorikus megszemélyesítés. Ehhez pedig az alábbi szövegek adják a kulcsot.

Francija

LJUBOV v nyej csisztaja gorit
 I zemlje rogyimoj i narodu –
 Objata jeju, – otrazit
 Ona tyjzsoluju nyevzgodu.

Benne tiszta Szeretet lángol,
 Mind a szülőföld, mind a nép iránt.
 Azzal eltelvén sugároz ő,
 E nehéz idők során.

Rosszija

V nyej VERA gluboka; trevogoj
 Nye pokoleblema nyicsuty,
 Szvajata Rusz vo imja Boga
 Szversajet szvoj pobednij puty.

*A HIT benne mély;
Fenyegetés jottányit sem rendíti meg,
A Szent Oroszország Isten nevében
Győztes útján végigmegy.*

Anglija

*NAGYEZSDA v nyej vszegda molvojot
Na moscs velicsije Rossziji
Sz LJUBOVJU VEROJU igyot
Ona na boj i ih zovjot.
Szlomit nadmennija sztyihiji.*

*A REMÉNY benne mindig megtalálja
A nagy Oroszország erejét.
A SZERETETTEL és a HITTEL megy ő a harcba,
melyre maga mellé őket hívja.
A dőlyfősség erőit pedig összezúzza.*

*Pered groznoj vrazsgyebnih szil
V dnyi tyjannoj szkorbi, i iszpitanijj –
Szvjatoj szojuz ih v polje branyi
Szam Bog sz nyebesz blagoszlavil.*

*Az ellenséges erők fenyegetése,
Az emésztő bánat és megpróbáltatások közepette –
Az ő szent szövetségüket a harcmezőn
Maga Isten áldotta meg a Mennyekből.*

Az ikonográfiai értelmezés során a szimbólumok forrásával és jelentésével kapcsolatban a következőket mondhatjuk. A három nőalakot nemcsak az alattuk levő *Franciaország, Oroszország, Anglia* megnevezés azonosítja, hanem a ruházat és a színek is, bár nem azonos mértékben. Franciaország allegorikus ábrázolása a legegységesebb: ez ugyanis a nemzeti színekbe öltöztetett *Marianne*, a frígiai sapkával. Orosz-

országot elsősorban a Monomah-sapka és a pajzson levő címer identifikálja (továbbá az ortodox kereszt, amely azonban nem az ún. nyolcpontos orosz ortodox kereszt), míg Angliát főként *Britannia* sisakja, illetve a horgony, mint tengeri hatalmat.

A horgony azonban, a szívhez és a kereszthez hasonlóan, egyben egy más szimbolikára is utal, amit egyedül a *Szeretet, Hit, Remény* nagybetűs írásmódja jelez. A három nőalak ugyanis nemcsak a három ország allegorikus megszemélyesítése, hanem az említett három *teológiai erényé* is egyben. A nyugati egyház ikonográfiájában ugyanis a szív a szeretet, a kereszt a hit, míg a horgony a remény szimbóluma volt.³⁴ Az allegorikus megszemélyesítés során így a női alakokat ezekkel együtt ábrázolták. A rendkívül didaktikus plakát (az országok névvel való azonosítása, a három teológiai erény nagybetűs megnevezése) tehát egyedül a három teológiai erény szimbólumait nem fedti fel.

A verses magyarázat Oroszországot *Szent Oroszország*-ként aposztrofálja és egyben a Hit erényével azonosítja. Vizsgáljuk meg ezután, hogy mi az összefüggés a Hit mint teológiai erény allegorikus megszemélyesítése és az ikonábrázolás kánonja közt? Az ikonokon a személyek esetében a *frontális ábrázolás* a *szentség* kifejezője – a *jobb kézben tartott kereszt* pedig az ortodox ikonográfiában a *mártírok attribútuma*. Ugyanis a mártírokat a kanonikus ikonok, a nyugati kereszténység ábrázolásmódjával ellentétben, nem a mártíromságuk attribútumaival és nem pálmaággal jelenítik meg (ezek csak nyugati hatásra terjedtek el az orosz ikonokon), hanem a jobb kézben tartott *kereszt*tel valamint a hitvallásra utaló *irattekerccsel*.³⁵ Azaz a hangsúly nem azon van, hogy *miként*

³⁴ A hit szimbólumaként a kereszt helyett azonban szerepelhetett kehely vagy fáklya is, míg a szeretnél a szív helyett gyermek(ek). Ez utóbbi Cesare Ripa *Iconologia* című munkájának köszönhetően vált népszerűvé.

³⁵ OUSPENSKY – LOSSKY 1982, 136.

lett valaki mártír, hanem azon, hogy *miért* áldozta fel az életét.³⁶ A Szent Oroszország tehát mintegy mártírja a háborúnak, akitől annak kimenetele is függ. Ezt nemcsak a magyarázat erősíti meg, hanem a másik két nőalak pozíciója is, akik Oroszországra tekintenek.

Miként illeszkedik a *Szoglasziye* című plakát a kor szűkebb kontextusába?

A három teológiai erény a nyugati kultúrkörben egyben az *egy és oszthatatlan Szentháromság* szimbóluma is volt.³⁷ *A három hatalom szövetsége tehát, a plakát üzenete szerint, nem politikai, hanem vallási.* Ezt a vallási áthallást azonban az oroszok számára, egyúttal a szövetség szent mivoltát és széttéphetetlen jellegét, legdirektebb módon valószínűleg *a Szentháromság kanonikus, rubljovi ábrázolása* szolgáltatta – akár a *szent szövetséget* említő felirat nélkül is! Valóban, ahogy Jahn rámutatott a világháborús plakátok kapcsán: „az allegorikus *lubki* szövegein túl az *ikonográfia önmagában is* biztosan stimulálta a kortárs szemlélők képzeletét”.³⁸ A háborús *lubki* mindegyike tartalmazott valamilyen „az ikonokra jellemző elemet”: a jelen forrás kapcsán pedig kijelenti, hogy a három nőalak Szentháromságnak tekinthető.³⁹

Mindazonáltal e plakát esetében, a többi, általam *korábban említett ikonikus elem* szerepét sem szabad mellőzni. A vallási asszociációk „nagyobb tekintélyt adtak a képeknek, és a háborút szent háborúnak tüntették fel.”⁴⁰ Ugyanakkor

³⁶ OUSPENSKY – LOSSKY 1982, 136.

³⁷ Ez a kapcsolat esetenként az ún. Szentháromság oszlopok ikonográfiájában is tükröződött: az Olmützben látható Szentháromság-oszlopba épített kápolna külső díszítésén a teológiai erények allegorikus megismerésüket találjuk azok egy-egy attribútumával.

³⁸ JAHN 1995, 28

³⁹ JAHN 1995, 28.

⁴⁰ JAHN 1995, 28.

pedig a vallási áthallások „az allegorikus *lubki* számára megfelelő helyet biztosítottak paraszti házak ikon sarkaiban”⁴¹ (azaz az ún. *dízsarok* részévé váltak.) Valóban, a világháború idején a *lubok* mint vizuális propaganda médium – amellet, hogy modern elemeket épített be az ikonográfiába, úgymint a repülés jelentősége – „háttere az ortodoxiában gyökerező kultúra volt”.⁴² És bár Norris szerint „a vallási képiség nem volt annyira mindent átható, mint a korábbi háborúk idején”, az első világháború *lubok* termése „még mindig az orosz ortodoxiára épített, mint az identitás forrására”.⁴³ A *lubok* készítői 1914-ben tehát előszeretettel alkalmazták a valóságos képi ábrázolást, esetenként a cár képmásával.⁴⁴ *Mindazonáltal a cár helyett inkább a Szent Oroszország képe dominált. „A női alakban ábrázolt Oroszország számos fontos szerepet játszott a patrióta allegóriában.”*⁴⁵ Természetesen nem szabad azt hinni, hogy a női alakban való megjelenítés kizárólagos volt. Oroszország mint derék vitéz szintén fontos allegóriának számított,⁴⁶ és magától értetődő volt a kettő kombinációja is, mint például az „*Oroszország és katonája*” plakáton.⁴⁷

A *Szoglaszije* plakát ikonográfiájáról Jahn, amellet, hogy a már említett Szentháromság asszociációt emeli ki, a következőket írja: „A három szépség Oroszország, Franciaország és Nagy Britannia Szentháromságszerű szövetségét szimbolizálja egy nyilvánvalóan férfias barbarizmus ellenében, ami

⁴¹ JAHN 1995, 28.

⁴² NORRIS 2006, 136.

⁴³ NORRIS 2006, 146. Az 1917-es bolsevik hatalomátvételt legitimálni hivatott korai plakátok kompozíciója és ikonográfiája, valamint az ikon-szimbolika közti direkt kapcsolatra is sokan felhívták a figyelmet. Az egyik legfrisseb és legjobb feldolgozás: CALHOUN 2014.

⁴⁴ NORRIS 2006, 149.

⁴⁵ JAHN 1995, 24.

⁴⁶ NORRIS 2006, 147, 149.

⁴⁷ NORRIS 2006, 147.

a háttérben tombol a (fallikus) zeppelin, a repülők és a csatázó férfiak alakjában.”⁴⁸ Ugyanakkor viszont Jahn a nyugati allegorikus szimbolizmus hatását nem említi meg: így azt, hogy a három nőalak egyben a három teológiai erény allegóriája is, továbbá nem szól a Minerva-szerű áthallásról, és arról sem, hogy a háttérben a fekete szín bizonyára a sötétséget, a gonosz erőit szimbolizálja.

Végezetül már csak az a kérdés maradt megválaszolendő, hogy volt-e valamiféle előképe, és ha igen, akkor milyen az általam elemzett ábrázolásnak? Talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt feltételezzük, hogy az alábbi francia képeslap⁴⁹ adaptált változatával állunk szemben.

⁴⁸ JAHN 1995, 24.

⁴⁹ A kép forrása: <https://francearchives.fr/fr/commemo/recueil-2004/39851>

Felhasznált irodalom

BETZ – NEDD 2015 = BETZ, Margaret Bridget – NEDD, Andrew M.: Irony, Derision and Magical Wit: Censors as a Spur to Russian Abstract Art. In: Goldstein, Robert Justin – Nedd, Andrew M. (eds): Political Censorship of Visual Arts in 19th-century Europe. New York, 2015. 9–60.

BURKE 2001 = BURKE, Peter: Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidence. London, 2001.

CALHOUN 2014 = CALHOUN, Gloria: Saints into Soviets: Russian Orthodox Symbolism and Soviet Political Posters. History Thesis. Department of History. Georgia State University. MA Thesis. https://scholarworks.gsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1089&context=history_theses. Letöltés ideje: 2018. 12. 15.

CHUCHVAHA 2016 = CHUCHVAHA, Hanna: Art Periodical Culture in Late Imperial Russia (1898–1917). Print Modernism in Transition. Leiden, 2016

FIGES – KOLONITSKII 1999 = FIGES, Orlando – KOLONITSKII, Boris: Interpreting the Russian Revolution: The Language and Symbols of 1917. New Haven, 1999.

HIRSCHI 2011 = HIRSCHI, Caspar: The Origins of Nationalism: An Alternative History from Ancient Rome to Early Modern Germany. Cambridge, 2011.

HUBBS 1988 = HUBBS, Joanna: Mother Russia: The Feminine Myth in Russian Culture. Bloomington, 1988.

JAHN 2005 = JAHN, Hubertsu F.: Patriotic Culture in Russia during World War I. Ithaca – London, 2005.

NORRIS 2006 = NORRIS, Stephen E.: A War Images. Russian Popular Prints, Wartime Culture, and National Identity 1812–1945. De Kalb, 2006.

OUSPENSKY – LOSSKY 1982 = OUSPENSKY, Leonid – LOSSKY, Vladimir: The Meaning of Icons. Crestwood, 1982.

RAYBOULD 2005 = RAYBOULD, Robin: An Introduction to the Symbolic Literature of the Renaissance. Oxford, 2005.

RJABOV 2006 = RJABOV, Oleg: «Rosszija-Matuska»: Isztorija vizualizacii. [htm://cens.ivanovo.ac.rus/almanach/riabov-2008.htm](http://cens.ivanovo.ac.rus/almanach/riabov-2008.htm), Letöltés ideje: 2016. július 20.

VAN STRATEN 1994 = VAN STRATEN, Roleof: An Introduction to Iconography. London, 1994.

SASHALMI 2018 = SASHALMI Endre: Az állam egysége (céloszty goszudarsztva) és az autokrácia: Feofán Prokopovics mint az „orosz államnarratíva” atyja. In: Bene Krisztián - Huszár Mihály - Kolontári Attila (szerk.): A pécsi ruszisztika szolgálatában: Bebesi György 60 éves. Pécs, 2018. 320–327.

TARASOV 2004 = TARASOV, Oleg: Icon and Devotion. Sacred Spaces in Imperial Russia. London, 2004.

TARASOV 2007 = TARASOV, Oleg: Framing Russian Art. From Early Icons to Malevich. London, 2007.

**A PRE-BOLSEVIZMUS GYÖKEREINÉL.
A DEKABRISTÁK ÉS EGY RADIKÁLIS
ALKOTMÁNYTERVEZET AZ 1820-AS ÉVEKBŐL**

Etimológia, jelleg, okok és forma

A dekabrista, dekabrizmus kifejezések orosz eredetűek, és azon szavaink közé tartoznak, amelyek *meghonosodtak* a magyar nyelvben. A szó decembert jelent, de furcsa lenne decemberizmusról, vagy decemberistákról beszélni. Az 1825-ös év eseményeit a magyar közvélemény közel 200 éve ismerte meg, és akárcsak más meggyökeresedett szláv-orosz kifejezések esetében (muszka, ruszki, málenkij robot stb.) a ma ismert változat az orosz eredeti torzított kiejtéséből alakult ki – „Gyekabr-gyekabriszt” – dekabrista.

Történeti értelemben a 19. századi orosz forradalmi hullámok első nagy megjelenéséről van szó, amikor a társadalom államellenes erői már nem spontán módon, mint a korábbi parasztfelkelések esetében, hanem tudatos tervek, programok alapján, meghatározott célok érdekében, szervezeten léptek fel az autokrata hatalom ellen, és ez akkor is igaz, ha résztvevők köre a társadalom egészéhez képest rendkívül szűk volt. A dekabristák voltak az elsők, akik új államszerkezeti és alkotmányos elképzelésekkel rendelkeztek, akik a hatalmat nem pusztán annak öncélú birtoklásáért, vagy az azzal járó előnyökért, (álcárok, paraszti trónkövetelők) hanem egy új állam és társadalommodell felépítése érdekében kívánták megszerezni.

Az orosz történelem első, 19. századi szervezett államellenes megmozdulására a *tisztikar* körében került sor, és ez egyáltalán nem véletlen. A cári birodalom felsőfokú tanintézetekkel alig rendelkezett, és ezen a nagy péteri, főként

Schola Maiorokat létrehozó, és többnyire hadászati célú oktatást biztosító intézetek is csak kis mértékben tudtak változtatni. Az I. Sándor által alapított új nagy egyetemek (Tartu, Vilno, Kazany stb.) több helyen már elérhetővé tették a felsőfokú végzettség és műveltség megszerzését a társadalom szélesebb körei számára is, a nemesi származású diplomások mellett megjelent az ún. „raznocsinyec”, vegyesrendű értelmiség is. Már a külföldi történétírók, például a konzervatív *Joseph de Maistre* is figyelmeztettek arra, hogy a korokban nem a parasztlázadások jelentik majd a legfőbb veszélyt, mert „a 19. század Pugacsovjai majd az egyetemekről jönnek ki”¹. Az új egyetemek megjelenése ellenére, tömegesebb mértékben felsőfokú képzettséggel csak a tisztikar rendelkezett, melynek tagjai kadétiskolákban, katonai kollégiumokban, tiszti akadémiákon szerezhették meg az elsősorban hadászati-műszaki jellegű tudásukat.² Ez nagyon sokukban, pl. a magyar történelemből jól ismert Paszkievicsben felébresztette a szélesebb körű általános műveltség igényét³, és további képzésekre jártak, illetve autodidakta módon, vagy önképzőkörökben fejlesztették tudásukat.

A tisztikar látókörének bővüléséhez kétségtelenül hozzájárultak a *napóleoni háborúk*. A francia „Nagy Hadsereg” legyőzése nemcsak az orosz nemzeti öntudatot erősítette, hanem Európában történő üldözése lehetőséget biztosított más államok lakóival, gazdaságával, alkotmányos rendszerével, építészetével, művészetével, az emberek hétköznapi megjelenésével, öltözködésével történő megismerkedésre is. Ennek jelentősége különösen annak fényében értékelhető, hogy az oroszok a saját birodalmuk határait egy szűk körű diplomata és kereskedőréteg kivételével a legritkább esetben

¹ Idézi HELLER - NYEKRICHS 1996, 509.

² Ilyen volt például a Moszkvai Egyetem vagy a carszkoje szeloi Katonai Líceum. Lásd erről DOLMÁNYOS 1955, 10.

³ BEBESI 2020, 232–233.

hagyták el, igaz volt ez az uralkodókra is, tanulmányaik pedig nem, vagy csak nagyon korlátozottan terjedtek ki az európai kultúrára.

Annak, hogy a dekabrista szervezkedésre a hadsereg tisztikara körében került sor, volt egy harmadik igen nyomós oka is: I. Sándor miközben Napóleon bukása után az európai ügyeket intézte, és a Szent Szövetség létrehozásán ügyködött, a hatalmat már saját korában hírhedté vált kegyencére, *Araksejev* ruházta, aki ennek birtokában számos katonai intézkedést is hozott.⁴ Ezek a rendelkezések, különösen a katonai telepek 1817-től történő létrehozása, kiváltották a társadalom legszélesebb rétegeinek a gyűlöletét, legérzékenyebben azonban mégis a tisztikart érintették. A katonai telepen ugyanis nekik kellett fenntartani a fegyelmet, végrehajtani a parasztok kitelepítését, majd a későbbiekben erőszakos besorozásukat, nekik kellett végrehajtaniuk az Araksejev által kitalált rendkívül kegyetlen büntetéseket, így a vesszőfutást, vagy tizedelést is. Mindezeket túl, a cári kegyenc nem tisztelte a Honvédő Háború hőseit, gyakran önkényesen leváltotta őket, a külsőségekre, parádékra helyezte a hangsúlyt, és az ebben jeleskedő embereit juttatta előre a ranglétrán. Több esetben és több helyütt intézkedéseit a tiszték elszabotálták.

Volt még egy negyedik, szintén nem elhanyagolható tényező a szervezkedés megindulásakor, ez pedig a *tisztikar szervezettsége és mobilitása*. Az Orosz Birodalom már a 19. század elején hatalmas szárazföldi területeket foglalt magába, és vasútépítések megkezdése előtt rendkívül nehézkes volt a közlekedés, hosszú ideig tartott a hírek eljuttatása az ország egyik pontjáról a másikra. A tiszték mozgékony, lovas életmódja, egymással történő folyamatos kapcsolattartása, a futárszolgálat megkönnyítette a konspirációt.

⁴ FONT - KRAUSZ - NIEDERHAUSER - SZVÁK 1997, 331.

A szervezkedést kiváltó okok között első helyen említhetjük az első sándori reformok félbemaradását, sőt, 1812-től a „visszafordulást”, a regressziót. Nagy Katalin legidősebb unokája eleinte a társadalom egésze számára kedvező intézkedésekkel kezdte uralkodását, amelyet apja, I. Pál cár ámokfutása után a többség örömmel fogadott. Így, ahogy már említettük, egyetemeket alapított, közkegyelmet hirdetett, ennek keretében hazaengedte a szibériai száműzötteket, vallási toleranciát képviselt (igaz ennek szélsőséges szekták megalakulása lett a következménye)⁵, próbálkozott a nem nemesek földszerzési lehetőségeinek és a parasztok önkéntes örökváltságának törvénybe iktatásával. 1807-től kitűnő tanácsadója, a reformer *Szperanszkij* megkísérelte a birodalom közigazgatását és igazságszolgáltatását új alapokra helyezni, létrehozta az Államtanácsot, és elkezdett az alkotmány kidolgozásával és a jobbágyfelszabadítás kérdéskörével foglalkozni, igaz ezek bevezetésére országos szinten már nem került sor. 1812, a napóleoni támadás éve után azonban az ígéretes reformok félbemaradtak, sőt az ország irányítását ténylegesen megkaparintó Arakcsjev számos kérdésben még a Sándor előtti állapotokhoz képest is visszalépett, így a szervezkedés mérsékeltbb köreinek célja egyértelműen a reformok folytatása, a sándori progresszió korához történő visszatérés lett.

A konspiráció *formája* a titkos politikai klub, a *szabadkőműves páholy*⁶ lett. A kor Európája sem ismerte még néhány kivételtől eltekintve, mint például Anglia, a legális politikai érdekképviselő intézményét, ezért elterjedt volt az illegális, földalatti szervezetek létrehozása, amelyek gyakran misztikus keretekbe burkolták tevékenységüket, vagy más jellegű kluboknak álcázták magukat. Így az orosz szervezkedésnek

⁵ Lásd erről BEBESI 2017, 345–354.

⁶ Lásd erről SZERKOV 2001.

sem maradt más lehetősége, hiszen itt törvényes politikai játéktér még annyiban sem volt, mint a kor más, fejlettebb országaiban, de maga a forma nem volt idegen a kor reformerőinek konspiratív gyakorlatától.

A dekabrizmus történeti vázlata

1816 elején *Orlov gróf*, a hadsereg egy fiatal tábornoka báró *Fonvizin ezredes* segítségével tervezetet készített az *Orosz Lovagok Rendjének* megalakításáról. Ez volt az első olyan szervezet, amelyben magasrangú katonatisztek konspirált körülmények között titkos irodalmi köröket és klubokat szerveztek az orosz társadalom égető kérdéseinek a megvitatására, és a lehetséges megoldások kidolgozására.⁷ Hosszas polémia után 1816 februárjában jött létre a *Honmentés Szövetsége*.⁸ Ebben a később dekabrista néven ismertté vált katonatisztek már mind tagok voltak, így *Alekszandr és Szergej Muravjov*, *Szergej Trubeckoj herceg*, *Ivan Jakuskin*, *Matvejev*, *Szergej Muravjov-Apostol*, utóbbi kettő palotájában döntöttek a szervezet létrehozásáról.⁹ Később *A. F. Orlov* herceg-tábornok, *Mihail Fonvizin*, valamint *Pavel Pesztyel*, a szibériai főkorományzó fia is csatlakoztak hozzájuk. Három kérdés körül kristályosodtak ki belső vitáik, ezek az *alkotmány szükségessége*, a *képviselési rendszer bevezetése* és a *jobbágyfelszabadítás* voltak. Programjuk meghatározta a társaság szervezeti felépítését, és meghatározta tagjainak feladatait. Attól függően, hogy ki mennyire fontos feladatot látott el az illegális politikai klubban, *bojár*, *férfi*, *testvér vagy barát* besorolást kapott,¹⁰ a katonatisztek számára fontosak voltak a rangok és a világos függőségi viszonyok. Megfogalmaztak konkrét feladatokat is, amelyek előrehozták volna a tervezett hatalomátvé-

⁷ FEDOSZOV 1954, 11–12. Valamint TURGENYEV 1954, 117–119.

⁸ Elterjedt nevén *Honmentő Szövetség*.

⁹ TRUBECKOJ 2007, 95–97.

¹⁰ FEDOSZOV 1954, 13.

telt, *Lunyin* javaslatára már 1816-ban egy olyan osztag felállításában gondolkodtak, amelynek célja a cár megölése lett volna, 1817-ben pedig *Jakuskin* jelentkezett a feladatra, és a cár elleni merényletet egyedül kívánta végrehajtani.¹¹

1818-ban az a cári gárda, amelynek a szervezkedők a tisztjei voltak, 10 hónapra az uralkodóval együtt Moszkvába költözött. Itt újjáalakultak *Közjó Szövetsége*, vagy másképpen *A Haza Igaz és Hű Fiai* néven. Programjukat a borítójáról *Zöld Könyvnek* nevezett dokumentumban foglalták össze,¹² példaképüknek a német *Tugenbundot* tekintették, az erkölcsös, öntudatos hazafiak szervezetét, amelynek célja a közjó megteremtése volt. Programjuk még erősen átmeneti volt, a filantropiára helyezték benne a fő hangsúlyt. Szervezetileg egy 6 fős tanácsot hoztak létre a titkos szervezet irányítására, amely intézőségeket (igazgatóságokat, intézőszékeket) *Uprava*-kat hozott létre,¹³ amelyek egy-egy személy irányítása alatt álltak, akinek rendszeresen be kellett számolniuk a tanács előtt saját csoportjuk ügyeiről.¹⁴ Működésük két korszakra osztható, az 1818–1819-es időszakra, amelyben *kisegítő intézőségeket* hoztak létre, elsősorban irodalmi köröket és társaságokat¹⁵, amelyek révén igyekeztek szervezőmunkával a programjukat szélesebb társadalmi rétegekhez eljuttatni és a taglétszámot növelni. Ez csak kismértékben sikerült, év végére mintegy 200 főből állt a szervezet.¹⁶ Második korszakuknak az 1819–1820-as év tekinthető, amikor részben

¹¹ FEDOSZOV 1954, 13.

¹² *A Közjó Szövetségnek Szabályzata*. In: TRÓCSÁNYI – NIEDERHAUSER 1954, 143–160.

¹³ TRUBECKOJ 1954, 124–125.

¹⁴ FONT – KRAUSZ – NIEDERHAUSER – SZVÁK 1997, 347.

¹⁵ Ilyen volt például a *Zöld Lámpa* nevű társaság, amelynek *Puskin* is tagja volt.

¹⁶ A szervezőmunkában *Orlov* szerint egy másik, nagy hagyományokkal rendelkező misztikus középkori társaság, az *illuminátusok* módszerét követték, ami nagyjában-egészében a mai pilótajáték szabályainak felelt meg szigorú konspiráció mellett. Lásd erről: ORLOV 1954, 133–134.

az eredménytelen propaganda, részben a nyugat-európai katonai megmozdulások, részben a csugujevi katonai telep 1819-es lázadása és a Szemjonovszkij ezred 1820 őszi felkelése¹⁷ radikalizálták a mozgalmat, és a korábbi mérsékelt program helyett egy köztársasági jellegű, sokkal radikálisabb irányvonalat fogadtak el, és immáron a katonai felkelés részleteinek kidolgozását tekintették elsődleges feladatuknak.¹⁸ A szervezet kevésbé radikális tagjai visszarettek a szélsőséges programtól és távoztak a klubból, mások úgy gondolták, hogy egy mérsékeltbb irányvonalat kellene valamilyen legális formában megjelentetni. 1820-as moszkvai tanácskozásukon azonban elhatározták a szervezet feloszlatását, egyrészt mert eredménytelennek tűnt tevékenységük, másrésztől, ahogy bővült a konspiráció, úgy egyre többen szereztek róla tudomást, köztük maga a kormányzat is, és ez a lebukás kockázatát rejtette magában. Végülis a páholy felszámolására az 1821-es januári moszkvai gyűlésen került sor.¹⁹ Maga I. Sándor is értesült a Közjő Szövetségének működéséről, és jelentést kapott annak tagjairól is, ám nem kívánt fellépni ellenük, mert mind mondotta, „*nézeteiket iffjúkorában maga is osztotta*”.²⁰

A Gárda tagjainak többségét Szentpétervárhoz kötötte a szolgálat, így úgy döntöttek, hogy újjászervezik az illegális tiszti szabadkőműves páholyt, vezetőjük *Nyikita Muravjov* ezredes lett. Az újjáalakulás azért sem volt egyszerű, mert a Gárdát, amelynek a tisztikarára a szervezet elsősorban épült 1821-ben a nyugati kormányzóságok különböző városaiba szórták szét a Szent-Szövetség elleni mozgalmak Oroszországra történő áttérjedésének megakadályozására. Csak

¹⁷ NOSZOV 1980, 231.

¹⁸ TRUBECKOJ 1954, 126.

¹⁹ BESZTUZSEV-RUMIN 1954, 127–128.

²⁰ Idézi HELLER – NYEKRICHS 1996, 428.

1822-ben rendelték őket vissza a fővárosba, ekkor sikerült véglegesen megalakulniuk.

Pesztyel, aki az ukrajnai Tulcsányiban (Tulcsin) szolgált, már 1821-ben újjászervezte a páholy radikálisabb részét, rögtön a Közjő Szövetségének feloszlását követően. Egy idő után a két csoport *Északi és Déli Társaságnak* kezdte nevezni magát, de ugyanazon szervezet részének tekintették a két társaságot, és tartották egymással a kapcsolatot. 1823-tól adták ki Rilejev szerkesztésében a *Sarkcsillag* című újságot, amely, bár pro forma irodalmi lap volt, de már megjelent benne az arakcejevi rendszer nyílt bírálata.²¹ Mindkét újjáalakult szervezet a szigorú konspirációt választotta, kizárták tagjaik közül a bizonytalanokokat, és a katonai felkelés kidolgozását tartották most már fő feladatuknak, de a hatalomátvétel utáni elképzeléseik eltértek egymástól. A déliek direktóriumot állítottak a szervezet élére, ebbe saját vezetőik mellett az Északi Társaságból Nyikita Muravjovot is beválasztották a mozgalom egységét bizonyítandó²², de Pesztyel is többször látogatást tett Szentpéterváron. Mindkét társaság alkotmánytervezetben foglalta össze a saját programját, az északiakét Nyikita Muravjov²³, a déliekét Pavel Pesztyel állította össze, utóbbi „*Az orosz igazság*”²⁴ címet adta dokumentumának. 1824-ben megegyeztek, hogy közös alkotmánytervezetet dolgoznak ki, és 1826-ra ütemezték a várható katonai felkelést.²⁵ A déliek 1823-tól konspiratív együttműködést építettek ki a *Lengyel Hazafias Társasággal*, akik főként Len-

²¹ BEBESI 2011, 19.

²² FEDOSZOV 1954, 17.

²³ *Muravjov alkotmánytervezete*. In: TRÓCSÁNYI - NIEDERHAUSER 1954, 165–177, valamint BEBESI 1997, 135–138.

²⁴ PESZTYEL: *Az orosz igazság*. In: TRÓCSÁNYI - NIEDERHAUSER 1954, 178–208.

²⁵ DOLMÁNYOS 1955, 17.

gyelország függetlenséghez való jogának elismerését szeretnék volna elérni, és közös akciókban állapodtak meg.²⁶ Pesztyel és köre szükségesnek tartotta, hogy a két ország katonai szövetségre lépjen egymással, valamint, hogy a lengyeleknek és az oroszoknak azonos belső államberendezkedésük legyen, a leendő határok kijelölésnél természetesen az orosz érdekeknek biztosítottak volna prioritást. A titkos szervezetek gombamód történő elszaporodása egyébként a kor jellegzetes tünete volt, a később dekabristáknak nevezett társaságokon kívül számos más klub is alakult, például a Bibliai Társaság. Ezek egy része csak a kívülállók előtt volt titkos, de hatalom és a cár előtt nem, olyannyira, hogy 1823-ban I. Sándor minden állami tisztviselővel nyilatkozatot íratott alá arról, hogy nem lép be szabadkőműves páholyba.²⁷

A számos titkos szervezet sorában még 1818-ban az ukrajnai Volhíniában létrejött egy olyan társaság is, az *Egyesült Szlávok Társasága*, amely később a dekabristákhoz csatlakozott. 35 fiatal tisztből állt, akik társadalmi helyzetüket tekintve főként kisbirtokos nemesek, vezetőik *Andrej és Pjotr Boriszov* illetve *Julian Lublinszkij* voltak.²⁸ Nevüket onnan kapták, hogy elsőként fogalmazták meg a *pánszláv gondolatot*, valamennyi szláv népet egy államba kívánták tömöríteni, természetesen orosz szupremácia alatt.²⁹ 14 szláv országot soroltak fel tervezetükben, jellemző érdekesség, hogy Magyarországot is a szláv államok közé sorolták, egyébként egy olyan történelmi pillanatban, amikor önálló

²⁶ Ilyen közös akció lett volna az oroszsal egyidejűleg egy lengyel felkelés kirottantása Varsóban, illetve a lengyelbarát helytartónak Konsztantyin hercegnek a meggyilkolása. NOSZOV 1980, 233. Valamint: HELLER – NYEKRICs 1996, 450.

²⁷ HELLER – NYEKRICs 1996, 437.

²⁸ GORBACSEVSZKIJ 1954a, 220–239.

²⁹ BEBESI 2011, 19.

magyar állam nem is létezett.³⁰ Nézeteiket tekintve meggyőződéses ateisták voltak, ennyiben a későbbi narodnyik értelmiség előfutárainak is tekinthetők, akik humanitárius programot fogalmaztak meg,³¹ kiemelt feladatnak tartották önmaguk művelését a tudományok és művészetek terén.³² Szervezetük valamennyi tagjának kötelező lett volna saját jobbágysági felszabadítása, és jövedelmük 10%-át kellett volna befizetni egy alapba, amelyből a parasztok megváltása finanszírozandó. Konkrét cselekvési tervekkel álltak elő, például két ízben is tervezték I. Sándor hadgyakorlatról történő elrablását, amelyek persze nem valósultak meg.³³ 1825 augusztusában úgy döntöttek, hogy „Szláv Intézőszék” néven beolvadnak a Déli Társaságba, amely az övékhez hasonlóan nagyon radikális nézeteket hirdetett, elfogadták annak szervezeti programját és taktikáját, gyakorlatilag feloldódtak a nagyobb szervezetben.³⁴ A déliek működéséről a kormánzatnak pontos információi voltak, a rendőrség egy Sherwood nevű angol tisztet épített be a szervezetbe, aki rendszeres jelentésekkel szolgált a társaság működéséről, jelezte, hogy összeesküvésre készülnek, ám az uralkodó nem tulajdonított különösebb jelentőséget neki, és a jelentésekre a „*follyatni a megfigyelést*” utasítást írta.³⁵ A Déliek titkos forgatókönyvük szerint, mint láttuk, 1826 nyarára tervezték a katonai felkelést, az élet azonban átírta elképzeléseiket, és sokkal korábban kellett cselekedniük.

³⁰ FONT - KRAUSZ - NIEDERHAUSER - SZVÁK 1997, 349.

³¹ Programjukat az *Egyesült Szlávok Szabályaiban* fogalmazták mindössze másfél oldalon, s ebben ilyen pontok szerepeltek, mint például „*Ne kívánj többet, mint amid van*”, „*Tiszteld a tudományokat, a művészeteket és a kézművességet*”, „*Légy erényes és fedhetetlen erényű lélek*”, „*Türelemmel viselkedj minden vallás és a többi nép szokásai iránt*” stb. Ezt egészítette ki „*Az Egyesült Szlávok Esküje*”. BORISZOV 1954a, 241–242.

³² BORISZOV 1954b, 213.

³³ FONT - KRAUSZ - NIEDERHAUSER - SZVÁK 1997, 349.

³⁴ BORISZOV 1954b, 213.

³⁵ HELLER - NYEKRICS 1996, 438.

A „szmuta”

1825. november 19. és 1825. december 14. között egyfajta interregnum, törvényen kívüli időszak uralkodott az orosz belpolitikában, amit az orosz szóhasználatban zűrzavarnak, szmutának fordíthatunk. Sándor ugyanis 48 éves korában váratlanul elhunyt. Kijelölt utódja nem volt, az örökösödés rendjét még I. Pál törvénye szabályozta, amely lényegében egyenesági elsőszülöttségi fiúörökösödést, primogeniturát írt elő.³⁶ Sándornak volt lánya és voltak házasságon kívül született gyermekei, törvényesnek számító utódja azonban nem, így öccsének, Konsztantynnak kellett őt követnie a trónon a törvények és a hagyomány szerint. Konsztantyin azonban egy katolikus lengyel hercegnőt vett feleségül, *Johanna Grudzińskát*, aki nem volt hajlandó áttérni a pravoszláviára, így a nagyherceg eleve kiesett az uralkodási sorból.³⁷ Ő ezt tudomásul is vette, és lemondását még 1822. január 14-én átnyújtotta bátyjának, aki azt elfogadta, és *Filaret* metropolitát arra utasította, hogy készítsen egy olyan dokumentumot, amelyben Miklóst nyilvánítják trónörökösnek. Ezt az iratot lezárt borítékban az Uszpenszkij Székesegyház kincstárában helyezték el, másolatait pedig megküldték a Szenátusnak, az Államtanácsnak és a Szinódusnak, azzal az utasítással, hogy csak Sándor halála esetén lehet felbontani, tényleges tartalmát mindössze hárman ismerték, az összeállító Filaret metropolita, *Alekszandr Golicin* herceg és Arakcsejev.³⁸ Az Államtanács (ÁT), amely Szperanszkij reformja után a legfontosabb állami szervvé vált Oroszországban, november 27-i ülésén tűzte napirendre Sándor végrendeletét, és ekkor került

³⁶ Sándor halálával kapcsolatosan különböző spekulációk láttak napvilágot a szakirodalomban, amely szerint nem is halt meg, csak megcsömörlődve az uralkodástól visszavonult a trónról és inkognitóban, szerzetesként élte le további életét. Lásd erről SZVÁK - NIEDERHAUSER 2002, 202–205.

³⁷ SASHALMI 2020, 3.

³⁸ SASHALMI 2020, 3.

elő hivatalos formában Konsztantyin lemondása is.³⁹ Az ÁT felkérte Miklóst, hogy jöjjön el Szentpétervárra a testület ülésére, hogy személyesen tudják tisztázni a felmerült utódlási kérdést, Miklós ezt olyan kifogással utasította vissza, hogy nem tagja az Államtanácsnak, így nem vehet részt annak ülésén.⁴⁰ Ebben a helyzetben voltak olyan meghatározó politikusok, mint *Miloradovics*, Szentpétervár szerb származású fő-kormányzója, akik azt javasolták, hogy Miklós vonakodása miatt maradjanak az örökösödés törvényes rendjénél, és Konsztantyint újólág hívják meg a trónra. Az ÁT tagjainak többsége azonban nem osztotta a főkormányzó nézetét, és személyesen keresték fel Miklóst, aki kitarzott álláspontja mellett, és azt javasolta, hogy az ÁT esküdjön fel fivérére. A főváros hivatalnokai és katonasága ennek megfelelően fel is esküdtek, ám eközben Kosztantyin, aki Lengyelország kormányzója volt, az ottani katonaságot és államapparátust fel eskettette Miklósrá. Az előállt ex-lex helyzetben a lengyel helytartó Varsóban november 26-án hivatalosan és nyilvánosan megerősítette trónról történő lemondását, és ezt a nyilatkozatot a legfiatalabb fiú, Mihail Pavlovics (Mihály nagyherceg) vitte személyesen Szentpétervárra. Mire december 9-én a fővárosba érkezett, azzal kellett szembesülnie, hogy ott már mindenki felesküdt Konsztantyinra. Az ÁT a lengyel kormányzó személyes meghívását javasolta, ő azonban közölte, hogy nem hajlandó a fővárosba jönni. Miklós a törvényesség betartása érdekében azzal a javaslattal állt elő, hogy fivére mégiscsak foglalja el a trónt, és ha nem kíván uralkodni, akkor mondjon le az ő javára. Ezzel az örökösödés törvényes rendjét is betartották volna, és egyúttal a belpolitikai helyzet is tisztázódhatott volna. Konsztantyin azonban ezt a megoldást is visszautasította, így nyilvánvalóvá vált,

³⁹ SZVÁK – NIEDERHAUSER 2002, 206.

⁴⁰ SZVÁK – NIEDERHAUSER 2002, 206.

hogy az Államtanácsnak és a Szenátusnak nincs más lehetősége, minthogy Miklóst nyilvánítsa császárrá. Ehhez az kellett, hogy az egyszer már felesküdt katonák és hivatalnokok újbóli esküt tegyenek, ezúttal Miklósra, ennek időpontját december 14-re tűzték ki. A trónra lépést Miklósnek kiáltványban kellett bejelentenie, ennek első változatát *Adalberg* szárnysegéd készítette, majd *Karamzin* dolgozta át, mivel azonban Miklósnek ez a változat sem tetszett, a végső formáját Szperanszkij adta meg a dokumentumnak.⁴¹ Időközben a kormányzat már december 10-én értesült a tiszti szervezkedésről, és intézkedéseket is foganatosított, amelynek eredményeképpen Pesztyel ezredest már december 13-án, Tulcsányiban letartóztatták.

A katonai felkelés története

December 10-e és 14-e között a hatalmat átvenni kívánó katonaisztek intenzíven szervezték a felkelést, amelyet a Miklósra történő újbóli felesketés napjára tűztek ki. Központjuk a költő, Rilejev lakása volt, aki éppen a felkelés előtt súlyosan megbetegedett. A terv aránylag egyszerű volt, a hozzájuk hű, illetve parancsnokságuk alá tartozó alakulatokkal a Szenátus térre kell a kora reggeli órákban vonulni, és megakadályozni, hogy a Szenátus és az Államtanács felesküdjön Miklósra, sőt el kellett volna érni, hogy a felkelők által kiszemelt diktátort, Trubeckoj herceget nyilvánítsák uralkodónak, aki kezdettől tagja volt a dekabrista mozgalomnak. A két állami felsőbb szervet rá kell venni, hogy adják ki a dekabristák Kiáltványát⁴², eközben a gárda matrózainak el kell foglalniuk a Téli Palotát. Ha minden jól megy, még aznap Ideiglenes Kormányt lehet létrehozni, amelyben a sándori reformidőszak meghatározó politikusainak, így Szperanszkijnak és *Mordvinovnak* is részt kellene venni, a kormányt

⁴¹ SZVÁK - NIEDERHAUSER 2002, 207.

⁴² TRUBECKOJ - RILEJEV 2007, 125-126.

Trubeckoj vezetné. Fontosnak tartották Miklós likvidálását, hogy ne keresztelhesse terveiket, kijelölték azt az összeesküvőt is, akinek a kijelölt trónörökös megölése lett volna a feladata, *Kahovszkij* személyében.

A kivitelezés azonban már mindjárt a legelején gellert kapott, ugyanis a Szenátus és a Szent Szinódus már reggel 7-kor összeült, és 8-ra mindkét testület felesküdt Miklósról, a képviselőknek egyenként kellett személyes esküt tenniük.⁴³ Eközben Miklós is összehívta kora reggel a helyőrségi tisztet, ismertette velük a bátyja visszalépése után kialakult helyzetet, majd felolvasta a trónra lépését bejelentő kiáltványát. A proklamációt a tisztikar lelkesen fogadta, de mindenki előtt nyilvánvaló volt, hogy a leendő uralkodó maga is bizonytalanul véli a kialakult helyzetet, és tart egy katonai zendüléstől.

Eközben a dekabrista tisztiek elkéstek, és csak nagyon későn sikerült kivezényelniük alakulataikat a Szenátus Térre. Fél 11-11 körül kezdtek gyülekezni katonák, többnyire a Moszkvai ezred tagjai, akiket *Mihail Besztuzsev* és *Dmitrij Scsepin-Rosztovszkij* vezényeltek,⁴⁴ valamint néhány zászlóaljnyi a gárdából és a helyőrségből, összesen kb. 4000⁴⁵ (más források szerint 3000)⁴⁶ fő. Mire mindenki megérkezett, már délután egy óra körül járt, az Északi Társaságnak körülbelül 30 tagja jelent meg a téren.⁴⁷ A katonák többségének fogalma sem volt arról, hogy mi a teendőjük, a tisztiek arra utasították

⁴³ A személyes eskü kötelezettségének hosszú időtartama miatt írták ki korán reggelre a szenátusi ülést, és ezzel kész helyzetet teremtettek a hatalomátvétel szempontjából, mert mire a dekabristák által irányított alakulatok megérkeztek a Szenátus térre, már mindkét testület elfogadta Miklós uralkodását. SZVÁK - NIEDERHAUSER 2002, 207.

⁴⁴ STEJNGEL 2007, 127.

⁴⁵ SZVÁK - NIEDERHAUSER 2002, 208.

⁴⁶ FEDOSZOV 1954, 26.

⁴⁷ FEDOSZOV 1954, 26.

őket, hogy követeljenek alkotmányt, skandálják, hogy „konsztitucija.” Nem tudni mennyire tartozik a történelmi legendák közé, de a képzetlen katonák úgy gondolták, hogy mivel Konsztantyin lesz a cár, akire már egyszer két héttel korábban felesküdték, valamely okból arra kaptak utasítást, hogy a feleségét éltesse, így „Konsztantyna” kiáltásokkal érkeztek a térre.⁴⁸ Miklós már kora reggel megjelent a helyszínen, akkor még csak a Preobrazsenszkij ezred katonái tartózkodtak ott, megpróbált beszélni velük, sikertelenül. A másik dolog, amelyen a felkelés terve már a legelején kisiklott, hogy a kiszemelt diktátor, Trubeckoj herceg visszariadt, meg sem jelent a téren.⁴⁹ Szintén részben a legendák körébe sorolható az a feltételezés, hogy a tér sarkáig jutott, és amikor felmérte, hogy mennyire csekély erő sorakozott fel a puccs mellett, akkor visszafordult.⁵⁰

Kora délutánra alakult ki az a helyzet, hogy Miklós a hozzá hí alakulatokkal, mintegy 10 000⁵¹ (más források szerint 7000)⁵² fővel a térre érkezett és körbezárta azt, és megpróbálta békés eszközökkel elérni, hogy a lázadó katonák is letegyék rá az esküt. Egyházi közvetítést kért, és a rá felesküdtött Szentpétervári metropolitát, *Szerafimot* küldte tárgyalni, akit azonban a katonák nem hallgattak meg. A helyzet nagyon sokáig teljesen bizonytalan volt, mert a lázadó *Panov* hadnagy a testőrgránátosokkal az eredeti terv szerint el akarta foglalni a Téli Palotát, azonban a katonák kijelentették, hogy nem hajlandók harcolni a palotaórség ellen, majd ők is a térre indultak. Miklós megpróbálta megakadályozni, hogy egyesüljenek a téren összegyűlt alakulatokkal, szózatot

⁴⁸ SZVÁK – NIEDERHAUSER 2002, 208., valamint SASHALMI 2020, 3.

⁴⁹ Délután a dekabristák egy másik diktátor, *Obolenszkij* herceg személyében egyeztek meg, addigra azonban a helyzet katonai értelemben kicsúszott az ellenőrzésük alól.

⁵⁰ SZVÁK – NIEDERHAUSER 2002, 208.

⁵¹ NOSZOV 1980, 234.

⁵² FONT – KRAUSZ – NIEDERHAUSER – SZVÁK 1997, 336.

intézett hozzájuk, mire a gránátosok közölték, hogy ők Konosztantyin hívei. A lázadó alakulatok egy részének, a moszkvai ezrednek Miklós öccse, Mihály nagyherceg volt a tulajdonosa, ő is próbált beszélni az embereivel, de nem engedelmeskedtek neki.⁵³ Közben folytatódtak a közvetítési kísérletek, kritikus helyzet állt elő, mert a főváros lakosságának egy része a felkelőkkel rokonszenvezett. Az Izsák Székesegyház felújításán építőmunkások dolgoztak, akik elkezdték dobálni a teret körülzáró katonákat, és a lázadókat kintartásra biztatták.⁵⁴ Ebben a helyzetben próbált a felkelők lelkére beszélni Miloradovics, Szentpétervári főkormányzó, aki maga is kitűnő katona volt, az 1812-es Honvédó Háború hőse, és rendkívül népszerű ember, azonban amikor szavai hatni kezdtek a katonákra, a cár megölésére kijelölt Kahovszkij és *Obolenszkij* rálöttek, és halálosan megsebesítették.⁵⁵ Lassan sötétedni kezdett 3 körül az északi városban, a mínusz 10 fokban, ekkor Miklós a főkormányzó lelövése után tett még egy személyes közvetítési kísérletet, azonban a felkelők köréből őrá is tüzet nyitottak,⁵⁶ de ő nem sebesült meg. Ezután döntött a cár a rendelkezésére álló erő alkalmazása mellett, és mivel tüzérsége is volt, a dolog kimenetele nem lehetett kétséges.⁵⁷

Kartácstűz alá vonta a lázadó alakulatokat, amelyek felbomlottak és menekülni kezdtek a Néva felé, azonban Miklós katonái ott is folytatták ágyúzásukat, többük alatt beszakadt a jég, vagy halomra lőtték őket. Utolsó kétségbeesett

⁵³ SZVÁK – NIEDERHAUSER 2002, 208.

⁵⁴ NOSZOV 1980, 234.

⁵⁵ STEJNGEL 2007, 128.

⁵⁶ PANKRATOVA 1950, 195. *Vilhelm Kühelberger* költő, a *Mnyemozina* című folyóirat kiadója volt az, aki rálőtt az uralkodóra, feltehetőleg nem akarta eltalálni, csak távozásra kényszeríteni. Lásd erről még STEJNGEL 2007, 128–129.

⁵⁷ Állítólag a tüzérség parancsnoka azt mondta Miklósnak, amikor az kiadta a tűzparancsot: „*de hát ezek a mieink kegyelmes uram*”, a parancsot azonban végre kellett hajtani. SZVÁK – NIEDERHAUSER 2002, 208.

próbálkozásként Mihail Besztuzsev megkísérelte, hogy a lázadó alakulatokat hadrendbe állítsa és elfoglalja a Péter-Pál erődöt, de ez a terv is kudarcot vallott, éjszakára a felkelést leverték. Mivel a talaj keményre fagyott az orosz decemberben, az elesetteket nem tudták eltemetni, hanem holttestüknek léket vágtak a Néva jegén, és oda süllyesztették el őket.⁵⁸ Az életben maradt tisztek menekülni kezdtek vagy hazamentek a lakásukra, ahol hamarosan elfogták és előállították őket, hiszen mindegyikük személye ismert volt, kihallgatásuknál Miklós személyesen jelen volt.

A szentpétervári katonai felkelésnek volt egy utójátéka, a csernyigovi ezred felkelése⁵⁹ december 29-én Szergej Muravjov Apostolnak és Mihail Besztuzsev-Ruminnak, a Déli Társaság tagjainak vezetésével Belaja Cerkovnál, ők 4 napig tudták tartani magukat, mire a kormányhű erők vérbe fojtották a lázadást.

A megtorlás

A hatalom keményen, de a törvényes igazságszolgáltatás játékszabályait látszólag betartva járt el a lázadók megbüntetésében. Felettük a Miklós által kreált Legfelsőbb Büntetőbíróóság ítélkezett, ennek tagjai voltak például Szperanskij, vagy a magyar történelemből jól ismert Paszkievics is.⁶⁰ A bíróság kidolgozta a politikai bűncselekmények különböző kategóriáit, és a dekabristákat besorolta valamelyikbe, a büntetés mértéke a besorolástól függött. A törvényesség látványát erősen rontotta, hogy az eljárás titokban zajlott le, és a vádlottaknak nem lehettek védőik. Alapvetően három kategóriát állítottak fel, a cárgyilkosság kísérletét, a lázadást és a katonai zendülést. 579 esetben indítottak eljárást, 121 tisztest helyeztek vád alá, köztük magas rangú arisztokratákat, hét

⁵⁸ PANRATOVA 1950, 195.

⁵⁹ Lásd erről GORBACSEVSZKIJ 1954b, 247–251.

⁶⁰ BEBESI 2020, 236.

herceget, két grófit, három bárót, két tábornokot és két ezredest.⁶¹ Közülük 25 összeesküvőt életfogytiglani kényszermunkára, 62-t különböző, de korlátozott időtartamú kényszermunkára, 29 főt számúzetésre ítélték, a többieket közlegényé fokozták le.⁶² A közkatonák sem úszták meg, általában büntetőzászlóaljakban a Kaukázusban dúló háborúba vezényelték őket. Legrosszabbul a pétervári felkelésben közvetlenül résztvevőkkel jártak el, 188-at közülük vesszőfútasra ítélték, a kimért vesszőcsapások száma 10-12 000 között lehetett, hatan haltak bele. Az öt vezető dekabristát Rilejevet, Pesztyelt, Muravjov-Apostolt, Besztuzsev-Rumint és Kahovszkijt először felnégyelésre ítélték, miután ez a büntetési forma a 19. századi Oroszországban már nem volt használatos, Miklós kegyelemből akasztásra enyhítette a verdiktet, 1826. július 13-án a Péter-Pál erőd koronagátján akasztották fel az öt halálra ítéltet.⁶³ A száműzöttek helyzetét némileg enyhítette, hogy családtagjaik velük tarthattak, kegyelmet majd II. Sándortól kaptak 1856-ban, ekkor még 19-en életben voltak közülük.

A radikális dekabristák politikai és államelméleti elképzelései – Az Orosz Igazság

A dekabristák államelméleti, társadalmi és politikai elgondolásai több műben is testet öltöttek,⁶⁴ ezek közül jelen dolgozatban *Pavel Ivanovics Pesztyelnek (1793-1826) a Russzkaja Pravda – Az Orosz Igazság* című munkáját, a legradikálisabb elgondolást vesszük görcső alá. Pesztyel, a szibériai főkor-

⁶¹ FONT – KRAUSZ – NIEDERHAUSER – SZVÁK 1997, 338.

⁶² HELLER – NYEKRICHS 1996, 451.

⁶³ DOLMÁNYOS – SZANYINÉ 1970, 6.

⁶⁴ Az Északi Társaság vezetője, N. M. *Muravjov* is nagyívű alkotmánytervezetet állított össze, Pesztyelénél lényegesen mérsékeltebb, és bizonyos kérdésekben, például az államforma tekintetében alapvetően eltérő elgondolásokkal. Lásd erről MURAVJOV 2007, 97–107.

mányzó fia részt vett az 1812-es Honvédő Háborúban, később Wittgensteinnek a 2. hadsereg parancsnokának a szárnysegédje lett, 1821-től pedig a Vjatkai gyalogezred parancsnoka, az első között csatlakozott 1816-ban létrejött Közjó Szövetséghez, aktívan részt vett programja kimunkálásában. Az Orosz Igazság⁶⁵ lényegében a Déli Társaság politikai programjának tekinthető, de korántsem öleli fel Pesztyel valamennyi nézetét, így például nincs benne szó hatalom megragadásának módjáról, a cári család likvidálásának szükségességéről stb. Ezen elgondolásait részben a korábbi időszakban a Közjó Társaságban folytatott vitákban, részben a Déli Társaság Szervezeti Szabályzatában, illetve leveleiben fejtette ki, az utókor dekabrista társainak, például Besztuzsev-Ruminnak,⁶⁶ Trubeckojnak⁶⁷ az emlékirataiból, visszaemlékezéseiből ismeri őket.

⁶⁵ Magának a dokumentumnak a szövege töredékesen maradt fenn, első magyar nyelvű kiadása még 1954-ben jelent meg, kritikai kiadására azóta sem került sor sem orosz, sem magyar nyelven. Elemzésünkhöz főként ezt a változatot használtuk fel, mert ez a programhoz készült előtanulmányt, valamint a *Besztuzsev-Ruminnak* diktált tömör kivonatot is tartalmazza, és ezt egészítettük ki a 2007-ben *Szergej Filippov* által publikált szövegrészekkel, de a teljes szöveg így sem áll rendelkezésünkre. *Pesztyel* több mint 10 évig dolgozott a kézíraton, kidolgozásakor számos dekabrista társa véleményét figyelembe vette, és az anyagot többször átdolgozta. 1823-ra készült el vele, ekkor fogadta el a Déli Társaság, mint programdokumentumot, 1824-ben adta „*Az Orosz Igazság*” címet neki.

⁶⁶ BESZTUZSEV-RUMIN a következőket írta: „*Délen Pesztyel tiltakozott a feloszlítás ellen, és a Társaságot újjászervezte egy új terv szerint...A cél ugyanaz maradt, de Pesztyel a többséggel elfogadtatta a cári család kiirtását*”. BESZTUZSEV-RUMIN 1954/1, 128.

⁶⁷ TRUBECKOJ például a következőket írta még a Közjó Szövetségnek megalakítása kapcsán: „*Pesztyel nagyon rokonszenvezett a szabadkőműves formákkal, és azt karta, hogy mi is valami hasonlót vezessünk be...[de] néhány tagban némi bizalmatlanságot keltett maga iránt...azt mondotta ugyanis, hogy Franciaország boldog volt a Közjóléti Bizottság kormányzata alatt*”. TRUBECKOJ 1954, 121–122.

A Russzkaja Pravda első nagyobb, témánk szempontjából fontosabb egysége „az állami jólét”⁶⁸ fogalmát, és az ahhoz kapcsolódó kötelezettségeket tisztázza. Pesztyel elméletének kulcscategóriája a jólét. Leszögezi, hogy az államban mindenkinek van kötelessége, ám a kötelességhez jog is tartozik. A kötelességeknek az állam céljaiból kell következniük, az állam célja pedig az egyén számára biztosítandó jólét, a kötelezettségek tehát ennek elérésére irányulnak. Ezek a kötelezettségek meghatározhatók, ezeket Pesztyel *szabályokban* foglalja össze, ezek: a létrehozandó *polgári társadalomban*⁶⁹ a jólét elérése érdekében tett erőfeszítéseknek összhangban kell lenniük a *hit* és a *természet* törvényeivel. Ugyanakkor minden egyes állami rendeletnek a polgári társadalom jólétére kell törekednie. A társadalom jólétét mindig többre kell becsülni, mint az egyénét, a társadalom jólétét viszont alá kell rendelni a nép összessége jólétének. Ötödik szabályként említi, hogy az egyénnek, miközben saját jóléte elérésére törekszik, nem szabad beavatkozni egy másik ember életébe, nem okozhat neki kárt, különösen pedig halált. Ezen szabályok együttes betartása garantálja a szerző szerint a leendő állam jólétét.

Mint az eddigiekből kiderül, Pesztyel a legfontosabb kategóriának a *népet* tartja, ezért elméletileg is tisztázza a fogalmát, és meghatározza a kormányhoz való viszonyát. Definíciója szerint „A nép azon emberek összessége, akik egyazon államhoz tartoznak, és polgári társadalmat alkotnak, amelynek célja az egyén és a közösség legnagyobb jóléte”.⁷⁰ Kifejti, hogy minden állam népből és kormányból áll, mindkettőnek megvannak a maga sajátos kötelezettségei és jogai, „a kormány azonban a nép jólétéért van”.⁷¹ Pesztyel hitet tesz a *törvény előtti egyenlőség* polgári eszméje mellett is. Mint kifejti, minden ember, aki

⁶⁸ PESZTYEL 2007, 107.

⁶⁹ PESZTYEL 2007, 107–108.

⁷⁰ PESZTYEL 2007, 108.

⁷¹ PESZTYEL 2007, 108.

az államhoz tartozik köteles viselni az állam működéséhez szükséges terheket. Ebből következik, hogy az állam minden polgárának azonos jogokkal kell rendelkeznie, és a törvény előtt feltétlenül és teljesen egyenlőnek kell lenniük.⁷²

Hogy mindezt el lehessen érni, Az Orosz Igazság következő nagyobb egysége Oroszország átalakításának és új törvények kiadásának szükségességéről szól, a szöveg paragrafusokra van tagolva, ezzel is jelezve, hogy azt a szerző egy majdani alkotmány alapjainak szánja. Bevezet egy új fogalmat, a „jólrendezett államét”, amely alatt azt érti, hogy az államnak olyan „köztörvények” uralma alatt kell állni, amelyek biztosítják, hogy a rendszer „szabatosan” és igazságosan működjön. Nem hagy kétséget afelől, hogy az Orosz Birodalom jelenlegi államrendszere nem ilyen, hanem uralkodók szeszélyeinek van alávetve, amely nem teljesíti feladatát, tudniillik, hogy mindenkinek a legnagyobb jólétet biztosítsa, hanem személyi önkényével visszaél a hatalommal, sokak kárára és néhányak előnyére. Az orosz nép nincs és nem is lehet soha semmilyen személy tulajdonában, hanem rendezett polgári társadalmat kell alkotnia. Ebből következik az a „szükségesség”, hogy Oroszország teljesen átalakítsa államrendszerét és államigazgatását, és adjon ki egy teljesen új törvénykönyvet, amely új alapokra helyezi az országot.

Az ország átalakításának feladata, mint a következő részben kifejti, az *Ideiglenes Legfőbb Kormányra* (ILK) hárulna, amely Az Orosz Igazság közzétételével kezdené a munkáját, és ez alapján alakítaná át az államot és a társadalmat. Mivel ez óriási feladat, átmeneti rendszabályokra van szükség, hogy a káoszt, a zavargásokat el lehessen kerülni. Pesztyel leszögezi, hogy az átmenetet levezényelhetné egy *képviseleti rendszer* is, „ennek alapelvei azonban Oroszországban még nem ismeretesek”.⁷³ Az átmeneti rendszer mint szükséges időszak

⁷² PESZTYEL 2007, 121–122.

⁷³ PESZTYEL 1954, 180.

közbeiktatásával a szerző talán elsőként veti fel a gondolatot, jóval Marx és más szerzők előtt, hogy egy osztálytársadalmi jóléti rendszer – bárhogy is képzeljük azt el - a jelenlegi államformából és társadalmi rendszerből közvetlenül, azonnal nem hozható létre, és mindenképpen egy átmeneti időszakra van szükség, amelyben már a hatalom birtokában átalakítják a társadalmat és a közgondolkodást, későbbi korok ezt a periódust szocializmusnak nevezték.

Hogy a társadalmat az új hatalomnak hogyan kell átszerveznie, erre maga Az Orosz Igazság szolgál útmutatóként, ez ugyanis „*Összorosz Alapokmányának*”, mai fogalmaink szerint Alkotmányának tekintendő. A Russzkaja Pravda vezérfonalként szolgál mind az új törvények meghozatala, mind az új államrendszer felépítése tekintetében, és tartalmazza a szükséges átmeneti rendszabályokat is. Mivel az átmenetet maga Pesztyel körülbelül 30 évre becsülte, és egyáltalán nem bízott abban, hogy az általa nagyon sokra tartott orosz nép azonnal fel fogja ismerni az új rendszer nagyszerűségét, és ebben a saját érdekeit, gondoskodott arról is, hogy ebben az időszakban a közigazgatás hatékonyan működjön és fenntartsa a rendet. Létre kívánt hozni egy rendőrminisztériumot, amit ő „*Közigazgatási Kormányiszéknek*” nevezett, egy titkosszolgálatokra emlékeztető belső megfigyelési és felderítő rendszert, amit „*Titkos Nyomozati Hatóságnak*” keresztelt el.⁷⁴ Mindenképpen említést érdemel, hogy a társadalom belső kontroljának gondolata, a totális megfigyelés eszméje Nagy Péter után 100 évvel, és a bolsevikok előtt 100 évvel itt merült fel nagyon markáns formában. Szükségesnek tartotta bevezetni a *cenzúrát*, ezt a gondolatát majd I. Miklós fogja nemcsak átvenni, hanem osztálytársadalmi méretekben rendkívül hatékonyan alkalmazni.⁷⁵ Az országot kormányzóságokra

⁷⁴ HELLER – NYEKRICHS 1996, 449.

⁷⁵ I. Miklós cár nyomon követte a dekabrista pereket, figyelmesen végig-

osztják, amelyeknek az élén generális-kormányzók állnak, akik katonai és közigazgatási hatalommal egyaránt rendelkeznek. A belső rendet egy felállítandó *csendőrhadtest* fogja majd biztosítani, ennek létszámát 50 000 főben határozták meg, kormányzóságokként 1000-1000-csendőrben, úgy gondolta, hogy ez összességében elegendő lesz majd az egész országra.⁷⁶ A kormányzóságok járásokra tagolódnak, az egyes járásokat az ott élők engedély nélkül nem hagyhatják el. Az állam központosított formában fog működni a Ruszkaja Pravda-ban kifejtett alapelvek szerint, az első sándori föderalizmus gondolatát, amelyben a lengyel és finn területeknek bizonyos fokú alkotmányos önállóság jutott, Pesztyel elhibázott lépésnek tartotta, és a föderatív államberendezkedés Oroszországra nézve káros voltát hosszan taglalta.⁷⁷ Elképzelése szerint *a leendő köztársaságnak egységesnek, központosítottnak, egységes lakosságú és vallású államnak kell lennie*. A szerző szorgalmazta a lengyelkérdés megoldását is, a lengyelek támogatására ugyanis szüksége lett volna egy tervezett katonai felkelés idején, a lengyel szabadkőműves csoportoknak, amelyekkel felvették a kapcsolatot, Varsóban kellett volna egy párhuzamos felkelést kirobbantaniuk, és Konsztantyin nagyherceget, a varsói főkormányzót meggyil-

olvasta a dekabrista tanúvallomásokat, megjegyzéseit kézzel írta lap szélére, az orosz cárok szokása szerint. Mivel maga is katonaember volt, és főként katonatisztek voltak a vádlottak, javaslataikra bűnösségük ellenére odafigyelt, és számos intézkedést megvalósított belőle, csak éppen nem az ország demokratikus átalakítása vagy modernizálása, hanem saját autokratikus rendszerének fenntartása érdekében. Megbízta A. D. *Borovkovot* a vizsgálóbizottság vezetőjét, hogy készítsen számára összefoglalót a dekabristák Oroszország állapotára vonatkozó véleményéről. Főként azok az intézkedések voltak rokonszenvesek számára, amelyeket Pesztyel és társai az átmeneti időszak biztosítására dolgoztak ki. Lásd erről BOROVKOV – TATYISCSEV 2007, 129–137.

⁷⁶ HELLER – NYEKRICHS 1996, 449.

⁷⁷ PESZTYEL 2007, 115–116.

kolniuk. Mivel a lengyelek a támogatásért cserébe Lengyelország függetlenségének elismerését követelték, ebbe Pesztyel a hatalomátvétel után belegyezett volna olyan feltételekkel, hogy csak azok a kormányzóságok csatlakozhatnak a majdani helyreállított lengyel államhoz, amelyek elfogadják, hogy abba beolvadnak.⁷⁸ A határokat az új orosz kormány állapítja meg, és a lengyel állam közigazgatási rendszerének és társadalmi berendezkedésének meg kell felelnie a Russzkaja Pravdában leírtaknak. Háború esetén a lengyeleknek kötelezettséget kellett volna vállalniuk, hogy nemcsak támogatják az új orosz köztársaságot, hanem csapataik betagozódnak az orosz hadseregbe.⁷⁹ Bár az átmenetet 30 évre becsülte a szerző, maguknak a diktatórikus állapotoknak a fenntartását 10 évre tartotta szükségesnek, kimondva kimondatlanul ebben a 10 évben Pesztyel lett volna diktátor.

A munka egy másik jelentősebb része az ország földterületeivel, nemzetiségével és az állam „jóvédettséggel” foglalkozik, ez utóbbival Pesztyel ismét új fogalmat alkotott. Alapgondolata, hogy nem feltétlenül a Birodalom területét kell mindenáron növelni, hanem a meglévő területeken a jólétet meghonosítani. Az orosz terjeszkedést érintve a szerző a Birodalom kifejezést tudatosan kerüli, annak ellenére, hogy a nystadti békétől, amely a nagy északi háborút zárta le, Nagy Péter kezdeményezésére az országot hivatalosan is „Russzkaja Imperija”-nak, Orosz Birodalomnak nevezték. Felismeri, hogy azok a népek, amelyek az orosz állam keretei között élnek, természetüknél fogva „függetlenséget és önálló politikai létet kívánnak maguknak,”⁸⁰ ezt nevezi „nemzetiségi jogoknak”. Ugyanakkor Pesztyel mint katonatiszt egyetért a Birodalom gyarmatosító törekvéseivel, és kifejti, hogy az orosz

⁷⁸ PESZTYEL 2007, 113–114.

⁷⁹ HELLER – NYEKRICHS 1996, 450.

⁸⁰ PESZTYEL 1954, 183.

terjeszkedést a nagypolitikai indokolja, amely arra törekszik, hogy jól védhető határai legyenek, és a környezetükben élő kis népek erőforrásai ne más szomszédos népeket gyarapítsanak. Így megállapítja, hogy a nemzeti jóváérettég igénye, és a nemzetiségi jog ellentétesek egymással, és erre javasol egy megoldást. Ennek egyik eleme, hogy a területi terjeszkedés joga az orosz állam számára valóban csak biztonsgági megfontolások alapján, a jóváérettég érdekében, s nem „*holmi hiúsági szempontok miatt*” vehető csak igénybe. Másik eleme, hogy a nemzetiségi jog csak azokat a népeket illeti meg, amelyek e jogot élvezve nemzeti önállóságukat meg is tudják őrizni. Azok a kis népek, amelyek korábban sem rendelkeztek az önállóság joggal, mert gyengék, szükségképpen valamelyik szomszédos állam fennhatósága alatt kell élniük, így számukra a nemzetiségi jog a valóságban nem létezik. Pesztyel gondolkodását láthatólag áthatja a hadtudomány térségegyesítő funkciójáról valószínűleg a tisztiiskolában magába szívott gondolat, mely szerint egy nagyobb politikai térségben, az ott élő államokat a legerősebb fogja össze, azaz hajtja uralma alá. Vagyis az erős népek, amelyek képesek a politikai önállóság megtartására nem kerülhetnek a Birodalom keretei közé, létezésüket az orosz állam elfogadja, a terjeszkedés során elfoglalt és leigázott kis népek azonban nem követelhetik a nemzetiségi jogot. Pesztyel meg is indokolja, hogy a meghódított kis népeknek „*nem pusztán az államhoz rosszul hozzátapadt részeknek kell lenniük, ...hanem...tökéletesen be [kell] olvadjanak a közös népállományba...*”⁸¹. Azaz a radikális szabadkőműves fiatal katonatiszt minden további nélkül egyetértett a birodalmi asszimiláció gondolatával, igaz hozzáteszi, hogy a beintegrált népek aztán maguk is rendelkezhetnek a jóváérettég joggal, persze ha „*örömmel elfogadják minden másnál fenségesebb*

⁸¹ PESZTYEL 1954, 184.

új nemzetiségüket".⁸² Amennyiben mégsem így tennének, úgy az ellenálló, engedetlen népcsoportokat, például a hegylakókat, az ország középső körzeteibe kell költöztetni. Látható, hogy Pesztyelt áthatotta a birodalmi szupremácia gondolata, a „*népállomány közösségét*” és a jólvédettséget kínálta fel a legyőzött kisebb népeknek, cserébe az örömmel vállalt asszimilációért, ennek keretében Moldvát, a Kaukázust⁸³, Közép-Ázsia egy részét és Mongóliát a Birodalomhoz csatolandó területnek ítélte. Műve negyedik paragrafusában egyértelműen le is szögezte, hogy „*Oroszország egységes és oszthatatlan állam*”.⁸⁴ Érdekes az álláspontja a zsidók tekintetében, számukra az asszimilációt ajánlotta, amely automatikusan véget vetett volna hátrányos megkülönböztetésüknek, vagy a Közel-Keletre távozás lehetőségét, ahol aztán megalapíthatják saját államukat.⁸⁵ Megint csak figyelemre méltó, hogy Pesztyel mintegy 80 évvel a cionizmus megjelenése, és 150 évvel Izrael megszületése előtt már a zsidók új hazába költözését tekintette a kérdés egy lehetséges megoldásának, de a Birodalmon belül csak asszimilált módon tudta volna elképzelni őket. A leendő orosz államnak ugyanis egységesen pravoszláv vallásúnak és orosz nyelvűnek kell lennie.⁸⁶ Pesztyel egyértelműen le is szögezte: „*Minden törzset egyetlen néppé kell olvasztani*”.⁸⁷

A dolgozat következő fejezetei az orosz társadalom különböző rétegeit, és azok problémáit veszik számba, ezeket

⁸² PESZTYEL 1954, 184.

⁸³ A kaukázusi népekről Pesztyel külön paragrafusban nyilatkozott, két csoportjukat különítette el, a „*békéseket és a féktelenekeket*”. Előbbiek maradhattak volna eredeti lakóhelyükön és Oroszországgal azonos kormányzatot és berendezkedést kaptak volna, utóbbiak azok, akiket az ország belső részébe erőszakkal áttelepítendőnek ítél. PESZTYEL 2007, 117.

⁸⁴ PESZTYEL 2007, 114.

⁸⁵ PESZTYEL 2007, 118–119.

⁸⁶ HELLER – NYEKRICHS 1996, 449.

⁸⁷ PESZTYEL 2007, 119.

Pesztyel rendeknek nevezi, annak ellenére, hogy nyugat-európai értelemben Oroszországban nem volt rendi fejlődés. Számvetését a vagyoni arisztokráciával kezdi. Liberális alapgondolata, hogy minden egyes embernek, persze amennyiben tisztességes és törvénytisztelő, tökéletes szabadságot kell biztosítani, hogy olyan keresőfoglalkozást űzzön, amelyből leginkább hasznot remél. Ebből az alapvetésből a politikai gazdaságtanra hivatkozva írja, amely akkoriban volt kibontakozófélfben lévő tudományterület, hogy a társadalomnak kizárólag földműves, iparúzással vagy kereskedelemmel foglalkozó rétegekre osztása elvetendő és hibás politika. Ilyen módon ugyanis kialakul a vagyoni arisztokrácia, amely csak az „ezüstöt nézi”⁸⁸, és minden törekvése csak saját vagyonának gyarapítására irányul, ennek révén pedig függőségbe tudják hozni a népet, a közvéleményt. Ezért ezt a réteget a szerző még a „feudális arisztokráciánál is sokkal károsabbnak” tartja.⁸⁹ A leendő kormánynak kötelessége lesz, hogy felszámolja az illetén történő elkülönülést, és megakadályozza annak újból kialakulását. Pesztyel erőteljesen kritikus gondolataiból egy a társadalomtól elkülönülő nyereszkesedő réteg képe bontakozik ki, amely nem a köz javára, hanem kizárólag saját hasznára ténykedik.

A következő réteg, amelynek helyzetére kitér a *nemesség*, amelyet szintén a „népi tömegtől” elkülönült rendnek tart, s amelynek kiváltságait öt pontban foglalja össze. Az első, hogy más emberekkel saját tulajdonaként rendelkezik, a második, hogy semmiféle adót nem fizet, harmadik, hogy testi büntetést rájuk a bíróság nem szabhat ki, a negyedik, hogy nem terjed ki rájuk az újoncszedés kötelezettsége, ennek el-

⁸⁸ Az orosz állam akkoriban egy nemesfém fedezetére, az ezüstre épülő úgynevezett monometális pénzrendszert használt.

⁸⁹ Pesztyel itt a feudális kifejezést használja, mai tudásunk szerint Oroszországban a kifejezés nyugat-európai értelemben nem volt feudalizmus. PESZTYEL 1954, 186.

lenére az összes fontos állami hivatalt ők töltik be, végül jöhetnek van nemesi nevet és a hozzátartozó címet használni. Pesztyel kritikai alapgondolata, hogy ezek a jogok semmiféle előzetes kötelezettségen nem alapulnak, tehát úgy jogok, hogy előfeltételek nem kapcsolódnak hozzájuk, így gyakorlatilag *kiváltságoknak* tekinthetők. A továbbiakban a szerző részletes indoklással bizonyítja, hogy ezek az előjogok miért nem tarthatók fent: így például az a tény, hogy valaki más emberekkel, mint tulajdonukkal rendelkezik, „*ellentmond az emberiségnek, ellentmond a természeti törvénynek, ellentmond a szent keresztény hitnek*”.⁹⁰ A második kiváltsággal szemben azt hozza fel, hogy a *polgári társadalomra* (!) jólét céljából van szükség, a jóléthez mindenkinek joga van, ehhez adók szükségesek, de ha a jólétből mindenki részesül, akkor a terheiből is mindenkinek ki kell vennie a részét, tehát a nemesi adómentesség ezen kristálytiszt, a *közteheroviselés* gondolatát megfogalmazó gondolatmenet alapján nem tartható. A nemesi fizikai büntetés alóli mentessége ellen a legfontosabb, nyugati liberális indíttatású ellenérv, hogy ugyanazon bűnre ugyanazon büntetést kell kiszabni, függetlenül attól, hogy ki követi el. A büntetésnek nem az a célja, fejt ki Pesztyel, „*hogy bűnöst megkínózzuk, hanem hogy megjavítsuk, és másokat példaadás okán hasonló bűncselekményektől visszatartsunk*”.⁹¹ Ez a tézise a modern büntetőjog egyik alappilléérének tekinthető a mai napig. A nemesek negyedik kiváltsága ellen, hogy tudniillik nem vesznek részt az újoncozásban, Pesztyel azt hozza fel, hogy harcosok toborzása az állam biztonsága szempontjából elkerülhetetlen. Ezért ennek az erőnek a létrehozásában a társadalom valamennyi rendje köteles részt venni, a nemességet ez alól mentesíteni nem lehet. Kivételként említi, ha a nemesek tisztí rangot szereznek, mert akkor ilyen módon szolgálják hazájukat. A hivatalviseléssel, mint

⁹⁰ PESZTYEL 1954, 187.

⁹¹ PESZTYEL 1954, 188.

nemesi kiváltsággal kapcsolatban pedig leszögezi, hogy azt mindenki csak ismereteivel, képességeivel és érdemeivel szerezheti meg, a hivatalok betöltésénél a rendi származás a leendő új államban majd nem lesz figyelembe vehető. A nemesi címek viselésével kapcsolatban a nyugati liberális filozófia, és a francia Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata optimista emberképéből indul ki: „Minden ember jóra született”⁹², írja, mindannyian a magasságos teremtető gyermekei vagyunk, ezért igazságtalan csak ezt a kiváltságos rendet nemeknek nevezni. A címekkel és rangokkal kapcsolatban az a véleménye, hogy azok még azokból az időkből származnak, amikor azokhoz bizonyos konkrét tisztségek, vagy a hatalom bizonyos foka tapadt. Egy olyan államban, amelynek rendje a tiszta erkölcsön, a józan észen, értelmén fog alapulni, ilyenfajta címekkel történő megkülönböztetésnek nincs helye. Ezért ezekkel kapcsolatban két lehetőséget lát: a majdani Ideiglenes Legfőbb Kormányának örökre el kell tiltani ezeket, vagy pedig minden polgárnak meg kell engedni használatukat. Pesztyelnek az itt kifejtett nézetei még a Közjó Szövetségének idealizmusán, naiv erkölcsiségén alapulnak. Magával a nemességgel az a teendő, hogy címüktől történő megfosztásuk után „az orosz állampolgárok közös állományába” kell beléptetni őket, ahová minden orosz tartozik, és körzetenként kell őket bejegyezni. Pesztyel jószándékú naivitása tetten érhető abban is, hogy még ebben a fejezetben kifejti, hogy a jó nemesek, „a haza hú fiait” örömmel és boldogan fogják fogadni ezt a rendelkezést. Úgy gondolja, hogy a közbizalmat, a tiszteletet nem örökölt címmel, hanem személyes érdemmel lehet elnyerni.

A következő réteg, amelyről a szerző értekezik a *kereskedők* rendje, ahol szerinte nagy ellentmondások, igazságtalanságok fedezhetők fel, amelyek akár a kereskedelem pusztu-

⁹² PESZTYEL 1954, 189.

lását is okozhatják. Pesztyel gondolatmenete, hogy a kormányzat legfőbb feladata kell, hogy legyen, hogy a népet a „keresőfoglalkozások” felé terelje, és így biztosítsa a nemzeti vagyon gyarapodását. Ahhoz, hogy a nép gyarapodhasson, szabadságot kell biztosítani a számára. Ez a szabadság három összetevőből kell, hogy álljon; minden egyes polgárnak joga legyen ahhoz, hogy olyan foglalkozást válasszon, amelyet jónak talál a maga számára; függetlenül attól, hogy ki milyen foglalkozást űz, meg kell engedni letelepedését nemcsak a városokban, hanem bármely helységben; magának a kereső foglalkozásnak az útjából el kell hárítani mindenféle akadályt. Ebből következnek az ILK teendői is: a gildéket meg kell szüntetni, tagjaikat a nemességhez hasonlóan körzetenként szét kell osztani orosz polgárság közös állományába, a kereskedés jogát pedig ki kell terjeszteni minden oroszra, megengedve nekik, hogy bárhol üzletet vagy boltot nyissanak. Pesztyel koncepciója itt nagyon szépen kirajzolódik: a kiváltságok megszüntetése után az adott réteget egyszerű polgárként be kell tagolni az orosz társadalomba, utána pedig korábbi kiváltságaikat, lehetőségeiket a társadalom valamennyi tagja számára biztosítani kell.

A Ruszkaja Pravda következő része a *kispolgársággal* foglalkozik: e fogalom alatt Pesztyel a céhes polgárságot érti, amely köztudomásúlag csekély volt Oroszországban.⁹³ Velük kapcsolatban a szerző a következő problémákat látja: csak városokban vannak bejegyezve, csak kismértékben foglalkozhatnak földműveléssel, és számukra a kereskedés nagy nehézségekkel jár. A megoldási mechanizmus hasonló

⁹³ Pesztyel nem szól a *kusztáriparról*, amely még ebben a korban is, a 19. század húszas éveiben is lényegesen jelentősebb volt a céhes iparnál, amely megkésve próbálta a nyugati munkaszervezeti formákat követni, míg a kusztáripár, ahol nevének megfelelően „bokrokban” dolgoztak különféle szakmák képviselői lényegesen kevesebb szakmai és letelepedési korláttal, arányaiban és termelési volumenében jóval meghaladta az úgynevezett városi céhes ipart.

a kereskedőknél és a nemességnél leírtakhoz: a céheket fel kell számolni, a kispolgárokat az orosz állampolgárok közös állományába be kell jegyezni, bármely körzetben letelepedhetnek, nemcsak városokban, foglalkozást válthatnak, adózni pedig a minden orosz polgárra megállapítandó szabályok alapján kell majd. Itt ismét felbukkan a köztelherviselés eszméje, amely érdekes módon ötvöződik Pesztyelnél a vállalkozás szabadságának és a szabad letelepedésnek a gondolatával.⁹⁴

Az Orosz Igazság következő paragrafusai a *földművelők* különböző csoportjainak helyzetét tekintik át. Pesztyel megkülönböztet *szabad földműveseket*⁹⁵, *nemesi parasztokat*, *udvari cselédeket* és *üzemi parasztokat*. A szabad földműveseknél kifejti elképzelt államrendszere egyik legfontosabb elgondolását, amelyre a munkában később többször is visszatér: először számba veszi, hogy maga a szabad földművesréteg mennyire tagolt: köztük ténylegesen szabad parasztok, kisorosz kozákok, „páncélos nemesek”, egytelkesek, telepesek, és még mások is találhatóak, valamennyiüknek különféle, de egymástól is eltérő jogaik vannak. A recept most is azonos a korábbiakkal: minden szabad földművelőnek, bármely réteghez tartozzék is, be kell lépnie az orosz polgárság közös állományába. Ami új és rendszerének lényege, a földek felosztása és használata, amelynek első lépése, hogy körzeteket kell alkotni a szabad földművesek által lakott falvakból. Utána a földeket két részre kell osztani; egyik részük az egész közösség, vagy falu tulaj-

⁹⁴ Megjegyzendő, hogy a céhek, a limitáció vagyis hatósági árszabás eltörlése a reformkori magyar nemességnek is egyik legfőbb elgondolásává vált, alig néhány évvel később.

⁹⁵ Magát a szabad földművesek rendjét I. Sándor korai reformjai eredményeként kellett létrehozni, ugyanis a reformokat kidolgozó Titkos Bizottságban 1803-ban született egy önkéntes örökváltságnak megfelelő javaslat, és annak érdekében, hogy magukat megváltó parasztokat legyen hová besorolni, létrehozták a szabad földművelők rendjét.

donába kerül, a másik részét pedig magánszemélyek birtokolják. Ezért az ILK egyik legfontosabb feladata lesz, hogy minden egyes körzet földjét két egyenlő részre ossza, és egyik felét juttassa a közösség, másikat pedig magánosok tulajdonába. Erről okmányt kell majd kiállítani, hogy a későbbiekben a földek új tulajdonát senki se kérdőjelezhesse meg. Pesztyel részletes útmutatót is mellékel a fejezetben ahhoz, hogy mi a helyzet akkor, ha az összes helyi föld a közösség tulajdonában van, mi a teendő ott, ahol nincs elég föld a közösségi földek céljára, vagy ha valaki elveszti a rendezés során a földjét, akkor azt milyen módon kell kárpótolni. Valóságos végrehajtási utasítást ír, amit nem tekinthetünk túlzásnak, hiszen az 1820-as évek elején Oroszország lakosságának több mint 90%-a az agráriumban élt, és a leginkább égető, rendezetlen probléma a földkérdés volt.

A következő réteg, amelynek helyzetét áttekinti, a nemesi parasztok, itt ütközik bele tulajdonképpen a jobbágyfelszabadítás problémájába. Lelkiismereti kérdésnek gondolja, és elvi alapon állítja, hogy senki nem rendelkezhet más emberekkel tulajdonképpen, ahogy erre már a tervezet korábbi részében is utalt. A jobbágyfelszabadítás pontos módját Az Orosz Igazság egy teljesen más részében fejt ki, itt annyit tart szükségesnek leszögezni, hogy ezt a kérdést majd a hatalomátvétel után a „*Művelt nemesek gyűléseinek*” kell megoldani, ezzel önellentmondásba keveredik, hiszen korábban éppen a nemesi rend megszüntetéséről értekezett. Feltehetőleg, bár nem fejt ki, a nemes kifejezést itt olyan értelemben használja, ahogy műve egyik korábbi paragrafusában fejtegette, azon polgárokat értheti alatta az egységesülő társadalomban, akik erényükkel, képességeikkel, haza iránti elkötelezettségükkel stb. tehát személyes érdemeikkel tűn-

nek ki. Mindenesetre anélkül, hogy itt a felszabadítás konkrét metódusáról bármit is írna,⁹⁶ három alapelvet szükségesnek tart leszögezni: a parasztnak rabszolgaság alóli felszabadítása ne fossza meg a nemeseket a birtokaik után élvezett jövedelemtől; hogy a felszabadítás folyamata ne vezessen lázadásokhoz, zavargásokhoz, és a folyamat eredményeképpen a kialakult helyzet a jobbágyok számára ténylegesen jobb legyen a mostaninál, ne csak látszólagos engedményeket kapjanak.

Magára a *földosztás metódusára*, mint említettük a program egy teljesen más fejezetében tér vissza. Eszerint, ha valakinek 1000 vagy annál több jobbágya van, és lelkenként 10 vagy annál több gyeszjatyina föld esik rájuk, akkor a földbirtokok egyik fele a korábbi földesúré marad, a másik fele pedig a kialakítandó körzetbe olvasztódik be, ebben az esetben nem jár kártalanítás. Ha az egyes felszabadított jobbágyra tíznél kevesebb, de ötnél több orosz hektárnyi föld esik, a nemes akkor is elveszti fele birtokát, de ebben az esetben kártalanításra tarthat igényt. A kártalanítás módja, hogy megmaradt földjeihez az állam annyi földet tesz hozzá, hogy a birtok területe az 5000 gyeszjatyinát elérje. A harmadik lehetőség, hogy a birtok parasztjaira öt hektárnál kevesebb föld jutott, akkor a volt tulajdonosnak pontosan annyi földet kell jut-

⁹⁶ Mikor Pesztyel gondolatait a húszas évek elején papírra vetette, már ismert volt *Arakcsjev* tervezte a jobbágyfelszabadításról, amelyben a orosz hírű politikus egy zseniális módszert javasolt a parasztnak megváltására. A nemesi birtokot bankbetétnek tekintette, és az utána a parasztnak által befizetett adót kamatnak, és fordítva, a parasztnak adóját egy összeg kamatlábának tekintette, és ebből „tőkésítette vissza” a megváltási összeget. Mivel a banki kamatláb 5% volt akkoriban, ha a parasztnak a példa kedvéért 5 rubel adót fizetett, akkor a megváltási összeget 100 rubelben kellett megállapítani. A kegyenc gondolatai kegyeszettsége miatt akkor még nem kerültek át a gyakorlatba, mintegy 40 évvel később a második sándori jobbágyfelszabadításnak azonban ez lett az egyik elméleti alapja, a megváltási összeg meghatározása tekintetében.

tatni, amennyit elvettek tőle. Párhuzamosan a jobbágyok *létszámára* épülő kártalanítási rendszerrel Pesztyel egy másik, *a földtulajdon nagyságára* épülő szisztémát is kidolgozott, ezt együtt kellett alkalmazni, az adott esetben erősebb elv alkalmazása mellett. A másik metódus szerint, ha valakinek 10 000 gyeszjatyina, vagy annál több földje van, akkor annak a felét minden további kártérítés nélkül elveszik tőle. Ha földbirtokosnak 10 000 hektárnál kevesebb, de 5000-nél több földje van, akkor a felét elveszik tőle, de kártalanítást kap oly módon, hogy a birtok területe maximum 5000 gyeszjatyinát tegyen ki. Ha a nemesnek 5000 orosz hektárál kevesebb földje van, akkor a tőle elvett fél birtokért ugyanakkora kárpótlást kell kapnia, mint amekkorát tőle elvettek. A kártalanítást a földbirtokosnak az állami földalapból kell kiutalni, de kifizethető számára pénzben is, utóbbi esetben a föld értékét a helyi körzet bejelentése határozza meg. Látható, hogy Pesztyel bizonyos mértékben meg kívánja őrizni a nemesség birtokosi pozícióit, és kívánatos földterületnek az 5000 hektár körüli birtokméretet tartja.

A 12. §-ában a szerző folytatja a parasztság különböző rétegei helyzetének elemzését, a következő tárgyalt réteg az udvari cselédség, Pesztyel úgy látja, hogy ez „*a legszánalomraméltóbb állapot az egész Orosz Állam területén*”⁹⁷. A cselédek teljesen ki vannak szolgáltatva uruknak, és szolgálatuk sohasem telik le. Ismét csak a leendő Legfőbb Kormány és Művelt nemesek gyűléseinek feladata lesz a helyzetük rendezése, amihez a szerző két szempontot ad; meg kell állapítani azon leszolgált évek számát, ami után a cseléd szabaddá válhat, vagy meghatározni azt a pénzösszeget, amellyel megválthatja magát, és ezt a két módszert kombinálni is lehet. A 13. § az üzemi parasztokról szól, amelyek ipari üzemekben dolgoznak és részben állami részben nemesi tulajdonban

⁹⁷ PESZTYEL 1954, 200.

vannak. Őket Pesztyel szerint vissza kell juttatni eredeti földművelő állapotukba, akár áttelepítés árán is. A politikai gazdaságtanra hivatkozva kifejti, hogy csak az a munka lehet hatékony, amely kényszer nélkül folyik, ezért a továbbiakban a manufaktúrákban *bérmunkásokat* kell alkalmazni szerződéssel, de elképzelhetőnek tartja, hogy *elitelt rabokkal* oldják meg az üzemek munkaerőszükségletét.

Egy meglepően rövid, szinte lakonikus bekezdésben rendelkezik csak a tervezet még ezen a fejezeten belül a *papságról*, amelyről leszögezi, hogy a továbbiakban „*nem lehet sem a nép külön rendjének, sem pedig az állami hivatalnoki kar sajátos ágának tekinteni*”.⁹⁸ A sorsuk ugyanaz, mint az elgondolás szerint az összes többi korábbi kiváltságos rétegnek; „*egyesülnek egymással és beolvadnak az orosz állampolgárok közös rendjébe*”,⁹⁹ ez a rend a *polgárság* nevet fogja viselni. Pesztyel politikai értelemben legfőbb mondandóját lezárásképpen a fejezet végén közli, miszerint *mivel most már mindenki polgárrá válik, mindenki ugyanazon törvények alá fog tartozni.*

„*A népről politikai vonatkozásban*” című paragrafusban fejti ki, hogy pontosan hogyan gondolja a földek újraelosztását, és az új földtípusoknak milyen funkciót kíván biztosítani. A korábbiaknak megfelelően a földeket két részre kell osztani, az egyik fele közösségi föld lesz, a másik pedig magánföld. Előbbit nevének megfelelően maga a helyi közösség birtokolja szabad tulajdonaként, azokat sem eladni, sem jelzáloggal megterhelni nem lehet, rendeltetése, hogy a *szükségletek* kielégítését biztosítsa. A magántulajdonban lévő földeket magánszemélyek vagy az állam fogják birtokolni, feladatuk a *bőség* biztosítása. A földek újrafelosztását fokozatosan, a korábban vázolt átmenetnek megfelelően, 15 év alatt kell végrehajtani. A közösségi földművelés is telkekre bontva történik, egy-egy teleknek legalább akkorának kell lennie,

⁹⁸ PESZTYEL 1954, 202.

⁹⁹ PESZTYEL 1954, 202.

hogy egy „háznép” eltartson. Pesztyel kifejti, mit ért háznép alatt, férjet, feleséget három gyerekkel. Elgondolásai abból a szempontból is érdekesek, hogy nemcsak végrehajtási utasítást ír az általa elképzelt törvény mellé, hanem meghatározza, hogy pontosan mit ért az egyes fogalmak alatt, ezt mai kifejezéssel minőségbiztosításnak nevezzük, ennyiben Nagy Katalin törvényeihez hasonlíthatjuk, amelyek így nagyon kevés esélyt hagynak a végrehajtás során a törvényalkotó szándékaitól való eltérésre. A telket a családok művelés céljára egy évre kapják, utána új földet mérnek ki nekik, de a „körzeti helytartógyűlés” dönthet úgy is, hogy ugyanazon a telken folytatják a következő évben a munkát. Itt az obscsina telek újraelosztási mechanizmusát látjuk visszaköszönni, azaz a lazítással, hogy ha a helyi érdekek úgy kívánják, akkor a földek rotálása nem kötelező. Modern polgári gondolat, hogy minden egyes körzetben majd bankot kell alapítani, és biztosítóintézetet felállítani. A rendelkezésre álló földeket elsősorban a helyi közösség tagjai között kell kimérni, idegenek ebből csak akkor részesülhetnek, ha a helyi igényeket már maradéktalanul kielégítették.

Következő fejezetének 18. paragrafusa „*A népről polgári vonatkozásban*” címet viseli. Pesztyel polgári értékek alatt a szellemi szabadságot érti, ami abban a korban a könyvkiadásban, a hírlapokban, az időszaki kiadványokban, festményekben, metszetekben és a nyomdák felállításában nyilvánult meg, érdekes, hogy a liberalizmus más alapértékeit nem tartja szükségesnek megemlíteni (gyülekezés, szólás, vallás stb.). Alapelv, hogy minden polgárnak joga van megírni és kinyomtatni, amit akar, feltéve, ha a neve rajta van a művön, az „nem személyeskedő gúnyirat”¹⁰⁰, amelyet viszont soha nem szabad engedélyezni. A nyomdák felállításához már a név feltüntetésén túl szükséges a kormányzat előzetes értesítése

¹⁰⁰ PESZTYEL 1954, 205.

is. Pesztyel bevezeti a szerzői felelősség elvét, amikor leszögezi, „*az egyes művekben kifejtett gondolatokért és elvekért mindenkor az író felel*”.¹⁰¹ Ez a rendszer az autokrácia korabeli gyakorlatánál lényegesen megengedőbb lett volna, de a cenzúra gondolata benne maradt.

Az Orosz Igazságnak egyik legfontosabb, és a későbbiek során legtöbbet idézett része, amely az *új alkotmány* alapelveit igyekszik megfogalmazni. Már a címben leszögezi, hogy az alkotmányt az új állam, a *köztársaság* érinthetetlen alaptörvényének tartja. A kormányzatot legfelsőbb hatalomra, s a tényleges kormányra osztja. A legfelsőbb hatalom a *Népi Vecséből* és az *Állami Dumából* áll, előbbi a törvényhozó, utóbbi a végrehajtásért felelős hatalmi szerv lesz. Szükségesnek látja még az úgynevezett felügyeleti hatalmat, a politikai kontrollt, amit a 120 fős *Legfelsőbb Szobor* fog ellátni. A Népi Vecse a nép által 5 évre megválasztott képviselőkből fog állni, ez egyfajta kollektív államfői testület, akik egyötödének minden évben lejár a mandátuma, és helyettük új képviselőket kell választani. Nem nehéz ebben észrevennünk az amerikai szenátus működési rendjét, az USA kongresszusának felsőházában a szenátorokat hat évre választják, és minden második évben egyharmaduk mandátuma lejár, de újraválaszthatók, akárcsak a Vecse tagjai. A Vecse maga választja elnökét a ciklust legrégebben betöltő tagok közül, és maga állapítja meg ügyrendjét, nem oszlik táblákra, és dönt a háború és béke kérdésében, senki nem oszthatja fel. Amikor nem ülésezik, akkor egy „Ideiglenes Bizottság” látja el a feladatait. Ebben a majdani szovjet modellnek egyik érdekes előképét látjuk; amikor a „parlament” nem ülésezik, egy Elnöki Tanács nevű szerv gyakorolta helyette a hatalmat. Az Állami Duma a nép által öt évre választott öt tagból áll, minden évben egyikük lekö-

¹⁰¹ PESZTYEL 1954, 206.

szön, és mást választanak helyette, elnöke a megbízatásának ötödik évét töltő tag. Itt sem nehéz a francia forradalom direktóriumát, mint politikai ötletadó felfedeznünk, amely szintén öt tagból állt és gyakorlatilag a végrehajtó hatalmat képviselte a forradalom utáni Franciaországban, mint korábban utaltunk rá, Pesztyelnek erős vonzalma volt a francia forradalom iránt. A Dumába a tagokat a Népi Vecse delegálja, amely a kormányzóságok által jelölt polgárok közül választja ki a megfelelő embert. A minisztériumok és a kormányhivatalok a Duma irányítása alatt állnak, a Duma külön kancelláriával rendelkezik. Maga a Legfelsőbb Szobor 120 főből áll, tagjait bojároknak nevezik, és megbízásuk élethossziglan szól. A jelöleteket itt is a kormányzóságok állítják, és a Vecse választja ki közülük a bojárokat. A Szobor nem vesz részt sem a törvényhozásban, sem a végrehajtásban, felügyeleti szervként tevékenykedik, a Vecse neki küldi meg a törvényeket kihirdetés előtti jóváhagyásra. A Szobor a beadványok tartalmát nem vizsgálja, hanem azt állapítja meg, hogy azok formailag megfelelnek a törvényeknek, az alkotmánynak. Itt sem nehéz az amerikai hatást kimutatnunk, ahol kilenctagú Legfelsőbb Bíróság működik egyben legfelsőbb jogi fellebbezési fórumként, másrészt alkotmánybíróságként, Pesztyel ez utóbbi funkciót fogalmazta bele a Szobor hatáskörébe. Túl ezen a Legfelsőbb Szobor ellenőrzési jogkörét gyakorolja a minisztériumokban és a kormányzóságokban, ahová egy-egy *főügyészt* küld ki, akiknek a feladata a törvényesség és a rend betartatása, jóváhagyásuk nélkül sem központi, sem helyi intézkedések nem léphetnek hatályba. Itt az elképzelés nagy péteri gyökerekre nyúlik vissza, aki még a Szinódust helyezte egy oberprokurorral az állam ellenőrzése alá. A főügyészek (kormányzéki felügyelők, kerületi helytartók) felelősséggel tartoznak működésükért, ha vétének az Állami Duma javaslatára a Legfelsőbb Szobor állítja bíróság elé a magvádolt hivatalnokot.

Összegzés

Pavel Pesztyel Orosz Igazsága sajátos vízió 1824-ből. Tettei érthetők benne saját kora nyugati eredetű liberális elgondolásai, főként az emberi szabadságjogok és az egyén boldogulása, törvény előtti egyenlősége stb. tekintetében, és ezek keverednek az orosz birodalmi szupremácia gondolatiságával, a terjeszkedés-hódítás eszméjével. Pesztyel elképzelt Oroszországában mindenki egyenlőnek születik és mindenki boldogulása, jóléte nagyon fontos, ám ezt a jólétet a polgároknak szigorú állami felügyelet mellett, járásokba osztott elhagyhatatlan körzetekben, az állam által neki juttatott földeken kell elérniük. Az írás gondolatiságát áthatja egyfajta vallási alapú erkölcsiség keveredve a nyugati filozófia szabadságeszményével, ami az állam felé történő elkötelezettség orosz autokrácia gyakorlatából vett gondolataival ötvöződik. Mindenkinek joga van a boldogulásra, a szabad vállalkozásra, letelepedésre, még a meghódított nemzetiségeknek is, amennyiben beolvadnak a többségi orosz néptömegbe, ha feladják vallásukat, és akkor majd élvezhetik a minden orosz polgárnak juttatandó jogokat. Az orosz nép szupremáciájáról mélyen meg van győződve, ez a lengyel kérdéstről kifejtett álláspontjában is jól látszik, a lengyeleknek joguk van függetlenségre, feltéve, ha átveszik az orosz állammodellt, ha az oroszok jelölik ki a határaikat, és amennyiben hadseregük Oroszországot támogatja konfliktusok idején.

Pesztyel társadalomfilozófiai logikája, hogy létre kell hozni egy egységes jogokkal és kötelezettségekkel rendelkező homogén polgárságot, a többi társadalmi rétegnek pedig ebbe kell beolvadnia feladva korábbi privilégiumait, vagy éppen szabadulva régi terheitől. Az új polgárság tagjaként azonban mindenki részesülni fog majd az egységes jogokból, persze ha az állam felé adófizetési, katonáskodási stb. kötelességeit teljesíti. Homogenizálni kívánja tehát az orosz társadalmat, ami egyrészt a kiváltságok megszünte-

tésével járna, másrésről a korábban függőségben élő társadalmi csoportok felszabadításával és az „orosz polgárság közös állományába” történő beolvasztással, ennek mikéntjéről azonban neki sincsenek minden esetben pontos elképzelései. Bár a cári család likvidálását szükségesnek tartja (nekik nincsenek jogaik), a róla elterjedt vélekedésekkel ellentétben a nemesség földbirtokhoz való jogát egy bizonyos szintig meg kívánja őrizni, de kártalanításukról, gazdálkodásuk későbbi formájáról nem rendelkezik.

Azokat a problémákat, amelyeket nem tud teoretikusan megoldani, egy majdani Legfelsőbb Ideiglenes Kormányra, illetve a körzetekben felállítandó „Művelt nemesek gyűlésére” bízta. Tisztában van vele, hogy az általa elképzelt társadalom és állam-modell létrehozása hosszabb időt vesz igénybe, egy 30 éves átmenetben gondolkodik, ennek sikeres levezénylése érdekében az első 10 évben katonai jellegű diktatúrát tart szükségesnek bevezetni. Ez lenne az ideiglenes korszak, mert biztos benne, hogy van, aki örömmel fogadná elgondolásait, de a tájékozatlan cártisztelő orosz népet erővel kellene átvenni az új rendszerbe, és itt ismét az Ideiglenes Kormány feladata lenne az átmenet levezénylése. Bár sehol nem mondja ki *expressis verbis*, de egész mondanivalójából és felépítéséből adódik, hogy ezt az időszakot maga szeretné irányítani diktátori minőségben, és ezzel forradalmár társai is tisztában voltak.

Pesztyel államideálja a köztársaság, mégpedig a központosított, egy centrumú, egy nyelvű, egy vallású köztársaság. Hogy ez hogyan működik, abban az amerikai állammodell és francia forradalom elgondolásai keverednek az orosz régiműltből vett elnevezésekkel és hagyományokkal, és egy összességében kétségkívül demokratikusan működő állam képe bontakozik ki előttünk, a föderalizmus minden formáját azonban határozottan elutasítja.

Pesztyel sok tekintetben megelőzi korát, és ennyiben előfutár szerepe van. A hatalom katonai felkeléssel, puccsal történő megragadása, a cár és családja kiirtása, a nemesség és kiváltságos rétegek jogaiktól történő megfosztása, a hatalom megszerzése után diktatórikus hatalom bevezetése az elképzelt ideális állammodell megvalósítása érdekében, az ország katonai körzetekre osztása, a társadalom totális megfigyelésének gondolata, a cenzúra sajátos formái – nos, ezek az eszmék későbbi korok diktatórikus rezsimjeinek lesznek sajátjai. Némely javaslatát maga Miklós cár valósította meg saját autokratikus hatalmának megszilárdítása érdekében, számos elgondolása viszont mintegy 100 évvel később a bolsevik hatalomátvételben, és azt követő politikai gyakorlatban öltött testet. Jószándékú erkölcsi naivitása, jobbításra való törekvése, egy igazságosabb társadalom és egy hatékonyabban működő demokratikus állam felvázolása ugyanakkor elvitathatatlan történelmi érdeme, mint ahogy az is tény, hogy katonatisztként az orosz nemzeti nagyság és birodalmiság árnyékából nem tudott kilépni. Pesztyel kora gyermeke és gondolatisága a kor terméke, a nyugati modern gondolkodás és az orosz hagyományok ötvözete, és minden eklekticizmusával és naivitásával, radikalizmusával és merészségével az orosz és egyetemes gondolkodástörténetnek egy figyelemre méltó, tanulmányozásra érdemes darabja.

Felhasznált irodalom

Források, forrásgyűjtemények

BEBESI 1997 = BEBESI György (szerk.): A „pétervári Oroszország” története. Válogatott szövegek az újkori orosz történelem tanulmányozásához. Pécs – Szekszárd, 1997.

BESZTUZSEV-RUMIN 1954 = BESZTUZSEV-RUMIN, A. A. (Marlinszkij): A szabad gondolat történelmi útjáról Oroszországban. Levél I. Miklóshoz. In: TRÓCSÁNYI – NIEDERHAUSER 1954. 106–113.

BESZTUZSEV-RUMIN 1954/1 = BESZTUZSEV-RUMIN, A. A. (Marlinszkij): Adatok a politikai társaságról. In: TRÓCSÁNYI – NIEDERHAUSER 1954. 127–130.

BORISZOV 1954a = Az egyesült szlávok szabályai. In: TRÓCSÁNYI – NIEDERHAUSER 1954, 241–242. Valamint: Az Egyesült Szlávok Esküje. In: TRÓCSÁNYI – NIEDERHAUSER 1954. 243. Az orosz eredeti: Manyifeszt (k russzkomu narodu). In: I dum vizsokoje sztremlényje... Moszkva, 1980. 67–68.

BORISZOV 1954b = BORISZOV, P. I. Vallomásaiból. In: TRÓCSÁNYI – NIEDERHAUSER 1954. 210–218.

BOROVKOV – TATYISCSEV 2007 = BOROVKOV, A. D. – TATYISCSEV: Összefoglalás a dekabristáknak az Orosz Birodalom állapotára vonatkozó vallomásai alapján. In: SZVÁK – FILIPPOV 2007. 129–137. Az orosz eredeti: Gyekabriszti. Szbornyik otrivkov i isztocsnyikov. Moszkva – Leningrád, 1926. 2–9.

DOLMÁNYOS – SZANYINÉ 1970 = DOLMÁNYOS István – SZANYINÉ Klaudy Kinga: Orosz forradalmárok a XIX. században. Európa Antológia, XIX. századi Oroszország. Budapest, 1970.

GORBACSEVSZKIJ 1954a = GORBACSEVSZKIJ, I. I.: Az Egyesült Szlávok Társasága. In: Gorbacsevszkij, i. i. emlékirataiból. In: TRÓCSÁNYI – NIEDERHAUSER 1954, 220–239. Az orosz eredeti: Zapiszki. In: Memuari Gyekabrisztov. Moszkva, 1988. 167–168, 177–179.

GORBACSEVSZKIJ 1954b = GORBACSEVSZKIJ, I. I.: A csernyigovi ezred felkelése. In: TRÓCSÁNYI - NIEDERHAUSER 1954. 247-251.

MURAVJOV 2007 = MURAVJOV, N. M.: Alkotmánytervezete. In: SZVÁK - FILIPPOV 2007. 97-107.

ORLOV 1954 = ORLOV, M. F.: Feljegyzés a titkos társaságokról. In: TRÓCSÁNYI - NIEDERHAUSER 1954. 131-141. Az orosz eredeti: Konztitucionnij projekt N. M. Muravjova. In: Konztitucionnije projekti v Rosszii XVIII - nacsalo XX. v. Moszkva, 2000. 454-461, 464-477.

PESZTYEL 1954 = PESZTYEL, P. I.: Az Orosz Igazság. In: TRÓCSÁNYI - NIEDERHAUSER 1954. 178-208.

PESZTYEL 2007 = PESZTYEL, P. I.: Az Orosz Igazság. In: SZVÁK - FILIPPOV 2007. 107-122. Az orosz eredeti: PESZTYEL P. I. Russzkaja pravda. Konztitucionnij projekt P. I. Pesztyelja. In: Konztitucionnije projekti v Rosszii XVIII - nacsalo XX. v. Moszkva, 2000. 481-501, 515-516, 526-527, 530-536, 538-540.

STEJNGEL 2007 = STEJNGEL, V. I.: Az 1825. december 14-i felkelésről. In: SZVÁK - FILIPPOV 2007. 126-129. Az orosz eredeti: Zapiszki V. I. STEJNGELJA. In: Memuari gyekabrisztov. Szevernoje obscsesztvo. Moszkva, 1981. 220-224.

SZVÁK - FILIPPOV 2007 = SZVÁK Gyula - FILIPPOV, Szergej (szerk.): Az újkori orosz történelem forrásai. XIX. század. Budapest, 2007.

TRÓCSÁNYI - NIEDERHAUSER 1954 = TRÓCSÁNYI György (ford.) - NIEDERHAUSER Emil (szerk.): Dekabristák válogatott írásai. Budapest, 1954.

TRUBECKOJ 1954 = TRUBECKOJ, Sz. P.: Emlékirataiból. In: TRÓCSÁNYI - NIEDERHAUSER 1954. 120-126.

TRUBECKOJ 2007 = TRUBECKOJ, Sz. P.: A dekabrista mozgalom kezdeteiről. In: SZVÁK - FILIPPOV 2007. 95-97. Az orosz eredeti: TRUBECKOJ, Sz. P.: Zapiszki 1844-1845.

(1854). In: TRUBECKOJ, Sz. P.: Matyeriali o zsziznyi i revolucionnoj gyejatyelnosztyi. T. I. Ideologicseszkiye dokumenti, voszpominanyija, pizhma, zametki. Irkutszk, 1983.

TRUBECKOJ – RILEJEV 2007 = TRUBECKOJ, Sz. P. – RILEJEV, K. F.: Kiáltvány (Az orosz néphez). In: SZVÁK – FILIPPOV 2007. 125–126.

TURGENYEV 1954 = TURGENYEV, N. I.: Gondolatok egy titkos társaság felállításáról. In: TRÓCSÁNYI – NIEDERHAUSER 1954. 117–120.

Feldolgozások, szakirodalom

BEBESI 2011 = BEBESI György: A roskatag kolosszus bukása. Oroszország története a 19. században. MOSZT Könyvek 5. Pécs, 2011.

BEBESI 2017 = BEBESI György: Egy extrém vallási közösség: a hlisztek a 17–19. századi orosz történelemben. In: Borbély Zoltán – Kristóf Ilona (szerk.): Acta Academiae Agriensis. Nova Series Tom. XLIV. Sectio Historiae. Tanulmányok Gebei Sándor 70. születésnapjára. Eger, 2017. 345–354.

BEBESI 2020 = BEBESI György: A magyar történelem orosz antihőse, az orosz történelem hőse: Ivan Fjodorovics Paszkievics (1782–1856). In: SZVÁK Gyula (szerk.): Orosz hősök és antihősök. Tanulmányok a 25/30 évfordulóra. Ruszisztikai Könyvek XLVIII. Budapest, 2020. 229–248.

DOLMÁNYOS 1955 = DOLMÁNYOS István: A dekabristák. Budapest, 1955.

FEDOSZOV 1954 = FEDOSZOV, A. I.: A dekabrista felkelés és történelmi jelentősége. In: TRÓCSÁNYI– NIEDERHAUSER 1954. 5–30.

FONT – KRAUSZ – NIEDERHAUSER – SZVÁK 1997 = FONT Márta – KRAUSZ Tamás – NIEDERHAUSER Emil – SZVÁK Gyula: Oroszország története. Budapest, 1997.

HELLER – NYEKRICS 1996 = HELLER, Mihail – NYEKRICS, Alekszandr: Az Orosz Birodalom története. Budapest, 1996.

NOSZOV 1980 = NOSZOV, N. J. (szerk.): A Szovjetunió története. A legrégebbi időktől a Nagy Októberi Szocialista Forradalomig. Budapest – Moszkva, 1980.

PANKRATOVA 1950 = PANKRATOVA, A. M. (szerk.): A Szovjetunió története. Budapest, 1950.

SASHALMI 2020 = SASHALMI Endre: A zsarnokság (tyiransztvo) problematikája a dekabristák Pravoszláv Kátéjában és az orosz hatalomértelmezés mélyrétegei. Kézirat. 2020.

SZERKOV 2001 = SZERKOV, A. I.: Russzkoje maszonsztvo. Enciklopedicseskij szlovar. Moszkva, 2001.

SZVÁK – NIEDEHAUSER 2002 = SZVÁK Gyula – NIEDERHAUSER Emil: A Romanovok. Budapest, 2002.

A SZOVJET BELBIZTONSÁG FORRÁSVIDÉKÉN.
A ROMANOVOK POLITIKAI RENDŐRSÉGE,
AZ OHRANA (1881–1917)

A halhatatlan cár halála

II. Sándor cár 1881. március 1-jén, egy verőfényes vasárnap reggelen hozott egy döntést, amelyet később már nem állt módjában korrigálni, ugyanis az az életébe került.¹ Látszólag egyszerű ügyről volt szó: az uralkodót sógornője, Alekszandra Joszifovna arra kérte, hogy tekintse meg fiát, a cár unokaöcsét, Dmitrij nagyherceget, aki aznap először vezényelte parancsörtiszti minőségben a cári díszőrséget. Ehhez azonban el kellett volna jutni a palotából a Tiszti Lovardába, ahol a bemutató folyt. Furcsának tűnhet, hogy minden oroszok urának mérlegelnie kellett egy alig néhány száz méteres kocsikázást, azonban oka volt a töprengésnek. A halhatatlannak tartott cár, II. Sándor ellen addigi uralkodása során már több mint fél tucat merényletet követtek el, de mindet túlélte. A hatalom és a cári rendszer esküdt ellenfelei a narodnyik anarchisták, a *narodovolecek* megkísérelték már felrobbantani a vonatát, az ebédlőjét, megpróbálták megmérgezni, lövéseket adtak le rá palotája kertjében és az utcán, sőt megkísérelték meggyilkolni a párizsi világkiállításon tett látogatása alkalmával is. A *Narodnaja volja*, a Népakarat nevű, egykori lelkes népközé járó fiatalok megcsömörlött utódaiból kialakult terrorszervezet 1879-ben szabályosan hadat üzent az orosz államnak, és meghirdette a „*forradalmi terror korát*”. Ennek nemcsak a cár volt a célpontja, hanem általában véve az orosz állam ve-

¹ Lásd erről részletesen BOROVIČKA 1979, 78–95.

zető tisztségviselői, hivatalnokai, az egyes kerületek katonai kormányzói, magas rangú egyházi és rendőri személyek, de természetesen a rendszer szimbóluma, maga az uralkodó számított a legfőbb célpontnak.²

Az uralkodó tehát úgy döntött, hogy megtekinti unokaöccse első nyilvános bemutatkozását. Figyelmen kívül hagyta belügyminiszterének és egyúttal rendőrfőnökének, *Lorisz-Melikovnak* a figyelmeztetését, aki több ízben felhívta az uralkodó figyelmét arra, hogy információk szerint a főváros tele van anarchistákkal. Amikor a cári hintó kigördült palota kapuján, II. Sándornak már ugyanúgy nem volt esélye, mint Ferenc Ferdinándnak Szarajevóban. Valamennyi útvonal mellett, amely a szentpétervári palotából kivezetett, letelepített, különböző polgári fedőfoglalkozással álcázott anarchisták éltek, akik, mint vadászok a lesen, várták a „vad felbukkanását”. Az uralkodó hintáját két bányászati főiskolás fiatal, *Grinyevickij* és *Riszakov* ismerte fel, akik tanulmányaik folytán viszonylag könnyen jutottak Alfred Nobel nem is olyan régi találmányához, a dinamithoz. Ezt egy keménytáblás tankönyvnek álcázott borítóba csomagolták, s véletlenül, egy kis csatornának a túloldaláról vetették észre az uralkodót, nem számítva vasárnap a felbukkanására. Habozás nélkül a merénylet végrehajtása mellett döntöttek, *Riszakov* a kis kanális túlpártjáról dobta a bombát a cári hintóra, de úgy tűnt, hogy Sándor valóban halhatatlan. Két testőr lefordult a lováról, a robbanás következtében vér, forgácsok borították be az utat, a cár azonban sértetlenül szállt le a kocsiról, és természetes emberi reakcióként elkezdett elsősegélyt nyújtani személyes kocsisának, *Szergejevnek*, aki szintén súlyosan megsérült. A pánik, a robbanás felbontotta az uralkodó személyi védelmét, valószínű csődület alakult ki percekben belül. Ezt használta ki *Grinyevickij*, aki a cár közelébe jutva, alig néhány méterről

² Lásd erről BEBESI 2005, 81–102., valamint BAKUNYIN 1984, 273.

közvetlenül a lába elé dobta a bombáját. Ezt már nem lehetett túlélni. A robbanás letépte az uralkodó lábait, s bár még vissza tudták vinni a palotába, s még majdnem 4 órát élt, eszméletét már nem nyerte vissza, elvérzett.

Az elődszervezet, a Harmadik Ügyosztály és annak csődje

A cár halálával a már korábban is sokat tehetetlenkedő politikai rendőrség, a még I. Miklós által 1826-ban létrehozott, és nagyon hamar hírhedtté vált „Őfelsége Személyes Kancelláriájának Harmadik Ügyosztálya” látványos kudarcot szenvedett, olyat, amelyet már nem is volt képes kiheverni. A létrehozás idején még kitűnően működő szervezet nem boldogult az új ellenséggel, az anarchistákkal, s hiába váltották az élén egymást az újabb és újabb vezetők,³ a 3-5 fős konspirációs sejtekben küzdő anarchista taktika ellen nem volt ellenszerük, ráadásul szakmai hibák sorozatát követték el. Példaként vehetjük, hogy a *narodovolec Perovszkaja* és férjnek álcázott társa tejesarnokot béreltek a cár egyik kocsikázási útvonalán. A tejeskannákban azonban nem „élet, erő egészség”, hanem dinamit lapult, az üzletbe betérők nem vásárlók, hanem a robbanóanyag szállítói, illetve felhasználói voltak. Az épülettulajdonos házmesterének feltűnt a „furcsa pár”, akik egyáltalán nem úgy viselkedtek, mint a testes, bőrkötényes, nagyhangú „milimárik”, azaz tejesemberek, hanem finom öltözetük és viselkedésük inkább diákokra engedett következtetni, nem beszélve arról, hogy a boltban tejet, elvéve lehetett csak kapni. A feljelentés után a rendőrség kiszállt, körülnézett az üzletben, „s mindent rendben lévőnek talált”, miközben a kannák kongtak az ürességtől, vagy éppen tele voltak robbanóanyaggal.⁴

³ A III. Ügyosztály vezetői és portréjuk: KOLPAKIDI – SZERJAKOV 2002, 167–238.

⁴ BOROVIKA 1979, 78–95.

Pedig I. Miklós cár alatt, a dekabristák leverése után nagyon sokáig a Harmadik Ügyosztály a hatalom rendkívül stabil, igen megbízható, szinte emblematikus támaszának tűnt. A társadalom totális megfigyelésének, ellenőrzésnek gondolata nem új keletű az orosz történelemben. Amikor Miklós a testület létrehozása mellett döntött, példaképének, Nagy Péternek a mintáját követte. Péter volt az első, aki modern, lényegében a politikai rendőrség szerepét betöltő intézményt hozott létre, bár egyes kutatók szerint ennek egészen a tatár időkig visszanyúló hagyományai voltak. Péter testületét „*Preobrazsenszkojei kormányzéknek*” nevezték, első vezetője *Fjodor Romadonovszkij* herceg lett, ez a szervezet már egyszerre töltötte be a politikai és a titkosrendőrség funkcióját.⁵ Péter szinte az egész társadalmat a szervezet ügynökévé tette, mert mindenkinek kötelessége volt jelenteni, ha államellenes cselekedet jutott a tudomására. Péter odáig ment, hogy még a papok gyónási titkát is felülírta, amikor elrendelte, hogy az atyák kötelesek beszámolni azokról a gyónás során elhangzott dolgokról, amelyek az orosz állam érdekeit sérthetik. Szintén említést érdemel a nagy uralkodó másik alkotása, a „*Titkos Expedíció*”, amelyet híres nyugat-európai „nagy követjárása” alkalmával hozott létre, kifejezetten azzal a céllal, hogy európai tartózkodása során folyamatosan titkos, megbízható és nagyon gyors információkkal lássák el az otthoni eseményekről.

Nincs mód a tanulmány keretei közt a politikai rendőrség történetének még csak vázlatos nyomon követésére sem, de az mindenképpen megjegyzendő, hogy a rendőrség tagjai fanatikus, válogatott és nagyon képzett emberek voltak, akiknek utoljára jutott volna eszükbe az, hogy hezitáljanak bármely parancs végrehajtásakor.⁶

⁵ HELLER 1996, 256.

⁶ Ennek híres anekdotája Nagy Katalin uralkodása alatt *Suderland* bankár esete, akit reggel azzal ébresztett a rendőrség, hogy az uralkodótól azt az

I. Miklós rendeletére a Harmadik Ügyosztályt végül is 1826. január 3-án állították fel, civil rendőrei mellett komoly egyenruhás és csendőri erő felett is rendelkezett.⁷ Első vezetője *Benkendorff tábornok* volt, aki bírt a cárral személyes konzultánsa kitüntető címmel is. A politikai rendőrség feladatait a dekabrista lázadás tanulságait is figyelembe véve fogalmazták meg. Alaptevékenységként *információkat kellett gyűjtenie* a szektákról, az ellenzéki mozgalmakról, a forradalmi eszmék felbukkanásáról, a forradalmi csoportosulásokról, kitüntetett figyelmet kellett fordítania a *pénz- és okirat-hamisítási ügyekre*,⁸ valamint *személyi megfigyeléseket* kellett végeznie. Ez utóbbit két részre osztották, az oroszok, és az Oroszországban élő külföldiek megfigyelésére.⁹ A lényegét feltehetőleg az alapszabály 8. cikkelye tartalmazta, amely szerint az ügyosztálynak *„információt kell szereznie, és jelentést kell tennie minden eseményről”*.¹⁰ A szervezet alapvető újdonsága az elődökhöz képest, hogy az egész országra kiterjedő megfigyelő hálózatot hozott létre a *totális kontroll* gondolatának jegyében, ehhez jelentős rendőri és csendőri segédlettel is rendelkezett. Az országot a jobb áttekinthetőség érdekében először 5, majd később 7 csendőri körzetre, districtumra osztották, amelyeket tovább bontottak szekciókra. A körzetek

utasítást kapták, *hogy ki kell tömniük* (!). Szerencséje volt a pénzembernek, hogy még mielőtt spirituszba került volna, kiderült, hogy a cárnő azonos nevű kedvenc angol agaráról van szó, amely előző este hunyt el. LAVA-TER-SLOMAN 1997, 330.

⁷ PERÉNYI – DOLMÁNYOS 1987, 210.

⁸ Ez azért volt kiemelt pont a testület feladatkörében, mert Miklós lezáratta a határokat, és külföldre csak poroszországi tanulás, orvosi gyógykezelés, kereskedelmi tevékenység, illetve egyedi cári engedélyek alapján lehetett kijutni. A kereskedői igazolványt azonban csillagászatian magas, 500 rubeles illeték terhelte (egy paraszt évi adója 3-9 rubel volt ekkoriban), így rengetegen kísérleteztek a hamisításával.

⁹ CZÓVEK 2001, 119.

¹⁰ HELLER 1996, 454.

élén tábornokok, a szekciók élén ezredesek álltak.¹¹ Rendőreikkel az együttműködést nem lehetett megtagadni, aki szembeállt a cár hivatalával, az személyesen a cárt sértette meg, így aszerint is jártak el vele. Az ügyosztály alkalmazottait, akiknek létszáma 1836-ban 4324 főt tett ki, a „hatóságok éberen őrködő szemének” nevezték. A testület jelentős mennyiségű *iratanyagot* dolgozott fel, évente mintegy 10–12 000 bejövő (feljelentés) és mintegy 4000 kimenő aktát futtattak át, hozzá kell ehhez tenni, hogy fennállása alatt a testület mintegy 2000 cári ukázt kapott, és mintegy 300–600 ügyben tett jelentést.¹² Működése során az ügyosztály további részlegekre tagolódott, ezek közül legfontosabb volt a forradalmi ügyekkel foglalkozó, valamint az Oroszországgal ellenséges államokkal kapcsolatot tartó személyek megfigyelését végző csoport. Központi épülete a szentpétervári Lánchídnál volt, ide idézték be a gyanúsítottakat, itt folytak a kihallgatások,¹³ itt tárolták a dokumentációt is.

A testület működését kiegészítették a *cenzorok*, akiknek létszáma Miklós korában magasabb volt, mint a ténylegesen

¹¹ Az ország katonai körzetekre osztásánál egészen furcsa módon felhasználták a dekabristák elképzeléseit, akik azért tartották volna ezt szükségesnek, hogy a frissen megszerzett hatalmat katonai erővel meg tudják tartani. Miklós viszont saját rendszere konzerválása, stabilizálása érdekében vette át a gondolatot.

¹² HELLER 1996, 455.

¹³ Ezzel kapcsolatban is fennmaradtak anekdotikus történetek. Ha a gyanúba fogott személy alacsonyabb sorból származott, akkor levítették a pincébe, és annak rendje és módja szerint alaposan elverték. Ha magasabb rangú személy keveredett gyanúba, akkor egy speciális fotelbe ültették, amely a beszélgetés egy bizonyos pontján megnyílt alatta, és teste az alatta lévő helységbe sülyedt, de olyan módon, hogy a feje továbbra is a kihallgatósobában maradt. Egy szinttel lejjebb aztán a fogdmegek levették a ruháját és alaposan elfenekelték, majd a fotel visszaemelkedett a fenti szobába, s a vizsgálóbíró nyájas hangon folytatta tovább a kérdezősködést. Ezután már kérdéseire feltehetőleg „pontosabb” válaszokat kapott. BEBESI 2006, 18.

publikáló irodalmároké (!). A cenzori hivatal részben hivatalos előzetes cenzúrázást végzett, amelynek során azt a direktívát követték, hogy vissza kellett utasítaniuk mindent, ami az önkényuralom, a pravoszlávia és a népiség eszmekörét sértette, és általában véve mindent, amit az állami érdekekkel, illetve a pravoszláv erkölcsökkel összeegyeztethetetlennek találtak. Emellett *informális cenzúrázást*, pl. levélcenzúrárt is végeztek. A visszautasított szerzők személyi anyaga gyakran átkerült a Harmadik Ügyosztályhoz, és rendőri ügyként folytatódott.¹⁴

A Harmadik Ügyosztály rafináltan szervezett erő volt, ami az állambiztonságot és a hatalom stabilitását kitűnően biztosította – egészen az anarchisták megjelenéséig. *Az új kihívásnak azért nem volt képes megfelelni, mert nem arra a célra hozták létre: nem személyeket védett, hanem egy hatalmi szisztémát, egy uralmi formát, egy kormányzati rendszert.* Az ügyosztály kitűnően működött, ha a közrend fenntartásáról a határok ellenőrzéséről, tüntetések szétveréséről, tömegmegmozdulások elfojtásáról volt szó, de tehetetlennek mutatkozott a konspirációs, rejtőzködő, terrorista módszerekkel és eszközökkel szemben.

II. Sándor érezve a szervezet avíttóságát, és az európai intézményekkel való nonkonform jellegét, jó néhány változtatást végrehajtott rajta.¹⁵ 1860-ban az igazságügyi reform keretében bevezette a *vizsgálóbíró* intézményét, így a vizsgálati szakaszt elválasztotta a nyomozatitól. Az ügyosztály vezetője 1868–1874 között *Suvalov* gróf volt, aki a konzervatív szárnyat képviselte az udvaron belül, és az uralkodó elleni 1866-os merénylet után sikerült keresztülvinnie a hivatal megerősítését.¹⁶ Magának az ügyosztálynak a központi magja ekkoriban nem volt nagy létszámú: 1878-ban 52 fő,

¹⁴ KÖVES 1987, 38.

¹⁵ EJDELMAN 1989, 180–182.

¹⁶ CZÖVEK 2001, 118–119.

1880-ban 72 fő végezte a stratégiai irányítást, illetve hangolta össze az *operatív munkát*.¹⁷ Ugyanakkor az általuk irányított civil és egyenruhás rendőri, csendőri titkos és besúgóí állomány létszáma elérte az 5,5 milliót (!), ez az önmagában is elképesztően magas szám különösen annak fényében tűnik soknak, hogy Oroszország lakossága 1861-ben kb. 60 millió fő volt.¹⁸ Összességében a lakosság közel 10%-ának volt valamilyen formában köze az államvédelemhez. Az *ügynököket 3 csoportba sorolták*: a titkos ügynökök (ágensek), akik név nélkül jelenthettek, az önkéntesek, akik névvel adtak le jelentéseiket, és a hivatásosok, akik a szervezet állományába tartoztak és fizetésért dolgoztak.

A hatalom ellenfelei

A neves orosz történész, *Kljucsevszkij* idézte a szintén híres francia konzervatív gondolkodót, Joseph de Maitre-t, aki szerint „a 19. század Pugacsovjai az egyetemekről jönnek majd ki”.¹⁹ Az 1860-as évektől formálódott Oroszországban egy új szellemi irányzat, amelyet eleinte *nihilistáknak* neveztek, mert zömmel természettudományos műveltséggel rendelkező, többségükben vegyesrendű, ún. *raznocsinyec*²⁰ származású egyetemista tagjai tagadták a vallást, az államot és a cári rendszert. Eleinte élve a II. Sándor cár által bevezetett reformokkal – egyetemi klubokba, körökbe tömörültek, és népfel szabadításban, a fennálló struktúrák lebontásában gondol-

¹⁷ CZÖVEK 2001, 118.

¹⁸ CZÖVEK 2001, 118.

¹⁹ HELLER 1996, 508–509.

²⁰ A fogalom azt jelenti, hogy apjuk már elért a cári hivatali rendszerben egy olyan státust, amelyért ún. személyes nemesség járt, ez azonban utódaikra nem öröklődött, illetve részben nemesi, részben polgári családok vegyes házasságaiból születtek, de a mozgalom tagjai között tisztán polgári vagy nemesi származásúak is voltak. A *raznocsinyec*ek szülei már képesek voltak a tandíjat megfizetni, s gyermekeik számára a további társadalmi felemelkedés lehetőségét megteremtteni.

kodtak. Nézeteiket folyóiratokban, röplapokban, belső terjesztésű kis példányszámú kiadványokban – szamizdatokban²¹ – tették közzé, így azok többnyire – a társadalom túlnyomó többsége számára – ismeretlenek maradtak.²² Legjelentősebb csoportosulásuk a „*Szovremennjyik*” (Kortárs) Kör volt, jelentősebb képviselőik a teljesség igénye nélkül *Csernisevszkij, Dobroljubov, Piszarjev*²³ stb. voltak. Csernisevszkijnek a „*Mi a teendő*” című írását mértékadó alaplúnak tekintették, és minden magára valamit is adó művelt fiatalnak ismernie kellett. E dolgozatában a szerző kifejti, hogy a cári hatalom rendszere Oroszországban rossz, de a nyugati kapitalizmus is idegen az orosz embertől. A megoldást egy társadalmi ugrásban látja, amely szerint Oroszországnak ki kellene hagynia a kapitalista fejlődési fokot, s a cárizmusból közvetlenül az ún. „*obscsina szocializmusba kellene ugrania*”.²⁴

Ezen propaganda hatástalansága miatt a következő generáció radikalizálódott és új cselekvésmódokat keresett. 1862-től az „*Ifjú Oroszország*” szervezet röplapjai már a cár és családja, valamint a földesurak elleni fellépésre buzdítottak. Megjelent az orosz *jakobinus* csoport, amelynek emblematisz vezetője, *Zaicznyevszkij* arról röplapozott, hogy a francia

²¹ A Magyarországon is elterjedt kifejezés orosz gyökerű, a „szamo izdaty” saját kiadás, magam adom ki, orosz kifejezés átvételéből származik.

²² Lásd erről BEBESI 2005, 81–103.

²³ *Piszarjev* szerkesztette a *Szovremennjyik Szvisztok* (Füttyszó) című vitriolos hangú mellékletét, ahol éles hangon megtámadták azokat a társaikat, akik bármiféle megértést tanúsítottak az államhatalom, illetve annak törekvései iránt.

²⁴ Az *obscsina* szerepének abszolutizálása általános a kor reformgondolkodásában, az ősi orosz paraszti falusi közösséget csodaszernek tekintették a társadalom bajainak megoldására. Tény, hogy a szociális és munkaszervezeti forma jelentős önkormányzati vonásokkal rendelkezett, s tulajdonképpen rendszerével és intézményeivel – közös adófizetés, kollektív felelősség, kölcsönös kezességvállalás stb. egyfajta mini kollektív társadalmat testesített meg, amelynek önállósága azonban csak az állami feladatok végrehajtásnak módjára korlátozódott.

jakobinizmus rokonszenves irányzat volt a történelemben, ám túlságosan puha: nem merték végig vinni a dolgokat. Az új radikálisok, pl. *Tkacsov* azt írták, hogy csak akkor lehetne a Birodalomban új világot teremteni, ha minden 25 év feletti alattvalónak levágnák a fejét (ezt 17 éves kora körül írta, állítólag álláspontja a kérdésben 24 éves korában gyökeresen megváltozott).²⁵

A radikalizálódás mellett fennmaradt egy mérsékelt irányzat is, *Lavrov* és *Herzen* követői, akik úgy gondolták, hogy erőszak helyett békés felvilágosítómunkával kell eszméiket a lakosság körében népszerűsíteni. A vidéki parasztság nem olvas röplapokat (általában véve semmit), ezért „a nép közé kell járni”, és helyben, szóban kell ismertetni velük a társadalmi átalakulás *narodnyik* programját. 1874-ben a fiatalok el is indultak a Londonban élő Herzen felhívására a nép közé, ám akciójuk látványos kudarcot vallott. Egyes képviselők – pl. *Kropotkin* – továbbra is megmaradtak volna a békés felvilágosító munka útján, csak azt más eszközökkel, hosszabb távon gondolkodva folytatták volna.²⁶ A fiatalok többsége azonban rosszul tűrte a frusztrációt, és a konkrét radikális cselekvés, a terror útjára lépett. Az ekkoriban meghatározó figurává váló *Bakunyin* vezetésével működő szervezet, a „*Zemlja i volja*” (Föld és Szabadság) 1879-ben kettészakadt: egyik része a „*Csornij peregyel*” (Fekete Újrafelosztás) továbbra is kitartott a békés eszközök mellett, s fő céljának az 1861-es jobbágyfelszabadítás felülvizsgálatát tartotta.

A másik szárny a „*Narodnaja volja*” (Népakarat) már nyíltan a forradalmi terrort tűzte zászlajára. A Népakarat 5 *szekcióban* működött, témánk szempontjából az 5. a fontos: ez a politikai foglyok kiszabadítását, a bírósági tárgyalások meghíúsítását, az elítélt foglyok Szibériából történő megszöktesét, és ami a leglényegesebb: *az orosz állam képviselőinek és*

²⁵ BEBESI 2005, 88.

²⁶ KROPOTKIN 1997, 187–190.

magának a cárnak a likvidálását hirdette meg. Programjuk alapján egymást követték a merényletek: 1878-ban *Sztyepnyak* (Pusztai) *Kravcsinszkij* a nyílt utcán szúrta le *Mezencev* rendőrtábornokot, a Harmadik Ügyosztály vezetőjét,²⁷ *Vera Zaszulics* a saját dolgozószobájában lőtte mellbe *Trepov* tábornokot stb. Újabb, még radikálisabb szervezetek is létrejöttek. Ilyen volt pl. az „*Organyizacija*” (Szervezet), amelynek *Isutyin* vezette kemény magját „*Pokolnak*” nevezték. Ez a szervezet a fizikai terror mellett már a lelki terror párhuzamos alkalmazásával is óriási nyomást gyakorolt a társadalomra, illetve az állam képviselőire.²⁸

Az államhatalom reakciói, az új hatékony belső elhárítás létrehozása: az Ohrana

A hatalom a terrorral, mint új államellenes jelenséggel szemben eleinte igyekezett a törvényes állami keretek fenntartása mellett küzdeni. A cári bíróság több esetben enyhe ítéletet hozott, sőt a *Trepov* tábornok ellen merényletet elkövető *Vera Zaszulics*ot felmentette. A későbbiek során azonban egyre több embert helyeztek vád alá, nagyszabású pereket rendeztek, szabályos perhullám söpört végig az országon, szigorodott az ítélkezési gyakorlat is. A történetírás számon tartja az 50-ek perét, a 193-ak perét stb., ezekkel azonban csak részleges eredményt sikerült elérni.²⁹ Ugyanakkor említést érdemel, hogy II. Sándor és kormányzata a társadalmi, gazdasági reformokat a merényletek ellenére sem állította le, mert meggyőződése volt, hogy azokat nem az orosz nép, hanem idegenek, lengyelek, zsidók maroknyi összeesküvő csoportja követi el. Mindezzel egyidejűleg már a 70-es évek végére megfogalmazódott, hogy a Harmadik Ügyosztály lejáratva magát és alkalmatlan a feladata ellátására. 1881 után

²⁷ SZTYEPNYAK-KRAVCSINSZKIJ 1988, 422–427.

²⁸ BEBESI 2005, 91–92.

²⁹ BEBESI 2005, 94.

ez a vélemény felerősödött, hiszen nemcsak a vezető tisztviselőket, hanem magát az uralkodót is képtelen volt megvédeni. Így már 1880-ban, a cárgyilkosság előtt megkezdődött a korábbi rendőrség átszervezése, ez azonban végleges formát csak 1881-ben öltött, és az uralkodó megölése után a tervezett változások is sokkal radikálisabbak lettek.

Az új szervezet „*A társadalmi rend és biztonság védelmének osztálya*” elnevezést kapta, ennek rövidítéseként alakult ki ismert neve: *Ohrana* – vagyis: „*Ohrannoje otgyelenyje – Védelmi Osztály*”. Az új testület hivatalosan 13 kormányzóság politikai és titkosrendőrsége volt, és alapjaiban a Harmadik Ügyosztály struktúrájára épült.³⁰ A megmaradó vonások mellett a szervezet működése számos újabbal bővült: ezek közül talán a legfontosabb *a belső, teljesen titkos és állandó ügynöki hálózat létrehozása*.³¹ Az ügynökök feladatát abban jelölték meg, hogy a forradalmi és nihilista társaságokat leleplezzék, és felderítsék azokat *bírósági felelősségre vonás céljából*. Az *Ohrana* létrehozói felismerték, hogy az anarchizmussal szembeni küzdelemben ott maradtak alul, hogy nem voltak beépített ügynökeik, akik a sejtekbe behatolva le tudták volna buktatni azokat, ezért leszögezték, hogy *„minden más nyomozószervi erő csupán kiegészítő jellegű, a titkos munkatársakat senki és semmi nem pótolhatja*”.³² Az új belső elhárítás szervezeti szabályzata részletes direktívákat fogalmazott meg arról, hogy *milyen elvárások vannak a potenciális ügynökkel szemben: a leendő ügynöknek meggyőződésében szilárdnak, becsületesnek, jóra valósnak, merésznek, kitartónak, türelmesnek és őszintének kellett lennie*.³³ A

³⁰ Ez indokolta egyébként dolgozatunk első részében a Harmadik Ügyosztály részletes bemutatását.

³¹ KRAUSZ 1987, 32.

³² KRAUSZ 1987, 32.

³³ KRAUSZ 1987, 36.

számba vehető ágensek köréből taxatívén kizárták a lengyeleket és a zsidókat, bár ez alól a pont alól a későbbiek során többször kivételt tettek.

Mai ésszel nehéz elképzelni, hogy a 19. század utolsó negyedének Oroszországában mekkora rangot és presztízst jelentett az Ohrana ügynökének lenni. Állampolgárok százezrei nyújtottak be kérelmeket a Védelmi Osztályhoz, és ezekben a legváltozatosabb okokat hozták fel arra, hogy miért szeretnének munkatársak, ügynökök, provokátorok, vagy besúgók lenni. Néhány részlet ezek közül: „...*lengyel kapcsolataim vannak, mely nemzetiséghez magam is tartozom... Munka nélkül maradtam, el vagyok keseredve... Buzgó kívánságom, reményem, hogy képes leszek szolgálni titkos ügynökként a Főmeltóság által vezetett biztonsági osztályon, tisztelettel felajánlom szolgálataimat {...} ...Agglegény vagyok, 33 éves, mostanáig könyvelői munkakört töltöttem be jó nevű cégeknél, néhány idegen nyelvet beszélek, és kiterjedt kapcsolatokkal rendelkezem a helyi gyárosok, kereskedők és értelmiség körében...*” stb.³⁴

A közölt, néhány kiragadott részlet is mutatja, hogy mi-féle ambíciójú és lelki alkatú emberek, és milyen motivációkkal keresték a rendőrségi alkalmazás e formáját. Ismerünk olyan kérelmeket, amelyek egészen nyíltan megfogalmazták anyagi követeléseiket is. Az állami munka, a biztos és relatív nem csekély jövedelem egy nehéz korban, amelyben még előfordult az éhezés, amely még csak hírből sem ismerte a társadalombiztosítást, nagyon vonzó volt, nem beszélve a saját biztonságról és a hatalommal való együttműködés presztízsről.

A gyakorlati munka során, ahogy 1881 előtt is a háttér-munkát csinovnyikok végezték, a rendőrök és a csendőrök voltak a végrehajtók, és mellettük tevékenykedett a provokátorok, spiclik, besúgók, ügynökök hada. *Az ügynökök viselkedésének kidolgozták az alapvető szabályait. Az elsők között*

³⁴ Az ügynökfelvételi kérelmeket közli: KRAUSZ 1987, 32, 34, 36.

szerepelt ezek között: tilos a szembe nézni!³⁵ Ha a gyanúsított, illetve célszemély ránézett az ügynökre, akkor tenyerével el kellett takarnia az arcát, nem engedhette meg, hogy felismerjék, vagy megismerjék. *Megjelölték azokat a foglalkozásokat is, amelyek különösen alkalmasak voltak ügynöki munka végzésére: így javasolták a kereskedők, bérkocsisok, fodrászok, vendéglősök stb. beszervezését, illetve jelentkezésük elfogadását, ugyanis ők munkájuk révén sok emberrel kerültek kapcsolatba, sok információhoz jutottak.*

Az Ohrana 37 évet élt meg, alapításától a cári birodalom bukásáig működött (sőt, de erről később...). Tevékenysége már a kortársak által is vitatott volt, később a történészek fogalmaztak meg különböző koncepciókat vele kapcsolatban. *Richard Pipes* szerint az Ohrana volt a birodalomnak az a szervezete, amely a kormányzatot óvta a lakosságtól.³⁶ A bombasztikus és sommás megállapítással vitába szállunk, hiszen szó nem volt arról, hogy akár a lakosság széles vagy szűkebb rétegei részt vettek volna az államhatalom elleni terrorhadjáratban. A narodovolec terror az értelmiség egyetemi körökben szerveződött bizonyos radikális, világmegváltó csoportjai által követett kétségbeesett út, amelyet részben saját frusztráltságuk, illetve sikertelenségük gerjesztett. Hiba volna e mögött a társadalom egészét látnunk, amely jól dokumentálható módon inkább elítélte a terrort, különösen 1881 után.

Ugyanakkor kétségtelen, hogy a terrorizmus elleni küzdelemben az Ohrana igen kiterjedt jogosultságokkal bírt. *Ignatyev* gróf, az első belügyminiszter a cárgyilkosság után keresztülvitt egy rendkívül szigorú, nevében is „különleges” törvényt, (*Lex Ignatyev*),³⁷ amely igen széles körű felhatalmazást biztosított a hatóságoknak. Ezt eredetileg a cár

³⁵ KRAUSZ 1987, 36.

³⁶ PIPES 1997, 31.

³⁷ BEBESI 2001a, 5–6.

megőlése miatti felháborodás gerjesztette dél-oroszországi pogromhullám megfékezésére alkották. A gyakorlatban azonban inkább az agrármegmozdulások elfojtására, illetve a munkástüntetések szétkergetésére alkalmazták. Bár bevezetésekor – három évben rögzítve hatályát – átmeneti törvénynek szánták, végül is egészen 1917-ig érvényben maradt. Ez lehetőséget biztosított a hatóságoknak a 3 főnél nagyobb létszámú csoportosulások szétkergetésére, második eredménytelen felszólítás után tűzparancs kiadására (!), illetve előzetes felhatalmazás nélküli házkutatásokra, igazoltatásokra, előállításokra és motozásokra. Ezek mellett az Ohrana további eszközei közé tartoztak a nyílt vagy titkos megfigyelés, a letartóztatás-bebörtönzés. Nyomatékos figyelmet érdemel, hogy a Védelmi Osztály *5 évig terjedő száműzetés büntetését rendelhette el saját hatáskörében, bírói ítélet nélkül(!)*. Az Ohrana széles jogköre persze nem ok nélkül való volt, az ezrek életét követelő terrorral szemben különben a hatalom nem tudott volna hatékonyan fellépni. Vlagyimir Mitrofanovics *Puriskevics*,³⁸ az Orosz Nép Szövetsége nevű szélsőjobboldali szervezet alapító atyjának felkérésére 1908–1912 között összeállították *„Az orosz fájdalom könyvét”* (Knyiga russzkoj szkorbi), amely adatolva közli az 1861 és 1912 között megölt állami tisztségviselők névsorát. A lista 20 ezer (!) nevet tartalmaz, ezek döntő többsége ellenőrzötten hiteles.³⁹

Az Ohrana – bár sokan ezt gondolják róla – *nem volt önálló szervezet*, nem volt állam az államban. A belügyminisztérium – MVD (Minyisztyersztvo vnutrennyih gyel) – szervezetébe tartozott, a mindenkori belügyminiszter irányítása-felügye-

³⁸ A könyv összeállításakor *Puriskevics* már a *Mihály Arkangyal Orosz Népi Szövetsége* elnevezésű szintén feketeszázas, besszarábiai székhelyű szervezet elnöke volt. Lásd erről BEBESI 1999a, 187–198.

³⁹ BEBESI 1999a, 195.

lete alatt, akinek joga volt vezetőinek leváltására, eltávolítására, felelősségre vonására.⁴⁰ Az Ohrana élén mindig magas rangú katonai vezetők álltak, általában tábornoki rangban. A szervezet területi struktúrájának kiépítése gyakorlatilag rögtön létrehozása után megtörtént. A három legnagyobb város, Varsó, Szentpétervár és Moszkva külön nyomozati alszervezetet kapott, amelyeket „Ohrankáknak”, védelmi részlegeknek neveztek el.⁴¹

A megfigyelt politikai pártok között prioritási sorrendet állítottak fel, és ezeknek az aktáit különböző színnel jelölték. *Piros lapot* kaptak az eszerek (szociálforradalmárok, lásd később részletesebben), *kéket* a szociáldemokraták, *sárgát* a diákok, *zöldet* az anarchisták és *fehéret* a politikusok.⁴² A szemmel tartott társadalmi célcsoportok között természetesen ott voltak a parasztok és a munkások, de különleges figyelmet kaptak a diákok, akiket 1888-ban a kivételes törvény hatálya alá vontak. Eszerint az egyetemek területén csoportosuló fiatalokat, amennyiben három „oszlojt” felszólítás után nem engedelmeskedtek, fegyveres lázadónak minősítették, s mint ilyeneket, le lehetett löni.⁴³

Az Ohrana társadalmi konkurenciája: a Szent Csapat⁴⁴

A cárgyilkosságot követő általános társadalmi felháborodás közepette érdekes beadvány érkezett az udvarba, amelyet talán azért olvastak el, mert a címzettje *Fagyjejev* gróf, befolyásos udvari tanácsos volt. A feladója a Déli-vasutak mérnök-főigazgatója, egy bizonyos Szergej Juljevics *Vitte* volt, aki már korábban felhívta magára a figyelmet akkor, amikor

⁴⁰ Ahogy *Lorisz-Melikov* fogalmazott egy szellemesnek szánt megjegyzésében: „...az MVD nélkül a kormány annyi, mint a kandúr a töke nélkül”. Idézi RADZINSZKIJ 2002, 196.

⁴¹ HELLER 1996, 547.

⁴² KRAUSZ 1987, 33.

⁴³ KRAVCSINSZKIJ 1988, 270.

⁴⁴ Lásd erről BEBESI 1999a, 30–50.

egy ízben egy vonatcsere akcióval megmentette egy terrorista merénylettől a cár életét, ráadásul ősi nemesi családból származó felesége révén bejuthatott az udvari körökbe is. Vitte érdekes javaslattal állt elő. Szerinte a rendőrség hagyományos eszközei nem alkalmasak az anarchisták legyőzésére. Elhíresült hasonlata szerint, ha ő egy mozdonyjavító műhelyben betesz egy vasdarabot a 20 tonnás gőzkalapács alá, akkor a csapás elvégzi a munkáját. Ám ha egy porszemet tesz be alája, akkor azt utána sértetlenül ki is veszi.⁴⁵ Szerinte *mikroszkopikusan kell behatolni a narodovolec sejtekbe*, majd felderítve őket ugyanolyan nemes egyszerűséggel kell *likvidálni* őket, ahogyan azt a terroristák teszik az állam embereivel. Vitte végül is egy, az orosz szabadkőműves hagyományokon alapuló likvidátor páholy létrehozását javasolta, amely – ellentétben az Ohrana deklarált feladatával – nem bírósági felelősségre vonás, hanem megsemmisítés miatt kutatta volna föl a hatalom ádáz ellenfeleit. Az udvarban komoly figyelmet keltett a javaslat, s hamarosan Vitte elképzelései alapján, gróf *Voroncov-Draskov* vezetésével létrejött a *Szent Csapat, a Szvjasennaja Druzsina*.⁴⁶

Hamar kiderült azonban, hogy a jó ötletek és a működő szervezetek létrehozása között óriási a szakadék. A Druzsina, ahogy az elvileg titkos szervezetet a kortársak már néhány hónapon belül a sajtóból (!) megismerhették, nemigen tudott végrehajtani sikeres akciókat, mert nem voltak konspirációban képzett emberei, a külföldi akciókat pedig a tapasztalt, higgadtságát a kényes helyzetben is megőrző orosz diplomáciai kar leállította, világosan felmérvén, hogy mit jelenthet egy külföldön elkövetett merénylet Oroszország nemzetközi presztízse szempontjából. Másrészről a túl korán nyilvánosságot kapott szervezet hamarosan karrieristák gyülekezőhelyévé vált, s egyfajta kapcsolati tőkén alapuló

⁴⁵ VITTE 1964, 51.

⁴⁶ VITTE 1964, 51–52. Valamint: BEBESI 2005, 103–128.

udvari klubnak tekintették. Az alapító, Sz. J. Vitte akkor lépett ki saját szervezetéből, amikor tudomására jutott, hogy a tagok közé felvettek egy kijevi kuplerájost.⁴⁷

Az Ohrana észrevette a konkurenciát, és meglátta az ebben rejlő veszélyt is. Ha a cárgyilkosokat a nemesek önkéntes szervezetének sikerül felkutatni és likvidálni, akkor megkérdőjeleződik a frissen felállított rendőrség szerepe. Ezért – furcsa módon – az Ohrana „jogállami” alapállásból támadta a Szent Csapatot, megüzenték neki, hogy amennyiben gyilkosságot hajtanak végre, azért ugyanolyan módon felelniük kell, mint az Orosz Birodalom bármely alattvalójának. Vitte azzal próbálta megmenteni szervezetét, hogy nyilvánosságra akarta hozni a tagok névsorát a kormány értesítőjében a Pravityelsztvennij vesztnyikben, és nyílttá kívánta volna tenni a küzdelmet a narodovolecekkel.⁴⁸ A hírré megindult a tömeges kilépések áradata, s időközben az is kiderült, hogy narodnyikok komolyan veszik a dolgot, felvették ellenfeleik listájára a Druzsínát is, és ütemesen elkezdtek likvidálni annak a szervezetnek a tagjait, amely éppen az ő megsemmisítésükre jött létre.⁴⁹ Végül a tragikomédiába fulladó történetet az új uralkodó, III. Sándor zárta le, aki feloszlatta a tulajdonképpen nem is létező, s formálisan az ő élete megmentésére szerveződött testületet. Az önkéntes védelemnek, a társadalmi önszerveződésnek voltak a Szent Csapatnál maradandóbb próbálkozásai is: A *Templomi Zászlóvivők Társasága* (Obscsesztvo horugvenoszcev) illetve az *Önkéntes Népi Őrség* (Narodnaja dobrovolcseszkaja ohrana). Ezek az uralkodó életének védelmét tartották fő feladatuknak, és vállalták, hogy az uralkodó közlekedési útvonalán átnézik a szemetes tartályokat, testükkel fedezik az uralkodót, ha szükséges,

⁴⁷ VITTE 1964, 55.

⁴⁸ VITTE 1964, 55.

⁴⁹ Ubijisztvo spiona. Proklamacija priszlannaja iz Rosszii. GARF F. 1766. Op. 1. D. 4. 118.

megkóstolják ételét, stb. Ezekből a szervezetekből az idők folyamán udvari protokoll szervezetek lettek, és egészen 1917-ig fennmaradtak.⁵⁰

Az Ohrana új eszközei

A konkurencia nélkül maradt Ohrana a birodalom legjobban informált és kiváló képességű embereket felvonultató szervezetévé vált. Nemcsak passzívan figyeltek és jelentettek, de *elemzéseket is végeztek*, és jelentéseiket javaslataikkal együtt juttatták el a tényleges döntéshozókhoz. A Harmadik Ügyosztálytól nemcsak szervezetileg, de működési gyakorlatukban, eszközeikben, módszereikben is számos ponton eltértek. A titkos és tömeges ügynökhálózat kiépítéséről korábban már szoltunk.

Az anarchista sejteket, amelyeket felderítettek, sohasem göngyölítették fel teljesen, mert akkor a kiépülő új sejtekről nem lett volna információjuk, nulláról kellett volna kezdeni a nyomozást. Mindig meghagytak „egy magot”, egy kiválasztott delikvenst, aki vagy rendőrügynök lett, vagy spontán módon újjászervezte a lebukott sejtet, és erre csak akkor csaptak le, amikor már teljesen kiépült. Aztán megint hagytak egy kiválasztott anarchistát... Ez a módszer – az anarchizmus kézbentartása és felügyelete mellett – a folyamatos munkát is biztosította a testület számára.⁵¹

Alkalmazták az *átállítás* módszerét is. A tehetségesnek, értelmesnek tűnő anarchisták számára, akik még különösebben súlyos ügyeket nem követtek el, felajánlották, hogy dolgozhatnak az Ohranának is, ezt az ajánlatot nagyon sokan elfogadták. Leghíresebb talán az átálltak közül *Szergej Zubatov*, aki az egyik legsikeresebb rendőr lett a szervezetben, az ezredesi rangig vitte, és moszkvai főkapitányhelyetesi beosztást ért el, egyébként pedig, éppen múltja miatt az

⁵⁰ BEBESI 1999a, 158.

⁵¹ HELLER 1996, 554.

anarchista ügyek szakértőjének számított. Ahogy tanította, „*ahol jelen van a forradalmár, ott jelen kell lennie a politikai rendőrségnek is*”.⁵²

Az új eszközök közé tartozott a *provokáció* is.⁵³ Ennek a műveletnek a keretében igyekeztek ügynököket beépíteni az egyes narodovolec sejtekbe, akiknek többrétegű feladatot kellett végrehajtaniuk: egyrészt az alkalmas személyeket kiválasztva meg kellett próbálni kettős ügynökké tenni őket, a minél több információhoz jutás érdekében. Alapfeladatuk természetesen a *lebuktatás* volt, emellett igyekeztek az egyes sejteket összeugrasztani, így azok gyakran egymással végeztek, árulónak tartva a másikat, vagy éppen egymást adták fel a rendőrségen.

Az Ohrana képzett vezetői honosították meg Oroszországban a *modern kriminológia*, még Nyugat-Európában sem régi eszköztárát. A már említett Zubatov nevéhez köthető, hogy a vádlottakról aktát fektettek föl, a gyanúsítottakat lefényképezték, ujjlenyomatmintát vettek tőlük.⁵⁴

Néhány híres Ohrana akció – 1. a provokáció magasiskolája

A Szociálforradalmár Párt (SZR, eszer) létrehozása

Az eszerek, a „*terror második nemzedéke*”, vagy, ahogy még gyakran hívták őket, a 20. század „*első városi gerillái*” az 1880-as évek forradalmi apálya után az 1890-es években élesztették újjá az állam elleni erőszak gondolatát, de ezt nem elsősorban vidéki paraszti bázisra építkezve kívánták megvalósítani, mint elődeik, a narodovolecek, hanem már az öntudatosodó, ideológiailag is képzettebb, egyre tömegesebb városi munkásságra alapozták működésüket.⁵⁵ 1894-től jöttek létre fokozatosan szervezeteik, az első Népjog néven vált is-

⁵² BEBESI 1999a, 63.

⁵³ HELLER 1996, 554.

⁵⁴ BEBESI 1999a, 63.

⁵⁵ Lásd erről BEBESI 2005, 97–101.

mertté, majd 1896-ban Szaratovban, 1897-ben pedig Moszkvában illegális kongresszusokon lezajlott a különböző eszer csoportok uniója.⁵⁶ Az eszerek vezetője „*az orosz forradalom nagymamája*”, *Bresko-Breskovszkaja* asszony, akinek vehemenciáját jól jellemzi, hogy amennyiben a gyűléseken nem figyeltek rá, úgy néhány plafonba eresztett pisztolylövessel adott nyomatékot mondanivalójának. A párt programtervezete 1898-ban látott napvilágot, és a „*Feladataink*” címet viselte. Fontosabb megállapításai szerint a munkásságra támaszkodva szociális reformokat kell végrehajtani, ki kell vívni a politikai szabadságot és ki kell harcolni az alkotmányt.⁵⁷

Az Ohrana stratégiának ötlete: itt egy új formációról volt szó, amelyre a rendőrség még nem rendelkezett kellő rálátással. Mivel jó néhány eszer sejt külföldön működött, és az Orosz Birodalom területén is szétszórva, felmerült a gondolat, *hogy jó lenne egységes párttá szervezni őket*, mert így központilag át lehetne tekinteni az egyes helyi szervezeteket is, s a terrorista csoport az egykori narodnyikokhoz hasonlóan rendőrség előtt láthatóvá, felülről ellenőrizhetővé vált volna, sőt szükség esetén akár fel is lehet használni őket. Amikor oroszországi illegális szervezetek képviselői 1901-ben Svájcban, Bernben létrehozták az SZR pártot, akkor az új titkos pártformációnak harmadik tagja, helyettes vezetője minden idők egyik legsikeresebb rendőrügynöke, *Jevno Azev (Azov)* lett.⁵⁸

A párt megalakulásával párhuzamosan éledtek fel a merényletek, az államellenes akciók, a politikai gyilkosságok.

⁵⁶ Lásd erről BEBESI 2018a, 29–39.

⁵⁷ Meg kell jegyeznünk, hogy *II. Sándor* utódai – *III. Sándor* (1881–1894) és *II. Miklós* (1894–1917) – felfüggesztették a társadalmi reformokat, és csak a gazdaság modernizálását célzó ipari, katonai változásoknak nyitottak teret. A reformok lezárásának legfőbb oka az anarchisták tevékenysége és *II. Sándor* meggyilkolása volt.

⁵⁸ Lásd erről PRAJSZMAN 2001, 89–296.

Ennek oka egyrészt az volt, hogy a párt megalakításával az Ohrana még nem kapott automatikus rendelkezési jogot minden önállóan tevékenykedő helyi sejt fölött, másrészt *a merényletek egy részét szándékosan megengedték, eltűrték!* 1901. február 14-én *Karpovics* diák lelőtte *Bogolepov* kultuszminisztert, mert utasítására az egyik diákzavargásban résztvevő fiatalokat büntetésül besorozták katonának. *Szipjagin* belügyminisztert a Miniszteri Bizottság (kormány) előcsarnokában lőtte le egy *Balmasov* nevű SZR-diák 1902 áprilisában.⁵⁹ *Obo-lenszkij* herceget azért ölték meg, mert leverte a Poltavai Kormányzóság parasztjainak lázadását. *Bogdanovics* ufai kormányzót azért likvidálták, mert a sztrájkoló zlatouszti munkásokba lövetett. *Bobrikovval*, Finnország főkormányzójával egy, az orosz SZR-ekkel kapcsolatot tartó finn nacionalista végzett.⁶⁰ Még a leghíresebb esetek felsorolása is kimerítené jelen munka kereteit.

1902 és 1904 között Pleve volt a belügyminiszter (korábban rendőrfőnöki pozíciót töltött be), aki eltökélte a keménykezű rendteremtést, a merényletek megfékezését.⁶¹ Az Ohrana működését épp úgy radikalizálni akarta, mint ahogy az eszer pártot még több ügynök beépítésével kívánta szorosabb pórázra fogni. Egyik ügynökéhez, *Szazonovhoz* intézett szavai szerint *"merényleteket provokálunk ki belőletek, láthatóvá teszünk titeket, hogy aztán eltapossunk benneteket"*.⁶²

A beépített ügynököknek társaik felé, a bizalom elnyerése és a hitelesség érdekében eredményeket kellett produkálniuk, azaz részt kellett venniük az akcióban, és általában saját kezüleg kellett gyilkolniuk. Mivel rendőrügynökök voltak, ilyen esetekben mindig kikérték a kapcsolatot tartó

⁵⁹ VITTE 1964, 217.

⁶⁰ SZILÁGYI - KRAUSZ - SZ. BÍRÓ 1992, 21-27.

⁶¹ KOLPAKIDI - SZERJAKOV 2002, 238-309.

⁶² HELLER 1996, 589.

⁶² HELLER 1996, 589.

Ohrana vagy MVD felettes véleményét, egy orosz állami alkalmazott a saját szakállára sohasem mert volna likvidálni egy másik magas rangú orosz állami alkalmazottat. Az Ohrana és a századelő történetének egyik legkülönösebb vonása, hogy a beépülés sikere érdekében a rendőri, belügyi felettesek számos esetben engedélyezték az akciókat – ezt tekinthetjük akár „a cél szentesíti az eszközt” politikájának, de akár emberáldozatnak is. Miért dönthettek így? Csak elképzeléseink lehetnek: egy sikeres merénylet okozta társadalmi felháborodást fel lehetett használni a rendőrség megerősítésére, hatáskörének további bővítésére; lehetőség nyílt a hivatali konkurencia sajátos úton történő eltávolítására; egy-egy kellemetlen, netán bűnököt elkövető, esetleg homoszexuális kormányzati, hivatali személytől való megszabadulásra, akit így nem kellett leváltani és megalázni, hanem formailag hőssé válva tiszta maradt a neve és a családja. Ám az is lehet, hogy egyszerűen a szociálforradalmár sejtekbe történő beépülés minden áldozatot megért, s a megölt hivatalos személyeket az Ohrana erre engedélyt adó vezetői járulékos veszességnek tekintették a korabeli terrorizmussal folytatott küzdelemben.

Már a kortársak is sejtették, hogy az eszerek ilyen mértékű sikeressége nem lehet pusztán a szociálforradalmár sejtek szervezettségének vagy fanatizmusának következménye. Különböző elképzelések születtek, amelyeket egyes szerzők is osztanak: így pl. a sikeres merényletek mögött, az összeesküvés-elméletek logikájának megfelelően egy titkos udvari kamarillát sejtettek, melynek tagjai politikai ellenfeleiket kívánják ily módon eltávolítani, esetleg éppen egy alkotmány bevezetésének megakadályozása érdekében. Ennek alapvetően ellentmond, hogy mint felsorolásunkból is kitűnt, a likvidált személyek egyáltalán nem liberális politikuskok, hanem nagyon is keménykező, konzervatív államférfiak voltak. Ugyanakkor ismerve a Szent Csapat szellemisé-

gét, nem elképzelhetetlen, hogy az Ohrana és a belügy vezetőinek egy-egy konkrét döntés meghozatalakor – különösen, ha az kellően magas rangú személyt érintett – udvari körökből súgtak. Ennél a pontnál érdekesebb közelebbről is szemügyre venni a 20. század elejének ügynökeit, akik közül többen is máig ható hírnevet vívtak ki maguknak.

Egy legendává vált Ohrana kettősügynök: Jevno Azef (1869–1918)⁶³

Azef a „Zónában” – a zsidó letelepedési övezetben – született, a Grodnói Kormányzóságban. Iskolái elvégzése után kereskedelmi utazó lett, sikkasztott, majd a büntetés elől Németországba menekült. Tovább kívánt tanulni, s anyagi támogatásért az Ohranához fordult, cserébe a külföldön élő orosz csoportok, diákok megfigyelését ajánlotta föl. A rendőrség elfogadta felajánlkozását, német és svájci forradalmi diákcsoportok szemmel tartását kapta feladatul. Első jelentését 1893-ban írta, illetménye ekkor 50 rubel volt. Hogy több információhoz jusson, maga is beállt a szervezkedő diákok közé, felesége szintén egy eszerekhez csatlakozott diáklány lett. Olyan jól konspirált, hogy neje lebukásáig nem tudott férje kettős életéről. Jelentéseire, minőségi munkájára a jószemű Zubatov figyelt fel: hazahozták és beépítették az eszerek közé. Jelentései továbbra is kitűnőek voltak. Kérdemelte a járandóság emelését, közben – ügynöktársaival együtt – aktívan részt vett a szétszórt eszer csoportok párttá szervezésében. Gersunyi nemcsak helyettesévé tette meg, hanem utódjának is őt szemelte ki.⁶⁴

Azef „két úr szolgájaként” is eredményes volt. Az Ohrana messzemenően honorálta, hogy megghiúsította Szipjagin belügyminiszter (első) megölési kísérletét, és fel-

⁶³ Lásd erről PRAJSZMAN 2001.

⁶⁴ Azef életéről magyarul BEBESI – POLGÁR 2006, 168–173.

adva Gersunyit – akiről viszont ő nem tudta, hogy ő is ügynök – maga lett a párt vezére. Eszer körökben viszont a keménykezdű belügyminiszter, Pleve meggyilkolásának megszervezésével szerzett vitathatatlan respektust.⁶⁵ Azef mindkét oldal felé igyekezett magát bebiztosítani: az akció előtt álneven figyelmeztette a belügyminisztert, így, ha Szazonov nem járt volna sikerrel, akkor ezt az Ohrana felé tudta volna mentőakcióként elszámolni. Ám azt az álnevet – Filipovics – amit ezúttal használt, az Ohranánál nem ismerték, így nem adtak hitelt neki. Mindenképpen súlyos trauma volt a Védelmi Osztály számára, hogy elsőszámú vezetőjét egy általa beépített ügynök ölte meg: nagyszabású revízió kezdődött a munkatársak és az ügynökök között, hiszen nyilvánvalóvá vált, hogy a rendszer „üzemzavar” esetén bumerángxént (is) működik.

Azef elképesztő dolgokat művelt, miközben leveleinek tanúsága szerint gyakran szinte skizofrén lelkiállapotba került, komoly személyiségzavarral, identitásproblémákkal küzdött, miközben titkosügynöktől szokatlan módon leveleket írt.⁶⁶ Miközben több akciót megakadályozott, megghiúsított – pl. a *Vlagyimir nagyherceg, Kleigels helytartó, és Trepov tábornok* elleni merényleteket – *Szergej Alekszandroovics nagyherceget* viszont feláldozhatónak vélte.⁶⁷ 16 éven keresztül nem bukott le. Tevékenysége időnként a profi arcátlanságot sem nélkülözte. Jelentette pl. kenyéradóinak, hogy *Gapon pópa* rendőrügynököt, s a rendőrszocializmus kombinációs

⁶⁵ Lásd erről DALY 1998.

⁶⁶ Azef néhány levele fennmaradt, amelyek az Orosz Föderáció Állami Levéltárában (GARF) lelhetők föl. A leveleket főként az alábbi fondok tartalmazzák: GARF F. 5805, op. 2, D. 149., valamint GARF F. 102, Op. 314, d. 32. Azef publikált levelei magyar nyelven: BEBESI (szerk.), 2008.

⁶⁷ A nagyherceget egy *Katajev* nevű eszer merénylő ölte meg oly módon, hogy bombát dobott 1905. február 4-én Moszkvában egy lakóház emeleti ablakából a hintójára.

játékának vezetőjét holtan találták a finn határ melletti dácsájában⁶⁸: de azt nem közölte, hogy a Gapon egykori harcostársa, *Rutenberg* vezette kivégző kommandó az ő parancsára indult el. Jelentette az Ohranának, hogy merénylet készül a cár ellen, de azt nem, hogy az akcióért ő a felelős a pártban.⁶⁹ Ugyanakkor többször megghiúsította a cár elleni merényleteket oly módon, hogy társai számára szándékosan tévesen adta meg az egyébként titokban közlekedő uralkodói szerelvény indulásának terminusát. Kortársak becslései szerint legalább 30 sikeres akció fűződik a nevéhez egyik oldalról, több száz eszer feladása és leleplezése a másíkról.⁷⁰

Lebukása egy *Burcev* nevű – szintén eszerként induló, újságíróként nevet szerző – zszurnalisztának, valamint egy elbocsátása miatt sértett rendőrigazgatónak, *Lopuhinnak* köszönhető. *Burcev* és *Lopuhin* külföldön találkoztak, és utóbbi felfedte az újságíró előtt, hogy milyen szerepet játszott *Pleve* belügyminiszter meggyilkolásában *Azef*. *Lopuhin* még hivatalból ismerte a „cégnél” *Azef* viselt dolgait, s a megszerzett információt *Burcev* továbbította az eszerek vezetőinek. Azok előbb kételkedtek, de megbizonyosodva az értesülés valóságtartalmáról, *Azefet* halálra ítélték. De a másfél évtizedes kettősügynöki „rutin”, valamint az *Ohrana* segítsége – hiszen a szervezet mindössze annyit tudott, hogy egy ügynöke lebukott – most is kamatozott. *Azef* 2000 rubellel, valamint egy *Neumayer* névre szóló útlevéllal a zsebében, feleségével együtt Németországba szökött,⁷¹ ahol jó darabig nyoma veszett, majd az első világháború kitörése után a német hatóságok tartóztatták le, mint ellenséges hadviselő ország állampolgárát. A moabiti börtönben raboskodott, majd 1918 áprilisában halt meg Berlinben. Ott is temették el,

⁶⁸ Gapon életéről magyar nyelven: BEBESI 2018a, 113–124.

⁶⁹ PIEKALKIEWICZ 1997, 290–292.

⁷⁰ GARF F. 5802. Op. 2. D. 271. 23.

⁷¹ Feleségének sikerült kiskorú gyermekükkel még 1912-ben áttelepülni Amerikába.

sírjára csak egy szám került: 446. A kortársak és a kutatók a mai napig találgatják, hogy ez mit jelenthet: legvalószínűbb, hogy ez volt az ügynök-azonosítószáma, de más tetszetős eleméletek is vannak. Ez csak egy sors vázlatosan a sok ágenspálya közül, Azefen kívül voltak *más híres ügynökök is*.⁷²

Még arra érdemes utalni, hogy *a beépülés* – mint ennek a társadalmi nyilvánosság kulisszái mögött folyó háborúnak a gyakorlata – *a másik oldalról is működött*. A. A. Petrov szociálforradalmár harcos rendőrügynök lett, és igen magas beosztást ért el. Ugyanakkor „a hitelesség” érdekében ő is több társát feladta. Ő azonban – Azeffel ellentétben – nem tudta ezt feldolgozni, és egy merényletben szándékosan feláldozta magát.⁷³

Néhány híres Ohrana akció – 2. A dezinformáció máig ható (ártó) mestermunkája

*A Cion Bölcséinek Jegyzőkönyvei (CBJ)*⁷⁴

Az Ohrana dezinformációs részlegének máig sem feledett, legnagyobb szabású hamisítványa, rövidítve a CBJ. Piacra dobásával egyszerre lovagolták meg a 19. század végi – nemcsak Oroszországban virulens – antiszemita közhangulatot,

⁷² Említést érdemel a többiek közül *Malinovszkij*, akit a bolsevik pártba épített be az Ohrana, konspirációs feladata a bolsevik–mensevik ellentétek elmélyítése, a pártszakadás előkészítése volt. Olyan sikeres volt, hogy a hierarchiában a párt központi bizottságának tagságáig jutott, a sajtót pedig olyan módon tudták ellenőrizni, hogy a párt lapját, a Pravdat a rendőrség pénzén adták ki, de erről a munkatársak természetesen nem tudtak. Malinovszkijt bevásárolták bolsevik képviselőként a Negyedik Állami Dumába, ő pedig 1915-ben segített a bolsevik küldöttek elfogásában. Lásd erről ROZENTAL 1996. Híres ügynökök voltak még a teljesség igénye nélkül *Brjagyinszkij*, aki a bolsevikok moszkvai szervezetébe épült be, avagy pl. *Brodskij*, *Sornyikov* és *Csernomazov*. Lásd erről még KRAUSZ 1987, 42–43; PIPES 1997, 157.

⁷³ KRAUSZ 1987, 42.

⁷⁴ Lásd erről BEBESI 1999a, 68–85. Valamint: BURCEV 1938, és ZAVJAGIN 1987.

s egyúttal a birodalmon belül manipuláló szelepként használták a társadalmi feszültségek levezetésére. A CBJ-ben megjelenített ellenségkép kapóra jött a századvég válságától gyötört cári rezsimnek, miközben vidéki parasztmegmozdulásoktól, munkástüntetésektől, általános rossz társadalmi közérzettől szenvedett.⁷⁵

A CBJ kreálásához az 1897-es Bázeli I. Cionista Világkongresszus adta az ötletet az Ohranának. Theodor Herzl a szóban forgó kongresszuson fogalmazta meg a zsidók őshazába való visszatelepülésének vízióját. Az Ohrana koncepciója arra épült, hogy a zsidó összejöveteleket eleve gyanakodva figyelő közvélemény nehezen hiszi el, hogy a Bazelben összesereglettek pusztán a régi-új hazába visszatérésről ábrándoznak. Ezért – szerintük – a legális kongresszussal csak leplezni próbálták a párhuzamosan folytatott titkos megbeszéléseket, ahol a zsidó rabbik – a bölcsek – úgymond a *világuralom megszerzésének tervéről* értekeztek. Ezt bizonyítandó a Védelmi Osztály agytrösztjében azt találták ki, hogy a rendőrség szerezzék meg a vonatkozó titkos dokumentumokat, és hozza őket nyilvánosságra. Miután kiderült, hogy nem léteznek ilyen dokumentumok, a következő lépés ezek *megkonstruálását* célozta: hiszen már annak idején is épp elég antiszemita brosúra és ponyva forgott közkezen, főként Német- és Oroszországban.

A feladattal az Ohranán belül *Racskovszkij* ezredest, a külügyi részleg vezetőjét bízták meg, feltehetőleg azért, mert a külföldi dezinformáció és provokáció volt a szakterülete. Ugyanő az 1890-es évek elején maga is próbálkozott egy uszító tartalmú irat összeállításával, ám ez akkor még visszhangtalan maradt. A CBJ néven ismertté vált összeállításra *Ogrejevskij* generálistól kapott megbízást. Racskovszkij ezredes építette ki külföldön az orosz titkosszolgálat svájci, angol és német hálózatát. Bravúrjai hasonlóak voltak Azeféhez,

⁷⁵ LANDES - KATZ 2012.

csak fordított értelemben; az 1890-es években leleplezett Párizsban egy orosz anarchista bombagyártó üzemet – amiről idővel kiderült, hogy ezt is az Ohrana emberei hozták létre és működtették.⁷⁶

A történelmi – filológiai – kutatás idővel a CBJ számos előzményére, „ihletőjére” bukkant rá. Ezek között leginkább „A zsidóság titka” című dolgozatot szokták emlegetni. Ezt egy „Ilja de Cion” nevű szerző jegyezte, aki valós, legálisan publikáló személy volt, több tanulmány fennmaradt a neve alatt. A Bázeli Kongresszus idején betörték hozzá, és számos iratának lába kelt. Noha – úgy tűnik – letettek arról, hogy őt nevesítsék szerzőként, az eltűnt iratokat is felhasználták a kompiláció összegereblyézői.⁷⁷ Az összeállító személyére *Radziwill* emigráns orosz grófnőnek az 1920-as években közreadott emlékiratai derítettek fényt. A grófnő az 1890-es éveket Párizsban töltötte, s memoárja szerint gyakran megjelent szalonjában egy *Golovin* nevű fiatal irodalmár, aki a grófnő pártfogását élvezte. Golovin bizalmasan szólt arról, hogy az Ohrana megbízásából titokban egy zsidókat lejárató irat összeállításán dolgozik. A konkrét megjelenés körülményei alátámasztani látszanak ezt a verziót. A CBJ először francia nyelven Párizsban, évszám nélküli kiadásban, de bizonyíthatóan 1897 és 1899 között jelent meg.⁷⁸

Oroszországban 1903-ban kezdték közölni a munkát. Motiválta ezt a dél-orosz pogromok utáni hangulat is, mintegy igazolásául, kihasználva az összeesküvés-elméletekre mindig fogékony közhangulatot. Egy szélsőjobboldali földbirtokos, egyben besszarábiai pogromszervező – a feketeszázak egyik későbbi vezére – *Kruseván* lapjában, a *Besszarabec-*

⁷⁶ Lásd erről BEBESI 2010, 128., valamint ZAVJAGIN 1987, 2.

⁷⁷ BEBESI 2010, 128–129.

⁷⁸ BEBESI 2010, 130.

ben (Bessarábiai Polgár) kezdtek el közölni folytatásokban.⁷⁹ Hihetőségét illetően az Ohrana azzal számolt, hogy noha korábban is készültek antiszemita iratok, a befogadást ezúttal elősegítheti egy szembetűnő változás, nevezetesen az a tény, hogy az anarchisták és – a századfordulótól – az eszerek körében magas, közel 80% volt a zsidók aránya. A Cion Bölcsseinek Jegyzőkönyvei mintegy rendszerbe foglalták, kekké tették a különböző változatokban közszájon forgó mendemondákat.

Önálló brosúraként Oroszországban 1905-ben adták közre a CBJ-t, de megfigyelhető, hogy az utánnnyomások (újrakiadások) is mindig kapcsolódnak egy-egy újabb társadalmi-politikai katalizmához. Első megjelenésére 1905 őszén, az akkori forradalom közepette lezajlott súlyos pogromok után került sor, másodsor 1911-ben a Bejlisz-ügy histériája közepette, majd 1914-ben a világháború kitörésekor, végül 1917-ben a forradalmak okán került napvilágra. A brosúra formátum után reprezentatívabb kiadást is fontolgattak, de jó ideig senki nem akadt, aki a nevét adta volna hozzá. Végül egy Szergej Alekszandrovics *Nyilusz* nevű vallási fantasztát találtak, aki felesége révén a cárnőhöz is közelálló ügynevezett misztikusokhoz tartozott. Így a mű a *Nyilusz fantazmagóriáit* közreadó, „*A nagy a kicsiben, avagy Jézus Krisztus eljövetele, mint közeli politikai lehetőség*” című összeállításban jelent meg.⁸⁰

A *hitelesség* kérdése az első megjelenés nyomán rögtön felmerült, az Ohrana ugyanis rendkívül jól szervezeten működött, a dezinformációs részleg tevékenységéről még más osztályok, szekciók sem tudhattak. Ezért *Sztolipin* miniszterelnök utasította az akkor még hivatalban lévő Lopuhin rendőrigazgatót, hogy vizsgálja meg a jegyzőkönyvek eredetisé-

⁷⁹ HORVÁTH - KOLONTÁRI 1993, 112-120.

⁸⁰ BEBESI 2010, 132.

gét, így szinte azonnal kiderült, hogy hamisítvány. Ezt – feljegyzések szerint – II. Miklós csalódottan vette tudomásul. A külföldön sikeresnek, de – megbízatásához képest – hiperaktívnek mutakozó Racskovszkijt Pleve 1903-ban visszarendelte Párizsból és belföldi forradalomellenes propagandaanyagok kidolgozásával bízta meg.

A jegyzőkönyvek *tartalmi részének* megfejtése sem érdektelen. *Robert Graves*, a *Times* tudósítója a polgárháború végén a Krímben az angol csapatok evakuálásáról tudósított, amikor kezébe került a „*Szó szerinti feljegyzések a világ zsidó vezetőinek 24 titkos üléséről*” című irat. Ismerős volt neki a szöveg, ezért amikor 1924-ben hazatért utánanézett, és kiderült, hogy az nagyrészt azonos egy általa korábban látott londoni színdarabbal, *Maurice Jolly: „Montesquieu és Machiavelli dialógusa a pokolban”* cíművel. A darab eredendően egy III. Napóleon elleni 1864-es pamflet alapján íródott. Golovin nem volt formátumos ember: a Racskovszkijtől kapott anyagot, amely összegyűjtött korábbi antiszemita irományokat tartalmazott, egy korabeli angol színdarab szövegével dolgozta össze.⁸¹

A jegyzőkönyvek története azonban a tartalom eredetének megfejtésével nem ért véget. Az 1920-as évek elején, *Alfred Rosenberg* balti német magával vitte az iratokat Németországba, és személyesen fordította le azokat Hitler számára. Hitlernek nagyon tetszett a mű, de – „mert olyan jól jellemzi a zsidókat,”⁸² – nem érdekelte az eredet kérdése. A CBJ nemcsak Hitler gondolkodására hatott, hanem a huszadik század során mindenfajta zsidó-összeesküvéselméletnek ez vált a közös szellemi alapjává.⁸³

⁸¹ KON 1990, 29.

⁸² SZAMUELY 1964, 76.

⁸³ Lásd erről BYTWERK 2015, 212–229.

Néhány híres Ohrana akció – 3. A tömeges manipuláció gígászi (bár sikertelen) teljesítménye

*A rendőrszocializmus*⁸⁴

A 19. század utolsó harmadára Oroszországban is kialakult a nagyüzemi munkásság, amely még a korai nyugati kapitalizmus szintén embertelen viszonyaihoz képest is elképesztő helyzetben élt. A torlódott szerkezetű, konfliktusoktól terhelt orosz társadalomban a nemrég még falun dolgozó emberek egyszerű barakkokban laktak, napi 12-14 órát dolgoztak, infrastruktúrával nem rendelkeztek, alacsony fizetésük teljesítményarányos volt, akár fizikailag is megfenyíthették őket, juttatásaik egy részét a gyári kintinban levásárolható utalványban kapták. Ilyen körülmények között az orosz gyári munkásság törvényszerűen radikálissá vált, hiszen legális szervezkedésre, helyzetének bármely törvényes úton történő javítására esélye sem volt.⁸⁵ A hatalom bármiféle munkásmegmozdulást rendőri ügynek tekintett, és engedélyezte a gyárosoknak a privát *gyárfelügyelőségek*, azaz magán fegyveres alakulatok létrehozását a munkások féken tartása céljából. Amennyiben ez nem volt elég, úgy jött az állam egyenruhás rendőrsége, ha ez sem, akkor bevetették a hadsereget, a reguláris alakulatokat, akárcsak a vidéki parasztmegmozdulások esetében. Jól megfigyelhető korabeli térképeken, hogy szinte minden nagyobb gyár mellé építettek egy kozáklaktanyát. A munkások így óhatatlanul a helyzet gyökeres megváltoztatására irányuló és eszközeiben nem válogató megoldások, a forradalmat, osztályharcot, proletárdiktatúrát hirdető nyugati radikalizmus – a marxizmus – és az orosz forradalmi-anarchista hagyományok felé fordultak.⁸⁶

⁸⁴ Lásd erről BEBESI 1999a, 50–68., BEBESI 1998, 65–82., BEBESI 1999b, 138–181.

⁸⁵ BEBESI 1999a, 52–53.

⁸⁶ Az első szociáldemokrata, illetve szociálforradalmár szervezeteknek már az elnevezése is jól mutatja ezt a félkatonai, harcos, föld alá kényszerülő tendenciát. *Harci Szövetség a Munkásosztály Felszabadítására, Népjog stb.*

Erre a helyzetre – felismerve az államra leselkedő valós veszélyt – az a szervezet reagált leggyorsabban, amelynek mindenki másnál pontosabb rálátása volt a Birodalom egészére, s napi szinten értesült a közhangulatról, a társadalmat foglalkoztató kérdésekről. A már többször említett Zubatov, Ohrana ezredes már 1898-ban kidolgozott egy tervezetet, amely elképzelései szerint kezelhetővé tette volna a munkáskérdést. Jól érzékelte, hogy immár nem maroknyi összeesküvő csoportok által működtetett néhány fős illegális sejtekről van szó, hanem olyan formálódó államellenes erőről, amely – az ő kifejezését használva – „polgárháborúba” taszíthatja az országot.⁸⁷ Tervezetét hivatali főnöke, *Szipjagin* belügyminiszter írásztalfiókba süllyesztette, ugyanakkor két év alatt annyit súlyosbodott a munkáskérdés, hogy a századfordulón már más tárcák vezetői, így pl. *Bunge* pénzügyminiszter is előálltak az ipari proletariátus helyzetének rendezését célzó javaslatokkal. Az MVD nem akarta elveszíteni elsőbbségét, ezért rögvest elővették Zubatov tervezetét, és a főkapitányhelyettes engedélyt kapott rá, hogy a gyakorlatban kipróbálja. Ez lett az Ohrana addigi legnagyobb szabású tömegmanipulációs kísérlete, a „rendőrszocializmus” (policejszkij szocializm).

A rendszer lényege az volt, hogy a gyárakban a monarchia iránt lojális munkásszervezeteket kell létrehozni, az állam iránti hűségért a dolgozók cserébe némi szociális és gazdasági engedményt, korlátozott szervezkedési szabadságot, valamivel több szabadidőt, és bizonyos kulturális jellegű előjogokat kaptak. Egyetlen dolog volt tilos: a politizálás, az orosz állam lényegének, a cári önkényuralomnak, illetve az egyház szerepének a megkérdőjelezése. A szervezőmunkát ott kezdték, ahol már bizonyos segélyszervezetek, munkástársulások működtek, és ezekre, mint bázisra építve formálták őket monarchista munkásszervezetekké. Így jött létre, pl.

⁸⁷ Zubatov tervezete magyarul: BEBESI 1997, 164–166.

Szentpétervárott a Gépipari Munkások Önsegélyező Társulása, illetve nyomában a rendőrszocializmus vidéki hálózata. 1902-ben Minszkben létrehozták a *Független Zsidó Munkáspártot*, amely szintén az Ohrana „gyámsága” alatt állt. A lényeg „a kifogni a szelet a vitorlából” politikája volt, úgy gondolták, hogy a munkásság mérsékelt önállóságot és szervezkedési szabadságot kap, akkor elveszíti érdeklődését a nyugati és hazai radikális „felforgató” eszmék iránt.

Arról, hogy a létrehozott szervezetek ne önállósuljanak túlságosan, sokoldalúan gondoskodtak; együttműködtek a *gyárfelügyelőségekkel*, amelyek helyi szinten szemmel tartották a szervezeteket, és azonnal jelezték, ha valamelyik szövetség túlméretes volt a jogosultságain.⁸⁸ Magának a monarchista munkáscsoportosulásoknak az *alapszabályzatát is az Ohrana dolgozta ki*, és ebben nagyon világosan le voltak fektetve a lehetőségek és a kötelezettségek, illetve felállítva a tilalomfák. Mindezen túl még *beépített ügynökökkel* is megerősítették a rendszert, akik belülről tartották szemmel a megmozdulások alkalmával, illetve a hétköznapiakban a munkásokat.

Mindez azonban még így is kevésnek bizonyult. A legalizált munkásszervezetekben nemcsak a munkások és a hatalom, hanem a szociáldemokrata és eszer munkások is meglátták a fantáziát. Beléptek a tagok sorába, és a legális szervezkedés lehetőségét felhasználva, elkezdték belülről bomlasztani, illetve átalakítani, radikalizálni az éppen ennek a tevékenységnek a kiküszöbölésére létrejött szervezeteket. Gyakran egy törvényesen működő munkásgyülekezetben, ahogy nevezték, láthatatlan birkózás folyt a szocdemek, az eszerék és a beépített Ohrana ügynökök között a szervezet arculatának, politikai irányultságának meghatározásáért. Mindezzel együtt is a rendszer századfordulós létrehozásától kezdve 1903-ig úgy tűnt, hogy működik. Ahogy az eszer

⁸⁸ MENYHÁRT 1984, 25.

pártba beléptetett titkos ügynököknek is megengedtek egy-egy merényletet a hitelesség érdekében, úgy a monarchista munkásszervezeteknek is lehettek sikerélményeik egy-egy kisebb kérdésben, hogy érezzék fontosságukat, és azt, hogy a kormányzat és az uralkodó odafigyel rájuk. A gyülekezetekben folyó belső küzdelemben azonban egyre inkább a forradalmi pártokat képviselő munkások felé billent a mérleg, és különösen Dél-Oroszországban, több szervezetben leváltották a cár iránti hűség jelképeként a gyülekezek élére (falusi obszcinához hasonló módon) állított *sztárosztákat* (felelősöket), s a jóval demokratikusabbnak tűnő *szovjeteket* (tanácsokat) választották a helyükre. A politikai súlyponteltolódásra 1903 nyarán derült fény, amikor egy Odessza központú, a kikötői munkások köréből indult sztrájkhullámot, amelyet elvileg a monarchista munkások szerveztek, Zubatovék képtelenek voltak leállítani, kiderült, hogy az MVD elvesztette burkolt utasítási jogát, a rendszer önjáróvá vált, kicsúszott létrehozói irányítása, ellenőrzése alól.⁸⁹ A *zubatovscsina* megbukott. Zubatov kegyvesztett lett, leváltották, és Vlagyimirba száműzték, a rendőrszocialista szisztéma megmentésével azonban tovább kísérleteztek.

Az új koncepció szerint a meglévő, még monarchiához hű munkásszervezeteket oly módon kell átalakítani, hogy kiiktassák azokból még a gazdasági és szociális küzdelem lehetőségének elemeit is. Csak vallásos, falusi mintára működő *szobornoszty*-ként (gyülekezet, közösség) működhetnek tovább. Az új rendszer vezetője *Georgij Gapon* pópa lett – természetesen maga is rendőrügynök.⁹⁰ 1903-tól 1904 végéig úgy tűnt, hogy a „lebutított” munkásszervezetek ebben a formában is működőképesek,⁹¹ különösen, miután az orosz-

⁸⁹ VITTE 1964, 232.

⁹⁰ Gaponról lásd KSZENOFONTOV 1996, valamint: BEBESI 2018b, 113–124.

⁹¹ MENYHÁRT 1984, 31.

japán háború kitörése után a monarchista munkások ígéretet kaptak, hogy nem bocsátják el, és nem küldik a frontra őket. 1904–1905 telén azonban felborult a kényes egyensúly. Több szentpétervári nagyüzemben, pl. a Putyilov gyárban kezdték elbocsátani a gyülekezet-tag munkásokat is, akik szembenézve a kemény tél, a munkanélküliség, a front veszedelmével, úgy érezték, hogy a hatalom nem értékelte hűségüket és elárulta őket.⁹² Általános forrongás indult meg, s Gaponnak döntenie kellett; vagy elismeri kudarcát és Zubatov sorsára jut, vagy megpróbálja valamiképpen leszerelni a mozgalmat. Gapon az utóbbival próbálkozott: munkatársai segítségével megfogalmazott egy petíciót, amely tartalma alapján felért egy alkotmánytervezettel.⁹³ A többi a köztörténetből – a történelemkönyvek lapjairól – is jól ismert; 1905. január 9-én egy békés, monarchista munkástömeg vonult – állam és egyház iránti hűségét kifejezendő – állami zászlók és ikonok „védelme alatt”, hogy az uralkodónak átnyújtsa az ő hú népe petícióját, ám II. Miklós palotaőrsége a tömegbe lövetett, s ezzel kirobbant az első orosz forradalom. A *gaponovscsina* is megbukott. A sortűz után nehéz lett volna a cár megértő szeretetét ecsetelni, így maga a hatalom lökte a munkásokat a radikálisabb mozgalmak irányába. *Az Ohrának ez a kísérlete túlnőtt rajta, s végső eredményében osztársadalmi szinten éppen azt a folyamatot robbantotta ki, amelynek a megakadályozására létrehozták.*

A végjáték, az Ohrana 1907–1917 között

Az első orosz forradalom előtt a rendőrszocializmus bukásával, és a forradalom alatt tanúsított erőtlenségével, a zsidó pogromokhoz nyújtott aktív hozzájárulásával⁹⁴ az Ohrana

⁹² MENYHÁRT 1984, 30–39.

⁹³ Gapon alkotmánytervezete magyarul: BEBESI 1997, 167–170. Az alkotmánytervezet elemzése: BEBESI 2018c, 56–64.

⁹⁴ Lásd erről BEBESI 2011b, 283–284.

sokat veszített addigi presztízséből, de működése lényegében változatlan formában egészen 1917-ig fennmaradt. 1906-ban segítséget nyújtottak Sztolipin miniszterelnöknek a 2. Állami Duma puccsszerű felosztatásában.⁹⁵ 1907-től újdonság lett a szervezet profiljában, hogy különböző baloldali szervezetek – szociáldemokraták, eszerek mellé, néhány szélsőjobboldali csoportosulás is felkerült az ellenfelek listájára, ugyanis a sztolipini konszolidáció által létrehozott félparlamentáris, félalkotmányos modellt nagy erővel támadta néhány, az önkényuralmi állam eszméjéhez betűszerinti formájában ragaszkodó ultramonarchista szervezet. Ezek sorában az első helyen állt a *Dubrovin* doktor által alapított *Orosz Nép Szövetsége* nevű – az egykoron azonos nevű feketeszázas szervezetből kivált – csoportosulás, amely legalább olyan kérlelhetetlen ellenfele volt a rendszernek jobbról, mint a Lenin féle bolsevizmus balról.⁹⁶ Ezen kívül voltak olyan személyek is – pl. *Iliodor* szerzetes⁹⁷ – akik 1905-ben még fanatikus védelmezői voltak a hatalomnak, majd a későbbiek során ugyanolyan ádáz ellenfeleivé lettek.⁹⁸ Az Ohrana kombinációs játéka nyilvánvalóan szerepet játszottak a *Bejlisz-ügyben* is.⁹⁹ 1911-ben Kijevben meggyilkoltak egy 12 éves kisfiút, bizonyos Andrej Juscsinszkijt. A gyanú a közeli téglagyár zsidó művezetőjére, Mendel Bejliszre terelődött, akit letartóztattak. Bár nagyon hamar kiderült, hogy a tettet, amivel vádolják, nem követhette el, származása újabb alapot nyújtott egy nagy erejű, a középkori vérvád elméletet felmelegítő antiszemita propagandához: újból megjelentették a Cion Bölcsseinek Jegyzőkönyveit. A sztolipini rendszer stabilitását

⁹⁵ KASZVINOV 1987, 44–45.

⁹⁶ BEBESI 1999a, 257–273.

⁹⁷ BEBESI 2001a, 95–120.

⁹⁸ BEBESI 1999a, 273–283.

⁹⁹ Lásd erről BEBESI 2011a, 253–266.

mutatta, hogy két év politikai birkózás után a bíróság Bejlisz perében felmentő ítéletet hozott.¹⁰⁰

Az Ohrana történetének legsötétebb lapjaira tartozik a *re-former miniszterelnök, Sztolipin meggyilkolásában* játszott szerepe.¹⁰¹ Oroszország „utolsó utáni reménységének” tartották a volt a korábbi szaratovi kormányzót, aki 1906-tól irányította Oroszországot. Véget vetett a forradalomnak, új kormányzatot és működőképes Állami Dumát hozott létre, kormánya mögé stabil parlamenti többséget szerzett.¹⁰² Számos érdemi reformot kezdeményezett, amelyeknek megvalósítását a legkomolyabban gondolta. Ő mert hozzájárulni és ő merte végre felszámolni az orosz parasztságot gúzsba kötő évezredes intézményt, a falusi obscsinát, s mindezt úgy vitte keresztül, hogy a gazdává tett parasztok stabil bázist jelentettek a hatalomnak.¹⁰³ Reformjait az uralkodó és környezete a forradalom felszámolása, a rendteremtés miatti hálából sokáig eltúrte, Sztolipin azonban túl messzire ment. Komolyan gondolta, hogy bevonja a zemsztvo rendszer, a helyi önkormányzati közigazgatás keretébe a peremterületeket, a nemzetiségi vidéket is, valamint, hogy a kormány irányítása és ellenőrzése alá vonja a hadsereget és a flottát.¹⁰⁴ Az első miniszteri válság idején 1909-ben egyszer már eltávolították, ám úgy tűnt, hogy személye a működőképes kormányzás feltétele, ezért visszahívták. Sztolipin ekkor győzelme tudatában túllőtt a célon, s számos reformtervezet mellett egy olyan sok pontból álló programcsomagot íratott alá az uralkodóval, mely szerint őt a miniszterelnöki székből csak saját döntése alapján lehet eltávolítani. Amikor reformjait folytatni kívánta – amivel az udvari körök hisztérikus ellenállását provokálta ki – úgy tűnt, hogy eltávolítása nem történhet

¹⁰⁰ Lásd erről TAGER 1996.

¹⁰¹ Lásd erről ZUCKERMAN 1996.

¹⁰² Lásd erről FEDOROV 2002. Valamint: SZTOLIPIN 1997.

¹⁰³ KRAUSZ – SZILÁGYI 1991, 33.

¹⁰⁴ Lásd erről FILLIPOV 2009, 29–48.

másképpen, „mint egy eszer terrorakcióval”. 1911. szeptember 1-jén a Kijevi Operában előadást tartottak, amin az uralkodó és a miniszterelnök is részt vett. A szünetben „egy eszer terrorista”, egy bizonyos *Bogrov* odalépett az első sorban ülő kormányfőhöz, és több pisztolylövéssel megölte.¹⁰⁵

A merénylettel kapcsolatosan már a kortársakban is súlyos kételyek fogalmazódtak meg, s bár sohasem sikerült bizonyítani, hogy „idegen kézzel” végrehajtott Ohrana akció volt, a kételyek nem voltak alaptalanok. Igaz, hogy *Bogrov* az eszer párt tagja volt, ám tagsági igazolványát alig két nappal a merénylet előtt állították ki. Korábban, mint kijevi aranyifjút – a gazdag helyi kereskedők körének tagját – ismerték, ezeknek a köröknek pedig egészen más politikai köztudásai voltak. Az Opera-belépőt *Kuljabkótól*, a Kijevi Ohrana főnökétől kapta,¹⁰⁶ s végül, de nem utolsósorban az is figyelmet érdemel, hogy egy valódi anarchista mindenképpen az első számú célpontot, magát az uralkodót lőtte volna le, aki alig két székkal *Sztolipin* mellett ült.¹⁰⁷

A miniszterelnök halála – bármi is volt benne a Védelmi Osztály szerepe – megásta magának az Ohranának a sírját is, hiszen a Birodalom működése egészen 1917-es bukásáig, már nem volt képes normalizálódni. A háború harmadik évében a testület már személyi védelmi feladatait sem tudta kielégítően ellátni. Nem tudták például megakadályozni *Raszputyinnak*, a cári család kedvenc sarlatánjának a meggyilkolását, pedig ezt magától az uralkodó pártól kapták nyomtatékos feladatként.¹⁰⁸

A szervezet sorsa érdekesen alakult 1917-ben, különösen a bolsevik forradalom után. Azt gondolhatnánk, hogy a hatalomra került többségi szociáldemokraták felszámoltak,

¹⁰⁵ KRAUSZ - SZILÁGYI 1991, 41.

¹⁰⁶ Ez volt a később sokat emlegetett, hírhedté vált 871-es számú jegy.

¹⁰⁷ Lásd erről POZSIGAJLO 2003.

¹⁰⁸ Lásd erről PURISKEVICS 1921. valamint RADZINSZKIJ 2000, 562–647., valamint BEBESI 2001b, 1125–1148.

megsemmisítettek egy olyan szervezetet, amely őket is üldözte, zaklatta, elfogásuk esetén összeverte, Szibériába száműzte stb. Nem így történt. A Bolsevik Párt Központi Bizottságában *Trockij* álláspontja kerekedett felül, aki – akárcsak a hadsereget illetően – azt mondta: „*szakemberekre szükség van.*” Nincsenek pontos és hiteles adatok arról, hogy az Ohrana kommunista utódszervezete, a *Cseka*¹⁰⁹ hány embert vett át az Ohrana munkatársai közül.¹¹⁰ Azt tudjuk, hogy az új bolsevik központi szervekben, így a Népbiztosok Tanácsában, a Központi Bizottság apparátusában, a Központi Végrehajtó Bizottság szerveiben, a 18 Népbiztoságban és a Csekában dolgozók összesen 12 267 munkatársa közül 9086 korábban is ott dolgozott, vagyis azonos hatáskörű vagy feladatú elődszervezetnél.¹¹¹ Ez 75-80%-os arány, nincs okunk feltételezni, hogy a Cseka-Ohrana esetében a viszonyszámok ettől nagyon eltérnének. A Védelmi Osztály története az új hatalom államvédelmének és belső elhárításának keretei között folytatódott, ahol értelemszerűen eszközeik, módszereik jelentős része is átöröklődött.¹¹²

¹⁰⁹ VCSK (Vszerosszijszkaja csrezvicsajnaja komisszija) Összoroszországi Rendkívüli Bizottság.

¹¹⁰ Ami Zubatov személyes sorsát illeti, 1917. március 3-án (15-én), amint értesült a cárról lemondásáról, öngyilkosságot követett el, agyonlőtte magát.

¹¹¹ LENGYEL 1991, 35.

¹¹² Lásd erről *The Okhrana and the Cheka: Continuity and Change* (Az Ohrana és a Cseka: folyamatosság és változás).

https://etd.ohiolink.edu/!etd.send_file?accession=ohiou1398772391

Felhasznált irodalom

Források, forráskiadások

BURCEV V. 1938 = BURCEV, V.: Protokoli Szionszkih Mudrecov. 1938.

GARF. F. 5802. OP. 2. D. 271. L. 23. Piszmo Burceva Minyisztru Juszticii.

GARF. F. 5805. OP. 2. D. 149.

GARF. F. 1766. OP. 1. D. 4. 118.

GARF. F. 102. OP. 314. D. 32.

HORVÁTH – KOLONTÁRI 1993 = HORVÁTH Géza – KOLONTÁRI Attila: Az oroszországi zsidó pogromok. Forrásközlemény. Aetas, 1993/2. 112–120.

PURISKEVICS 1921 = PURISKEVICS, V. M.: Kak ja ubil Raszputyina. 1921.

SZTOLIPIN 1997 = SZTOLIPIN, A. P.: Zsizny i szmerty. SZIDOROVNYIN, G. (szerk.), Szaratov, 1997.

VITTE 1964 = VITTE, Sz. J.: Egy kegyvesztett visszaemlékezései. Budapest, 1964.

ZAVJAGIN 1987 = ZAVJAGIN, V.: Ob isztorii Protokolov Szionszkih Mudrecov. Moszkovszkije Novosztji, 1987. augusztus 23.

Szakirodalom

BEBESI 1997 = BEBESI György: A pétervári Oroszország története. Pécs – Szekszárd, 1997.

BEBESI 1998 = BEBESI György: Az orosz munkásság állami manipulációjának nagy kísérlete a századelőn. Dunatáj, 1998/4. 65–82.

BEBESI 1999a = BEBESI György: A feketeszázak. Ruszisztikai Könyvek VI. Budapest, 1999.

BEBESI 1999b = BEBESI György: A rendőrszocializmus, a feketeszázak és a munkáskérdés Oroszországban. Múltunk, 1999/3. 138–181.

BEBESI 2001a = BEBESI György: A cári monarchia védőszentjei. Pogromlovagok és szürke kardinálisok. Pécs, 2001.

BEBESI 2001b = BEBESI György: V. M. Puriskevics, az orosz szélsőjobb vezére a századelőn. Századok, 2001/5. 1125–1148.

BEBESI 2005 = BEBESI György: Az anarchista konzervativizmus. In: Az orosz politikai konzervativizmus 100 éve. (1820–1920). Pécs, 2005. 81–102.

BEBESI 2006 = BEBESI György: A 19. század vége, huszadik századelő orosz politikai rendőrsége, az Ohrana. In: Polgár Tamás (szerk.): „Önkényuralom, alkotmányosság, forradalom.” Előadások és tanulmányok az első orosz forradalom 100 éves évfordulója alkalmából. MOSZT Könyvek 1. Pécs, 2006. 15–42.

BEBESI - POLGÁR 2006 = BEBESI György - POLGÁR Tamás: A „virtuóz provokátor.” Jevno Azef, a legendás kettősügynök. In: Polgár Tamás (szerk.): „Önkényuralom, alkotmányosság, forradalom”. MOSZT Könyvek 1. Pécs, 2006. 168–174.

BEBESI 2008 = BEBESI György (szerk.): Azef levelei. Egy kettősügynök hagyatékából. Forráskiadvány. MOSZT Könyvek 2. Pécs, 2008.

BEBESI 2010 = BEBESI György: A szélsőséges tudatformálás eszközei és veszélyei. Egy dokumentum és máig tartó nemzetközi hatása. A Cion Bölcséinek Jegyzőkönyvei. In: Lendvai Endre - Wolosz Robert (szerk.): Translatologia Pannonica. Kultúrák dialógusa a soknyelvű Európában VI. konferencia tanulmánykötete. Pécs, 2010.

BEBESI 2011a = BEBESI György: A Bejlisz-ügy. A sztolipini konszolidáció szakítópróbája, a hírhedt orosz vérvád per. In: Bánkuti Gábor - Rainer M. János - Baráth Magdolna (szerk.): Megértő Történelem. Tanulmányok a 60 éves Gyarmati György tiszteletére. Budapest, 2011. 253–266.

BEBESI 2011b = BEBESI György: Az orosz pogromtradíciók és az 1905 őszi pusztító tömegrohamok. In: Molnár Judit (szerk.): Jogfosztás - 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról. Budapest, 2011.

BEBESI 2018a = BEBESI György: A terror második nemzedéke, avagy az agrárszocialista forradalom pártja? In: Szvák Gyula (szerk.): Tertium datur 70. Írások Krausz Tamás születésnapjára. Ruzsisztikai Könyvek XLIV. Budapest, 2018. 29–39.

BEBESI 2018b = BEBESI György: Egy ügynök-pap a munkások élén. Georgij Apollonovics Gapon élete és tragédiája. In: Szabó Tünde – Szili Sándor (szerk.): Történelmi és irodalmi arcképek. Hagyomány és megújulás a szláv népek történelmében és kultúrájában VIII. Szláv Történelmi és Filológia Társaság. Oroszország népeinek története és kultúrája sorozat 17. 2018. 113–124.

BEBESI 2018c = BEBESI György: A szétlőtt petíció. Az orosz alkotmányosság első kísérlete. In: Gyánti István – Kult László (szerk.): Tanulmányok Ódor Imre emlékére. Pécs, 2018. 56–64.

BOROVICKA 1979 = BOROVICKA, V. P.: Híres politikai mérenyletek. Budapest, 1979.

BYTWERK 2015 = BYTWERK, R. L.: Believing in „Inner Truth”: The Protocols of the Elders of Zion in Nazi Propaganda, 1933–1945. Holocaust and Genocide Studies, Volume 29, Issue 2, 2015. 212–229.

CZÖVEK 2001 = CZÖVEK István: Hatalom és közvélemény II. Sándor korában. Nyíregyháza, 2001.

DALY 1998 = DALY, J.: Autocracy under Siege: Security Police and Opposition in Russia, 1866-1905. DeKalb, 1998.

EJDELMAN 1989 = EJDELMAN, N.: Forradalom? Felülről? Budapest, 1989.

FEDOROV 2002 = FEDOROV, B. G.: Pjotr Sztolipin: „Ja verju v Rossziju.” Szentpétervár, 2002.

FILIPPOV 2009 = FILIPPOV, Sz.: Pjotr Arkagyijevics Sztolipin. In: Szvák Gyula (szerk.): A tizenkét legnagyobb orosz. Budapest, 2009.

HELLER 1996 = HELLER, M.: Az Orosz Birodalom története. Budapest, 1996.

KASZVINOV 1987 = KASZVINOV, M. K.: 13 lépcsőfok a halálba. Budapest, 1987.

KOLPAKIDI – SZERJAKOV 2002 = KOLPAKIDI, A. I. – SZERJAKOV, M. L.: Scsit i mecs. Rosszija v licah. Szentpétervár, 2002.

KON 1990 = KON, N: Blagoszlavljenyje na genocid. Mif o vszemirnom zagovore jevrejev, i Protokoli szionszkih mudrecov. Moszkva, 1990.

KÖVES 1987 = KÖVES Erzsébet: Kelet és Nyugat. Orosz eszmék I. Miklós korában. Budapest, 1987.

KRAUSZ 1987 = KRAUSZ Tamás: A cártól a komisszárokig. Budapest, 1987.

KRAUSZ – SZILÁGYI 1991 = KRAUSZ Tamás – SZILÁGYI Ákos (szerk.): Oroszország és a Szovjetunió XX. századi képes történeti kronológiája 1900–1991. Budapest, 1992. 21–27.

KSZENOFONTOV 1996 = KSZENOFONTOV, I. N.: Georgij Gapon: Vimiszel i pravda. Moszkva, 1996.

LANDES – KATZ 2012 = LANDES, R. – KATZ, S. T.: The Paranoid Apocalypse: A Hundred-Year Retrospective on The Protocols of the Elders of Zion. New York, 2012.

LAVATER-SLOMAN 1997 = LAVATER-SLOMAN, Mary: Nagy Katalin. Budapest, 1997.

LENGYEL 1991 = LENGYEL István: A Szovjetunió története 1917–1939. Budapest, 1991.

MENYHÁRT 1984 = MENYHÁRT Lajos: Az orosz vihar. Budapest, 1984.

PERÉNYI – DOLMÁNYOS 1987 = PERÉNYI József – DOLMÁNYOS István: A Szovjetunió története I. Budapest, 1987.

PIEKALKIEWICZ 1997 = PIEKALKIEWICZ, J: A kémkedés világtörténete. Budapest, 1997.

PIPES 1997 = PIPES, R.: Az orosz forradalom története. Budapest, 1997.

POZSIGAJLO 2003 = POZSIGAJLO, P. A. (szerk.): Tajna ubijsztva Sztolipina. Moszkva, 2003.

PRAJSZMAN 2001 = PRAJSZMAN, L. G.: Terrorisztai, revolucióneri, ohrannyiki, provokatori. Moszkva, 2001.

RADZINSZKIJ 2002 = RADZINSZKIJ, E: Az eleven Raszputyin. Budapest, 2002.

ROZENTAL 1996 = ROZENTAL, I. Sz.: Provokator Roman Malinovszkij, szugyba i vremja. Moszkva, 1996.

SZAMUELY 1964 = SZAMUELY Tibor: A nemzetiszocializmus. Budapest, 1964. 63-91.

SZTYEPNYAK-KRAVCSINSZKIJ 1988 = SZTYEPNYAK-KRAVCSINSZKIJ, Sz. M.: Oroszország a cárok uralma alatt. Budapest, 1988.

TAGER 1996 = TAGER, A. Sz.: Carszkaja Rosszija i gyelo Bejlisza. Moszkva, 1996.

ZUCKERMAN F. S. 1996 = ZUCKERMAN, F. S.: The Tsarist Secret Police in Russian Society, 1880-1917. London, 1996.

KOLONTÁRI ATTILA

SZÉLHÁMOSOK, KALANDOROK, FANTASZTÁK¹ ADALÉKOK A MAGYAR–OROSZ FEHÉREMIGRÁNS „EGYÜTTMŰKÖDÉS” TÖRTÉNETÉHEZ

Az első világháború és a párizsi békeszerződések következtében kialakult új európai rend kezdetben meglehetősen instablnak tűnt. A kortársak közül sokan gondolták vagy legalábbis szerették volna hinni, hogy elegendő a rendszert egyetlen ponton megbontani, és az egész tákolmány kártyavárként omlik össze. Ez a vélelem volt az alapja számos olyan kalandor elképzelésnek, tervnek, amik ugyan nem jutottak el a megvalósítás stádiumába, de amelyek kapcsán felmerült az együttműködés lehetősége bizonyos magyar és orosz fehéremigráns körök között. Ebben az időben Budapest az orosz emigráns sajtóban a monarchista mozgalom egyik fellegváraként tűnik fel.

A magyar kormánnyal az 1920-as évek elején érintkezésbe lépő oroszok között akadtak közönséges szélhámosok is, akiknek egyetlen célja az volt, hogy a magyaroktól a legkülönfélébb ürügyekkel pénzt csikarjanak ki, majd eltűnjenek az összeggel. Helyzetüket megkönnyítette, hogy a magyar fél kezdetben tökéletesen tájékozatlan volt az orosz emigráció belső viszonyaiban. A szélhámosok sorában előkelő helyet foglalt el egy bizonyos Konsztantyin Jevgenyevics Begicsov, akinek a nevéhez a magyar és az orosz levéltári dokumentumokban a legkülönfélébb titulusok társulnak: herceg, doktor, ezredes. Kérdéses, hogy ezek közül akár

¹ A tanulmány eredeti megjelenési helye: *Európa peremén. Válogatott írások Oroszország és a Szovjetunió történetéből*. Kutatási Füzetek 18. – MOSZT-Könyvek 6. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2013. 215–243.

eggyel is rendelkezett-e valójában.² Begicsov Magyarországon a „polgárháború menekültjeinek és a terror áldozatainak segélyezésére alakult bizottság” elnökeként lépett fel. Tevékenységéhez megszerezte a Szövetségeközi Ellenőrző Bizottság támogatását. Reginald Gorton tábornok, a testület angol tagja 1920 februárjában levélben értesítette Huszár Károly miniszterelnököt, hogy a „szövetségeközi katonai bizottság részéről...tiszán emberbaráti intézmények létesítése ellen kifogások nem állanak fenn.”³

A levéltári dokumentumok tanúsága szerint Begicsov Magyarországon tárgyalta Huszár Károly kormányfővel, Berzeviczy Béla vezérőrnaggyal, a vezérkar főnökével és két alkalommal fogadta őt a Nemzeti Hadsereg fővezére, Horthy Miklós is.⁴ Begicsov mindenekelőtt pénzt kért a menekültek támogatására, és előadta, hogy az összeg egy részét menekülttáborok felállítására szándékoznak fordítani. A Minisztertanács 1920. február 24-i ülésén a pénzügyminiszter előterjesztésére hozzájárult 1 millió korona kölcsön folyósításához több részletben. Ebből 400 ezer korona kifizetése megtörtént, mivel azonban időközben kételyek merültek fel Begicsov megbízhatóságával kapcsolatban, a további kifizetéseket leállították.⁵ Bécsből gróf Takács-Tolvay József ezredes, az ottani fedett katonai attasé jelentette, hogy Begicsov és társasága szélhámosok gyülekezete, nagy

² A magyarországi dokumentumokban többnyire doktorként említik (l. péld. HL 1920. VKF mikrofilm B/161 3046/1987 329. l.). Pjotr Vrangel belgrádi katonai képviselője, Viktor Artamonov vezérőrnagy egy jelentésében hercegnek és ezredesnek titulálta (AVP RI F. 166. Op. 508/3 D. 34. 2. l.).

³ HL 1920. VKF mikrofilm B/161 3047/1987 340. l.

⁴ HL 1920. VKF mikrofilm B/160. 2960/1987. 321/401., 325/402 Ezekre a találkozókra még Horthy kormányzóvá választása és Berzeviczy altábornagyi előléptetése előtt került sor.

⁵ HL 1920. VKF mikrofilm B/161 3047/1987 335. l. Egy másik dokumentum szerint Begicsov kb. 270 ezer koronával rövidítette meg a magyar államot. U.o. 344. l.

lábön élnek és „shieber-ügyletekkel” foglalkoznak. Begicsov a magyar kormánytól még várt összeget Svájcba szeretné menekíteni, s oda szándékozik utaztatni feleségét is. A társaság politikai elképzeléseiről Takács-Tolvay meglehetősen zavaros megállapításokat közölt, de valószínűleg azok önmagukban is azok voltak. Szerinte Begicsovék a bolsevizmus ellenes harc szükségességét csak azért hangsúlyozzák, hogy annak leple alatt folytathassák tevékenységüket. Információi alapján a magyar katonatiszt francia orientációjú, francia pénzzel rendelkező, a bolsevizmussal egyezkedni hajlamos, demokrata színezetű gyülekezetnek ábrázolta Begicsov körét, az otthoniakat pedig nagyfokú óvatosságra intette a vele való érintkezésben.⁶

Budapesten Koszits Károly tartalékos hadnagy személyében összekötő tisztet rendeltek Begicsov mellé. Koszits feladata volt, hogy ellenőrizze Begicsovot és elszámoltassa az eddig kapott összegekről, dokumentumokat, nyugtákat, igazolásokat kérjen tőle. Kíváncsiak voltak tevékenységének gyakorlati eredményeire, például arra, hol lettek a Begicsov által korábban említett gyűjtőtáborok kijelölve és milyen stádiumban van felállításuk. A neki feltett kérdésekre Begicsov csak általános, kitérő válaszokat adott, megtagadta a tételes elszámolást, egyúttal követelte a zárolt pénzösszeg felszabadítását, mivel készpénz hiányában szállodai számláját sem tudja kifizetni. Homályos célzást tett magyarországi tartózkodásának titkos céljára is, amelyről – állítása szerint – Dormándy Géza tábornoknak, valamint a hadügy- és pénzügyminisztérium vezetőinek van tudomása: hírszerző szolgálat irányítása, a csehszlovákiai orosz katonai emigráció megnyerése a magyar ügy számára, valamint kereskedelmi koncessziós üzletek kötése Magyarország javára.⁷ Természetesen mindebből egy szó sem volt igaz. Begicsov rendre saját –

⁶ HL 1920. VKF mikrofilm B/161 3046/1987 329-330.

⁷ HL 1920. VKF mikrofilm B/161 3046/1987 322-323. és 334. l. Dormándy

egyébként nem létező – készpénz- és ingatlanvagyonára hivatkozott, melyet azonban nem volt hajlandó sem magyarországi tartózkodásának költségeire felhasználni, sem a neki nyújtott kölcsön fedezeteként felajánlani. Folyamatosan a magyar kormányt hibáztatta, amiért nehézségeket gördít tevékenysége elé. Arcátlansága és hazugságai hamarosan felbőszítették a magyar hatóságokat, és rövid úton kizsuppolták az országból. Április közepén már Bécsben tartózkodott, ahol mindenkinek arról panaszkodott, hogy a magyar kormány milyen méltánytalanul járt el vele szemben.⁸ Az utolsó magyar híradás 1920 szeptemberében úgy szólt róla, hogy Berlinben szélhámosságért letartóztatták, 2,5 millió Romanov-rubelt találtak nála.⁹ Begicsovról és társáról, egy bizonyos Vjacseszlav Nejmanról egy 1923-as GPU jelentés is megemlékezik. Eszerint a páros jelentős összeget kapott a magyar kormánytól, amit a menekültek segélyezése helyett a tőzsdén forgattak, amíg el nem bukták a teljes összeget.¹⁰

Az első világháború, a forradalmak és a Párizs környéki békeszerződések következtében a közép-, kelet-európai térséget uraló három nagy birodalom, Németország, az Osztrák–Magyar Monarchia és a cári Oroszország korábbi formájában megszűnt létezni. Az átalakulás mértéke és természete mindegyik esetében más és más volt, ugyanakkor mindegyik országban akadtak olyan politikusi-katonai körök, melyek a három nemzet összefogásában látták a talpra állás lehetőségét, végső céljuknak pedig a háború előtti monarchiák restaurálását tekintették. Az együttműködést a legkülönbözőbb területeken képzeltek el: pénzhamisítás, fegyver-

Géza rendfokozata ekkor más szakmunkák szerint vezérkari ezredes volt.

⁸ HL 1920. VKF mikrofilm B/161 3047/1987 341. l.

⁹ HL 1920. VKF mikrofilm B/161. 3046/1987. №22.892.

¹⁰ RVE 2001, 309.

vásárlás- és szállítás, különböző gazdasági ügyletek bonyolítása, katonai alakulatok szervezése, hírszerző központ felállítása Magyarországon.

Az egyik ilyen kezdeményezés Erich Ludendorff tábornoktól és körétől indult ki. A szervezeti háttér az úgynevezett „Aufbau” (Újjászületés) nevű társaság alkotta, amely a konzervatív monarchistáktól a jobboldali nacionalistákig a legkülönbözőbb elemeket tömörítette. A magyarokkal való kapcsolattartásban német részről Max Bauer ezredes és Fritz von Stephani őrnagy, a porosz szabadcsapatok parancsnoka vett részt. Az oroszok közül Vaszilij Viktorovics Biszkupszkij vezérőrnagy került összeköttetésbe a magyarokkal. Biszkupszkij a polgárháború éveiben Pavlo Szkoropadszkij ukrán hetman csapatainak parancsnoka volt, tiszavirág életű polgárháborús szereplése azonban kimerült az amúgy is gyakran gazdát cserélő Odessza harc nélküli átadásában Nyikifor Grigorjev atamán egységeinek. 1919-től kezdve Németországban élt emigrációban, előbb a tulajdonképpen senki által el nem ismert Nyugat-Oroszországi Kormány fejének adta ki magát, majd Ludendorffal és Bauer ezredessel együtt részt vett a sikertelen Kapp-puccsban. A társaság a kudarcot követően Berlinből Münchenbe tette át székhelyét. Biszkupszkij az Aufbau egyik vezetője lett. Ehhez körhöz tartozott a kor egyik híres-hírhedt kalandora és nemzetközi szélhámosa, a paksi zsidó családból származó Trebitsch-Lincoln Ignác is. Trebitsch utólag, a Magyarország hasábjain folytatásos cikksorozat formájában megjelent emlékirataiban szinte megalomániásan hangsúlyozta saját kulcsszerepét az eseményekben, a Kapp-puccson keresztül egészen a magyar monarchista körökkel folytatott tárgyalásokig.¹¹ 1920 júniusában a csoport tagjai, Bauer, Trebitsch és Vaszilij Biszkupszkij titokban Budapestre utaztak. Itt többek között Eckhardt Tiborral, a Miniszterelnökség sajtófőnökével,

¹¹ Magyarország, 1926. április 7. 7.

Gömbös Gyulával, a MOVE elnökével és a különítményesek közül Prónay Pállal tárgyaltak, de fogadta őket Teleki Pál miniszterelnök és Horthy Miklós kormányzó is. Biszkupszkij saját elmondása szerint két alkalommal is tárgyalt Horthyval.

A korabeli sajtóba és ezen keresztül a szakirodalomba is úgy került be az akció, mint egyfajta „fehér internacionálé” létrehozására irányuló törekvés.¹² Magyarországra elsősorban mint olyan háttérbázisra volt szükség, ahol az „összeesküvők” zavartalanul, a nem kívánatos figyelő szemek elől rejtve folytathatják tevékenységüket, ahol a politikai berendezkedés miatt nem kellett tartaniuk a hatóságok esetleges zaklatásaitól. Ahogyan Trebitsch fogalmazott emlékirataiban, az előkészületek érdekében „szükségesnek mutatkozott, hogy főhadiszállásunkat tegyük át Budapestre”. Polgári ruhában német és orosz alakulatokat akartak Magyarországra szállítani, melyeket Ausztria és Csehszlovákia ellen szerettek volna felhasználni.¹³ Az Ausztria és Csehszlovákia elleni akció a térségbeli status quo megbontásának első lépése lett volna. Biszkupszkij katonai és polgári káderek kiképzését szorgalmazta Magyarországon egy jövőbeni oroszországi konzervatív fordulat esetére. A pénzügyi hátteret Romanovrubelek magyarországi nyomtatásával kívánták előteremteni. Biszkupszkij Budapestre 2 milliárd rubel előállításáról szóló tervvel érkezett.

A magyar–orosz megbeszélések meglehetősen vontatottan haladtak. Trebitsch szerint a „magyarok azzal is zavarták a terveimet, hogy ők az oroszokat ugyan ki akarták használni, de nem akarták megengedni, hogy betekinthessenek a kártyáikba. Egyáltalán nem bíztak és nem is akartak bízni az oroszokban. Heteken át nem csináltam mást, mint egyik intrikát a másik után hiúsítottam meg.” Amikor egyszer Trebitsch rávette a magyarokat, hogy

¹² Lásd pl. WASSERSTEIN 2016, 239–260.

¹³ Magyarország, 1926. április 10. 7.

az oroszok egy kisebb horderejű feltételét fogadják el, Biszkupszkij állítólag a következő szavakat intézte hozzá: „*Mr. Lincoln, mi oroszok soha nem feledjük el azt, amit ön ma tett értünk. Ha mi egyszer hatalomra jutunk Oroszországban, olyan címet vagy rangot kíván, amilyent akar*”.¹⁴ A fenti idézetek az egész dolog komolytalanságát és Trebitsch már említett beteges megalomániáját támasztják alá.

A megbeszélés-sorozatot néhány hónappal később az eszerek által Prágában kiadott, Viktor Csernov nevével fémjelzett *Volja Rosszii* c. újság már a monarchisták titkos budapesti nemzetközi konferenciájának titulálta.¹⁵ A párt politikai beállítottsága és a prágai közeg az újságcikkek hangvételére is hatott. A témával kapcsolatos valamennyi írás készpénznek vette a „feketeszázas” Horthy-rezsim feltétlen elkötelezettségét Bauerék és Biszkupszkijék mellett.¹⁶ A *Volja Rosszii* decemberi számai „leleplező dokumentumokat” közöltek. Ezek jelentős része „kötségvetés”, valamint pénzüszszegekről szóló „átvételi elismervény” volt, de találunk közöttük például egy Biszkupszkij és Bauer által aláírt meghatalmazást „Lakatos Tivadar” (Trebitsch-Lincoln Ignác) részére, amely a Benito Mussolinival folytatandó tárgyalásokra szól, és Trebitschet bármilyen katonai, politikai és pénzügyi kérdés megvitatására feljogosította a csoport nevében.¹⁷ A cikkírónak sikerült egy nem túl jelentős próbálkozásból az egész új európai rendet komolyan fenyegető összeesküvés rémképét a falra festenie: „*Ha terveik [Biszkupszkijról és Bauerről van szó – K. A.] sikerülnek, akkor az a titkos megállapodás, amely Budapesten jött létre egyrészt az orosz és német monarchisták,*

¹⁴ Magyarország, 1926. április 11. 7.

¹⁵ HALÁSZ 2001. 543.

¹⁶ GA RF F. 5853. Op. 1. D. 5. 15-20. l.

¹⁷ GA RF F. 5853. Op. 1. D. 4. 241. l. Újságkivágások a *Volja Rosszii* 1920. december 7-i és 24-i számaiból. A dokumentumokhoz az újság valószínűleg a cseheken keresztül jutott hozzá. Akik viszont első kézből, Trebitsch-Lincolntól kaphatták azokat.

*másrészt Horthy admirális között, remek védőpajzsot kapott volna, amely mögül az antant segítségével, de mondhatjuk úgy is, hogy az ő kezei által készítették volna elő a három monarchia restaurációját és szövetségét.”¹⁸ Az írásból meglehetősen bizarr kép ke-
rekedik ki, miszerint az antant, Horthy Magyarországa, a német és az orosz monarchisták és Pjotr Vrangel 1920 nyarán még létezett államalakulata összehangoltan cselekszenek a monarchiák helyreállítása érdekében (vagyis az antanthatalmak tulajdonképpen az általuk létrehozott közép-európai berendezkedés felborításán fáradoznak).*

Ez azonban korántsem volt így. Berlinből Forster Pál báró, a magyar követség ügyvivője rendszeresen tájékoztatta a magyar kormányt az ottani fejleményekről. Mihelyt a német fővárosban kitudódott Bauerék budapesti tartózkodása, Forster mértékadó német konzervatív körökre hivatkozva, Teleki Pálhoz és Kánya Kálmánhoz intézett jelentéseiben nagyfokú óvatosságot javasolt Bauerékkal szemben. Őt és körét komolytalannak tartotta, Trebitsch-Lincolnt pedig, már csak zsidó származása miatt is, veszélyes kalandornak és megbízhatatlannak.¹⁹ Ami Biszkupszkijt illeti, Forster őt kevésbé negatívan ítélte meg, még arra is hajlandó volt, hogy beajánlja Kánya Kálmánhoz, a külügyminiszter állandó helyetteséhez. Erős túlzással úgy jellemezte Biszkupszkijt, mint akit Pjotr Krasznov mellett az egyik legtehetségesebb katonai szakembernek tartanak az orosz emigráción belül.²⁰

Biszkupszkij Budapesten előszeretettel hivatkozott arra, hogy Vrangel támogatását élvezi. Vrangelt úgy állította be, mintha csak kényszerűségből lenne antantbarát. A várható események forgatókönyvét a következőképpen vázolta fel: a Vörös Hadsereg lengyelországi hadjárata során visszaállítja Oroszország 1914 előtti határait, ezt követően Vrangel a

¹⁸ Uo.

¹⁹ MNL OL K-64-1922-24/ 147. 4-5. l.

²⁰ MNL OL K-64-1922-24/ 153. 9. l.

Krím-ből előrenyomul és Oroszországban egy jobboldali, konzervatív fordulat fog bekövetkezni. Ebben a helyzetben lesz szükség az előre felkészített orosz-német-magyar egységek beavatkozására a rend helyreállítása érdekében.²¹

Az egész ügylet komolytalanságát jól jellemzi a Vrangel által Budapestre küldött Alekszandr Bubnov ellentengernagy távirata Vrangel részére. (Bubnov eredetileg Vrangel Horthyhoz intézett levelével érkezett a magyar fővárosba, továbbá, hogy tájékozódjon az itteni helyzetről és a kapcsolatfelvétel lehetőségeiről.) Táviratában Bubnov megjegyezte, hogy a franciák előtt részletesen ismert Biszkupszkijék egész tevékenysége. Határozottan javasolta Biszkupszkijék „dezavualását” a magyar kormány előtt, hozzáfűzte, hogy a maga részéről eddig is minden tőle telhetőt megtett ennek érdekében.²² Részben ennek is volt köszönhető, hogy a magyar fél fokozatosan kihátrált az „együttműködésből”. Nyilván pontosan felmérték, hogy a kalandor tervek megvalósításának esélye gyakorlatilag a nullával egyenlő, ugyanakkor a magyar kormány – a résztvevők közül egyedüliként – jól körülhatárolható politikai felelősséget viselt volna az ügyben. A felsorolt személyek, köztük Vaszilij Biszkupszkij is, végül dolgavégezetlenül távoztak a magyar fővárosból.

1920 szeptemberében a megbeszélések Münchenben folytatódtak, ahol az ottani magyar megbízott, Janky Béla alvezetes tartotta velük a kapcsolatot. Ludendorff Jankyn keresztül igyekezett a Biszkupszkijjal szembeni bizalmatlanságot eloszlatni, illetve rávenni a magyarokat, hogy járuljanak hozzá területükön egy orosz bank létrehozásához és rubelek nyomtatásához. Hozzáfűzte, hogy Magyarország befektetési busásan meg fognak térülni.²³ Janky 1920 szeptemberében találkozott Stephanival, Bauerrel és Biszkupszkijjal is.

²¹ HALÁSZ 2001, 542–543.

²² AVP RI F. 166. Op. 508/3 D. 34. 12. 1.

²³ HL 1920 VKF mikrofilm B/161. 3052/1987 23.152

Utóbbiak azzal vádolták a magyar kormányt, hogy magatartásával kockára teszi a nyáron, Budapesten létrehozott „*elnyomott nemzetek szövetségének*” tevékenységét. Az „*elnyomott nemzetek szövetsége*” megalakítására – állításuk szerint – gróf Teleki Pál svábhegyi villájában került sor, és kézfogással pecsételték meg az aktust. A szövetség Németországot, Oroszországot, Magyarországot és Bulgáriát foglalta magába, végcélként pedig ezen blokk Európa feletti hegemoniáját jelölték meg. Élesen bírálták a külügyminisztérium vezetését, személy szerint Kánya Kálmánt és gróf Bánffy Miklóst. Szerintük Bánffy gátolta meg, hogy a Biszkupszkijnak megígért 6,5 millió koronás összeget kifizessék, miután nyilvánvalóvá vált, hogy a tábornok nem élvezi Vrangel bizalmát. Biszkupszkij ezt különösen azok után vette rossz néven, hogy többször is tárgyalt Horthyval, akit mindenről tájékoztatott, és aki „*teljesen az ő nézetüket vallotta*”.²⁴ Biszkupszkijék értékre adták Jankynak, hogy az ellenük irányuló intrikák mögött Kánya Kálmánt sejtik, akit „*ügyes és veszedelmes keverőnek*”, „*egy magyar Metternichnek*” tartanak, és akit legjobb lenne az egész dologból kikapcsolni. Kérték egyúttal Jankyt, hogy a kormányzónak tolmácsolja feltétlen bizalmukat és hódolatuakat.²⁵ A külügyminisztériumból számjeltáviratban értesítették Jankyt, hogy Budapesten semmiféle „*elnyomott nemzetek szövetségének*” létrehozására a jelzett formában nem került sor, mindössze arról volt szó, hogy Magyarország anyagi támogatást nyújt egy osztrák belpolitikai fordulat elősegítéséhez. Nyomatékosan hangsúlyozták, hogy a magyar kormány az említett szövetségében nem képviselteti magát.²⁶ Az óvatosság ellenére azonban teljesen nem kívánták elvágni a szálakat. Legalábbis erre utal, hogy Biszkupszkij a

²⁴ HL 1920 VKF mikrofilm B/161. 3050/1987 23.130. 463–464. l.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo.

neki megígért pénzüsszegeből 2,7 millió koronát végül is megkapott.²⁷

Bizkupszki-jék fellépésével egy időben, azzal sokban megegyező módon került sor az úgynevezett Komisszarov-bizottság akciójára. Mihail Sztjepanovics Komisszarov csendőr vezérőrnagyot a rejtjeltáviratok megfejtésének orosz szakértőjeként tartották számon. 1904-ben a Belügyminisztérium Rendőri Ügyosztályán a külföldi követségek megfigyelésével megbízott részleget vezette. 1909 és 1915 között több csendőrkerület parancsnoki tisztét töltötte be.

Komisszarov Berlinben és Belgrádban többször találkozott ottani magyar diplomatákkal, de rendszeresen megfordult Budapesten is. Komisszarov 1920 áprilisában Forster Pál ügyvivővel folytatott beszélgetésében áttekintést adott az oroszországi helyzetről, a harcban álló két orosz fehér erőközpont (a Krím-ben Vrangel, Szibériában Szemjonov atamán) leghatékonyabb támogatójaként Japánt nevezte meg. Komisszarov – folytatódik a jelentés – *„a németektől és magyaroktól ígéretet szeretne kapni, hogy amennyiben Oroszországban a mozgalom megindul, Moszkvát elfoglalják, a bolsikat elkergetik, és ennek következtében offenzívájuk Lengyelország és Besszarábia ellen megindul, mi is segítségükre leszünk”*. Addig pedig az erkölcsi támogatáson túl fegyvert és lőszert szeretnének kapni Magyarországtól. Fizetség gyanánt a Dél-Oroszországban lévő ásvány- és nyersanyagkincset ajánlotta fel. Forster nagyfokú körültekintést javasolt Komisszarovval szemben, de tervét figyelemre méltónak nevezte.²⁸ Komisszarov még a Forsterrel lezajlott találkozó napján Budapestre utazott, hogy báró Abele Ferenc ajánlásával magyar katonai szakértőkkel tárgyaljon.

Az úgynevezett Komisszarov-bizottság 1920 nyarán jelent meg a magyar fővárosban. A már említett Komisszarov

²⁷ MNL OL K-64-1920-41/ 300.

²⁸ MNL OL K-64-1922-24/ 234. 37–38. l.

mellett orosz részről tagja volt a testületnek Borisz Alekszandrovics Pelikan, aki korábban Odessza egykori polgármestere, különböző feketeszázás szervezetek, „Orosz Gyűlés”, „Orosz Nép Szövetsége” „Mihály Arkangyal Szövetsége” odesszai részlegeinek vezetője volt²⁹, politikai pártállását tekintve pedig meggyőződéses monarchista. Rajtuk kívül a bizottságban német üzletembereket, gazdasági, katonai „szakértőket” találunk. Német részről az illusztris társaság egyik legfigyelemreméltóbb tagja az a Max von Scheubner-Richter volt, akiből később az NSDAP tagjaként a müncheni sörpuccs egyik áldozata lett. Komisszarovékat már nem kormányzati szinten fogadták, hanem az Egyesült Nemzeti Keresztény Liga képviselőivel folytattak tárgyalásokat, de a megbeszéléseken nem hivatalos minőségben a vezérkar részéről jelen volt Rákosi György őrnagy, a külügyminisztériumtól pedig Pőzel Tibor konzul. Pőzel beszámolójának azon részénél, ahol a bizottság tagjait felsorolja, Komisszarov és Pelikan neve mellett kézírásos megjegyzés olvasható: *„beszerzett adatok nem kedvezőek”*. A találkozón az oroszok újfent megismételték korábbi ajánlatukat, politikai támogatásért és fegyverekért cserébe felajánlották az általuk kétfélmilliárd értékűre becsült dél-oroszországi nyersanyagvagyonot (Pőzel a pénznemet nem tünteti fel, így nem lehet kideríteni, hogy dollárról, német márkáról vagy orosz rubelről van szó).³⁰ Komisszarov meglehetősen zavaros politikai elképzeléseiből a magyar levéltári dokumentumok alapján a következőket lehet kihámozni. Biszkupszkijékhez hasonlóan ő is Romanov-rubeleket akart Magyarországon előállítani, ehhez annyit fűzött hozzá, hogy a nyomtatáshoz szükséges klisék a birtokában vannak. Végcélként egy német-orosz-magyar-japán szövetség létrehozását jelölte meg. Komisszarov Budapesten meggyőződéssel hirdette, hogy II.

²⁹ BEBESI 1999, 128., 189.

³⁰ MNL OL K-64-1922-24/ 189. 15–16. l.

Miklós és családja élnek, egészségesek, a cárnak azonban le kell mondania fia javára. Ha ez még nem hangzott volna elég bizarrul beszélgetőpartnerei számára, hozzátette, hogy mi-helyt Európában elrendezi a dolgokat, Japánba megy és elhozza onnan a trónörököszt.³¹ Vrangellel kapcsolatban megjegyezte, hogy túlságosan antantbarátnak tartja, de rá fogja kényszeríteni, hogy az ő politikai elképzeléseinek rendelje alá magát, ha pedig erre nem hajlandó, elteteti láb alól. A dokumentumokból sajnos nem derül ki, hogy maga Komisszarov mennyiben hitt abban, amit összehordott, illetve mennyire lehet mindezt ép elme szüleményének tekinteni. Annál meglepőbb viszont az előadói íven szereplő megjegyzés a Honvédelmi Minisztérium munkatársainak tollából: *„Érdeünkben áll ezen urakkal szívélyes viszonyt fenntartani, előbb vagy utóbb országaik történetében jelentős szerepet fognak játszani”*. Ugyancsak nem állja meg a helyét a fentiek fényében az a megállapítás, miszerint *„Komisszarov Wrangel és a magyar kormány között inog. Wrangel nem támogatja őket, ha a magyar kormány semmiféle pozitív biztatást, illetve felhatalmazást nem ad, a magyar kormány pedig nem hajlandó tárgyalni velük, amíg nincs megbízatásuk Wrangelről”*.³² Ebben egyébként a feljegyzés készítője tévedett. Wrangel Komisszarovhoz fűződő viszonyára a magyar kormánynak értelemszerűen semmiféle ráhatása nem volt. Wrangel megbízottján, Bubnov admirálison keresztül ugyanúgy járt el Komisszarovval szemben is, mint azt Biskupcskijjal tette, óvta a magyar politikusokat a vele való érintkezéstől.

Budapesten mindenesetre elhatározták, hogy a Krimbe készülő bizottsághoz egy magyar személyt osztanak be, akinek az lesz a feladata, hogy részletesen tájékozódjon az ottani viszonyokról. A választás Pokorny Hermann alezre-desre esett, aki jól tudott oroszul, az első világháború előtt

³¹ HL 1920 VKF mikrofilm B/160 3004/1984, 3005/1987 712/405.

³² Uo.

hivatalos kiküldetésben a vezérkartól néhány hónapra Moszkvába vezényelték. Az első világháborúban azzal szerzett hírnevet magának, hogy sikerült megfejtenie az orosz rejtjelkulcsokat, így a hadvezetés számára ismertté vált az orosz rejtjeltáviratok tartalma. A háborút követően tagja volt a Monarchia küldöttségnek a breszt-litovszki béketárgyalásokon. A dualista állam felbomlásakor a morvaországi születésű, német gyökerekkel rendelkező hírszerző Magyarországot választotta új hazájának. A tanácsköztársaság alatt is szolgálatban maradt, a bécsi hírszerző kirendeltséget vezette. A tanács hatalom bukása után igazolási eljárás alá vonták, krímbeli kiküldetése részben rehabilitálását is szolgálta. Már a második világháború után papírra vetett emlékirataiban részletesen beszámol útjáról és a Krímben töltött időszakról.³³

A Komisszarov-bizottság akciója már ott zátonyra futott, hogy Komisszarovot mind a franciák, mind Vrangel *persona non grata*-nak nyilvánították, így nem kapott beutazóvizumot a Krímbe. Az egész vállalkozás alatt Belgrádban és Szófiában rostokolt, néhányszor találkozott Magyary Antallal, a belgrádi misszió munkatársával, aki előtt továbbra is saját személyének fontosságát hangsúlyozta. Magyary Telekihez intézett jelentésében erélyes és ügyes emberként jellemezte, „*ki, mint barát, a legnagyobb szolgálatokat teheti, de mint kém, annál veszedelmesebb lehet*”. Komisszarovot Magyary egyébként utasítás hiányában tartózkodóan fogadta, vele részletes politikai eszmecserebe nem bocsátkozott, de kiemelte, hogy a tábournok feltűnően jól tájékozott a magyarországi viszonyokat illetően.³⁴ A bizottság többi orosz tagja is közönséges szélhámosnak bizonyult, mikor megérkeztek a félszigetre, az őket kísérő németeknek

³³ POKORNY 2000, V. fejezet

³⁴ MNL OL K-64-1922-24/ 334.

bevallották, hogy valójában semmiféle kapcsolatuk Vrangellel nincs, és gyorsan kereket oldottak.³⁵

Némileg más keretek között zajlott, de a lényegét tekintve hasonló eredményre vezetett Pjotr Viktorovics Glazenap altábornagy fegyveres alakulatok felállítására irányuló próbálkozása. Glazenap a polgárháborúban Gyenyikin Önkéntes Hadseregének tagja volt, majd a Nyikolaj Jugyenyics gyalogsági tábornok által vezetett Északnyugati Hadsereghez vezényelték. Előbb az Északnyugati Körzet főkormányzója volt, majd Jugyenyicset váltotta a hadsereg élén. Ez már gyakorlatilag az utolsó időszakot jelentette, mikor a hadsereg a pétervári offenzíva kudarcát követően visszavonulóban volt. Miután egységei átlépték az észti határt, lefegyverezték és internálták őket. Ezt követően Glazenap és Jugyenyics is emigrációban élt. Amíg az előző kísérletek mögött német orientációjú orosz katonákat, politikusokat találhatunk, addig Glazenap a magyar fővárosban rendszeresen francia kapcsolataira, francia anyagi támogatásra hivatkozott. Ez azonban csak annyival tette életképesebbé vállalkozását, hogy míg az előzőek 1920 folyamán néhány hét, esetleg hónap alatt lecsengtek, addig Glazenap még 1921 folyamán is többször megjelent Magyarországon (Párizs és Budapest között ingázott), és hosszabb időt töltött itt alakulatának szervezésével. Glazenap köréhez tartozott még Mihail Alekszandrovics Taube báró és Lev Pavlovics Uruszov herceg is, akik vele együtt szintén gyakran megfordultak Magyarországon. Taube diplomata, nemzetközi jogász, történész, az Orosz Genealógiai Társaság egyik megalapítója volt, 1909-től a Hágai Nemzetközi Döntőbíróság testületében képviselte Oroszországot. Az akkor már idős Uruszov herceg (1839-ben született) pedig 1905 és 1910 között az Orosz Birodalom nagykövete volt az Osztrák–Magyar Monarchiában, vagyis jól ismerte a magyarországi közeget is.

³⁵ POKORNY 2000, 106.

A szovjet hírszerzés adatai szerint Glazenap a magyar kormány hathatós támogatásával Budapesten mintegy 1500 fős jól felszerelt fegyveres alakulattal rendelkezett. Bázisuk a Fehérvári úton volt, az egységet két gyalogos zászlóalj, egy tüzérüteg és egy lovas eszkadron alkotta.³⁶ Az említett dokumentummal azonban több probléma is van. Általánosságban megállapítható, hogy bár a különböző szovjet felderítő szervek hatalmas mennyiségű adatot gyűjtöttek össze az emigrációról, azok sok esetben felületesek, elnagyoltak voltak, nem feleltek meg a valóságnak. Nincs ez másként az „*Információk Budapestről az orosz ellenforradalmi légióról*” címet viselő, a budapesti csehszlovák katonai attasé hivatalából származó irat esetében sem. Az első pontatlanság rögtön a datálásnál figyelhető meg. Az iratkörnyezet alapján a dokumentumot 1921. februári keltezésűnek tartják, valójában azonban jóval később keletkezhetett. Erre utal, hogy a szerző az ellenforradalmi légió bizottságának [? – K. A.] vezető tagjai között felsorolja Alekszej von Lampe ezredest, Pjotr Vrangel magyarországi katonai képviselőjét és a Nagykövetek Értekezlete által Magyarországra delegált Pjotr Volkonszkij herceget, akik a kérdéses időpontban még nem tartózkodhattak Magyarországon. Von Lampe – naplójának tanúsága szerint – 1921. március 15-én érkezett a magyar fővárosba, Volkonszkij pedig csak augusztus közepén. A Glazenap neve mellett szereplő orosz katonai attasé titulus szintén légből kapott. A légió bizottságaként emlegetett testület valószínűleg nem volt más, mint a Legfelső Monarchista Tanács magyarországi alszervezeteként működő „Helyi Monarchista Egyesület”, amely sokkal inkább megosztotta, mint egyesítette a különböző orosz monarchista irányzatok híveit Magyarországon. Ez a fenti, heterogén összetételű „vezérkar” a dokumentum szerzője szerint heti alkalommal, a József

³⁶ RVE 1998, 517–518.

körúti Prukner kávéházban tartotta összejöveteleit, tevékenységét a Horthyval kötött egyezség alapján folytatta. Annak a megállapításnak viszont kétségtelenül volt valóság-alapja, miszerint Glazenap intenzív toborzó tevékenységet folytatott Csehszlovákiában és Lengyelországban az ottani orosz katonai emigráció tagjai között.³⁷ Ez utóbbi információt később von Lampe is megerősítette, hozzátéve, hogy ebbéli tevékenységében Glazenap a varsói magyar konzul támogatását is élvezte, aki beutazóvízumot adott a tábornok által toborzott katonáknak. Az akció méreteiről is von Lampe segítségével kaphatunk képet. Információi szerint 1921 nyarán ezen az úton mintegy 30 tiszt érkezett Jugyenyics tábornok egykori Északnyugati Hadseregéből Magyarországra. Ezek közül, akik érintkezésbe léptek von Lampéval, elmondták, ők valóban úgy tudták, hogy szerveződő katonai alakulatokhoz kerülnek. Ebbéli reményeikben azonban csalódniuk kellett, és Magyarországon is csak egyszerű menekültstátusz jutott nekik. Itt az egész akció lényegében véget is ért, hiszen egyrészt a tisztek értesítették a Lengyelországban maradtakat a Glazenap-féle szervezkedéssel kapcsolatos híresztelések valótlanságáról, másrészt a Magyar Külügyminisztérium is utasította a varsói diplomáciai képviselőt a beutazóvízumok megtagadására hasonló esetekben.³⁸ Glazenap a tervezett egység irányítására is igyekezett megtalálni a szerinte alkalmas személyeket. Kifejezetten ebből a célból érkezett Magyarországra Lev Alekszandrovic Bobosko vezérőrnagy, aki Jugyenyics hadseregében ezred-, majd dandárparancsnok volt. Azonban ő is lényegében dologtalanul töltötte idejét Magyarországon.

A magyar levéltári forrásokban egyelőre nem sikerült nyomára bukkanni sem az alakulat létezésének, sem a magyar kormány támogatásának. A fehérvári úti laktanyában

³⁷ Uo.

³⁸ GA RF F. 5853. Op. 1. D. 6. 246–247. l.

valóban voltak menekült oroszok elszállásolva, de fegyverzetükről, katonai szervezettségükről a magyar dokumentumok nem tesznek említést. A magyar hatóságok nem voltak jó véleménnyel Glazenapról, politikai kalandornak tartották. Előéletének különösen két gyanús mozzanatát hangsúlyozták. Az egyik, hogy szeretője az a Frederiksz báróné volt, akinek a férje szovjet szolgálatban állt, a másik, hogy egyes híresztelések szerint az Északnyugati Kormánytól annak idején mintegy 25 ezer fontot sikkasztott. Egyik sem volt jó ajánlólevél a hivatalos magyar politikai és katonai körökhöz.³⁹ Azt azonban nem zárhatjuk ki, hogy Glazenap jó kapcsolatot ápolt egyes különítményesekkel, mindenekelőtt Lehár Antal ezredessel.⁴⁰

1921 tavaszától ráadásul Glazenapnak komoly konkurense támadt, Vrangel megbízottja, Alekszej von Lampe személyében. Mivel von Lampe meghatalmazása a Krímből evakuált hadsereg tisztjeinek és katonáinak magyarországi befogadásának előmozdítására szólt, potenciális riválisának tekintett mindenkit, aki az övét keresztező elképzelésekkel jelent meg Budapesten. Éppen Glazenap próbálkozása kapcsán jegyezte fel naplójába: *„a sarkamra fogok állni, és senkinek nem engedem beleütni az orrát olyasmibe, amihez semmi köze”*.⁴¹ Von Lampe a kapott utasítások szellemében

³⁹ MNL OL K-64-1920-41/ 33-34. l. ill. HALÁSZ 2001, 549. Frederiksz báróné – Marija Sztanyiszlavovna Borh (1895–1969), az első világháborúban előbb vöröskeresztes nővérként szolgált, majd 1916-ban Vlagyimir Borh gróf néven átkerült a harcoló alakulatokhoz (előbb a lett lövészekhez, majd sebesülését követően a légierőhöz berepülőpilótának). 1919-ben az Északnyugati Hadsereg parancsnokának, Glazenapnak lett a titkárnője, élettársa, majd 1921-től felesége. Előző férje, Borisz Vlagyimirovics Frederiksz báró az Északnyugati Hadsereg 1. lövészhadtestének hadmérnöke volt. Arról egyelőre nem sikerült adatot találni, hogy az emigrációban valóban a szovjet hírszerzésnek dolgozott volna.

⁴⁰ HALÁSZ 2001, 549.

⁴¹ GA RF F. 5853. Op. 1. D. 5. 276. l.

a maga részéről mindent elkövetett, hogy a magyar hatóságok Glazenappal szembeni bizalmatlanságát erősítse. Glazenap ráadásul von Lampe előtt azt hangoztatta, hogy Vrangel kegyvesztett lett a franciáknál, „*keresztet lehet rá vetni*”.⁴² Ez annyiban kétségtelenül igaz volt, hogy a Vrangel-hadsereget felfegyverzett harcoló alakulatként, parancsnokával az élen semmiképpen sem akarták megőrizni. Az azonban már pusztá blöff volt, hogy a franciák hajlandóak lennének az orosz haderő újjászervezésére „*friss elemekből*”, vele, Glazenappal az élen. Glazenap nem fukarkodott a hangzatos, minden alapot nélkülöző kijelentésekkel. Azt híresztelte, hogy a magyar kormánytól 15 millió koronát kapott a szervezés költségeire, más alkalommal egészen fantasztikus 100 millió, francia forrásból származó összeget nevezett meg.⁴³ Fennen hangoztatta, hogy megkapta a francia kormány hozzájárulását egy 15 ezer fős lovashadtest felállítására Magyarországon, és ennek gyakorlati munkálatai már meg is kezdődtek. Glazenap itt egyenesen Aristide Briand francia kormányfőre hivatkozott, mint a terv fő pártfogójára, amivel – von Lampe szavai szerint – még a budapesti francia misszió tagjait is elbizonytalanította egy időre⁴⁴ (amíg Párizsból nem cáfolták határozottan ezeket a híreszteléseket). A HM VI. osztályára befutott információk, többek között Mégay Ernő ezredes, párizsi követségi tanácsos jelentései ugyan nem zárták ki Glazenap francia részről történő támogatását, azonban egész akcióját egy nagyobb szabású művelet részének tartották, melynek szálai Borisz Szavinkov kezében futnak össze. Híresztelések szerint Szavinkov 8 millió francia frankot kapott volna egy 100 ezer fős orosz antibolsevista sereg tobor-

⁴² GA RF F. 5853. Op. 1. D. 5. 148–149. l.

⁴³ GA RF F. 5853. Op. 1. D. 5. 148. ill. 251. l.

⁴⁴ GA RF F. 5853. Op. 1. D. 6. 53. l.

zásához. A haderő bázisa Lengyelország lenne, rendelkezése pedig az, hogy egy orosz–német szövetséget megakadályozzon. A toborzás Magyarországra eső részét bízták állítólag Glazenapra. Szavinkov kapcsolatrendszerének feltárásakor a dokumentumok rendszerint megemlítik, hogy Kerenszkij híve és jó kapcsolatokat ápol Karel Kramarž-zsal is, politikai meggyőződését tekintve köztársaságpártinak tartották. Hozzáfűzték még, hogy Vrangel és köre az egész szervezkedéstől távol tartják magukat.⁴⁵ A fenti megjegyzések egyike sem volt alkalmas arra, hogy a magyar politikai, katonai körökben bármiféle szándékot ébresszen Glazenap támogatására.

Idővel von Lampe rájött, hogy Glazenap egész egyszerűen hazudik. Egy 1921. szeptember 9-én kelt, már idézett összefoglaló jelentésében a franciák Glazenapnak nyújtott anyagi támogatásaként mindössze egy 50 ezer frankos összeget említ, amely ráadásul nem is katonai, hanem jótékonyági célokat szolgált. Von Lampe véleménye szerint Glazenap pénze, melyet nem alakulatának szervezésére, hanem környezetének eltartására fordított, elsősorban nem a franciáktól, hanem Kerenszkij körétől származott. A franciák – tette hozzá von Lampe – nem azért igyekeznek a magyar haderőt 35 ezer főre csökkenteni, hogy más katonai formációkat az ország területén fegyverrel, pénzzel és instruktorokkal támogassanak. Mindehhez Vrangel katonai képviselője még annyi megjegyzést fűzött, hogy Horthy Glazenapot, „*akit a magyarok igen kevésre tartanak*”, soha nem fogadta, nem is ismeri, így Glazenap – állításával ellentétben – aligha kapott tőle bármiféle ígéretet tervei megvalósításához.⁴⁶

Glazenap tevékenységének egyetlen kézzel fogható eredménye a magyarországi orosz katonai emigráció számára az

⁴⁵ HL 1921 VKF mikrofilm 3535/1987 262–263., 265. l.

⁴⁶ GA RF F. 5853. Op. 1. D. 6. 246. l.

„Orosz Tisztek Szövetsége a Magyar Királyságban” elnevezésű szervezet létrehozása volt. Az érdekvédelmi, önsegélyező és egyáltalán a kapcsolattartás megkönnyítését szolgáló organizáció azonban, amíg Glazenap állt az élén, jóformán csak papíron létezett, von Lampe adatai szerint mindössze 12 tagot számlált. Más helyen, egy 1921 májusában Jevgenyij Karlovics Miller altábornagyhoz intézett bizalmas levelében von Lampe 25 főről beszél, akiknek egy része ráadásul már vagy 25-30 éve szolgálaton kívüli.⁴⁷ A tiszti szövetség megalakítását von Lampe nem ellenezte, mivel az éhezőknek „*nagy szüksége van rá*”, ugyanakkor jelezte Millernek, hogy a jövőben megpróbálja a szervezetet saját ellenőrzése alá vonni.

A GPU Külföldi Osztályának egy 1923. októberi ügynöki jelentése már múlt időben fogalmaz: eszerint Glazenap „polgári hadsereget” [sic] akart szervezni Magyarországon, Vrangel és a franciák azonban megakadályozták ebben.⁴⁸

A különböző kalandor tervek sorában mindenképpen meg kell említeni a Konsztantyin Ivanovics Scseglovitov és Alekszandr Pavlovics Kutyepov gyalogsági tábornok nevével fémjelzett „bulgáriai szálat”. Scseglovitov a bolsevikok által 1918 szeptemberében meggyilkolt egykori cári igazságügyminiszter, Ivan Grigorjevics Scseglovitov fia volt. Kutyepov tábornok a Krímből a Gallipoli-félszigetre evakuált 1. hadtest parancsnoki tisztét töltötte be. Nimbuszát a krími hadműveletek alatt nem is annyira katonai szaktudásával alapozta meg, mint azzal, hogy a neki alárendelt alakulatok soraiban vasfegyelmet tartott.

Tekintélye az emigráció első időszakában csak tovább nőtt katonái szemében. Ez alapvetően annak a határozottságnak, energikusságnak volt köszönhető, amivel a nélkülo-

⁴⁷ GA RF F. 5853. Op. 1. D. 6. 73. l.

⁴⁸ RVE 2001, 296.

zések közepette a fegyelmet megszilárdította, a hadtestet újjászervezte. A tábor a szó szoros értelmében egy kopár, széljárta völgyben, a semmiben kellett felépíteni, a sátrak vajmi kevés védelmet nyújtottak a novemberi hideg és a közelgő tél ellen. Gallipoli az itt menedéket talált oroszoktól új nevet kapott: Goloje Polje (csupasz, pusztaság mező).⁴⁹ Kutyepov, ha kellett, a drasztikus intézkedésektől sem riadt vissza. A Gallipoliban töltött időszak alatt a hadbíróóság összesen hét halálos ítéletet hozott.⁵⁰ A büntetőzászlóalj, a hadtestbíróóság által kimondott és végrehajtott halálos ítéletek, a kiszabott fegyelmi büntetések azonban csak az érem egyik oldalát jelentették. Kutyepov igyekezett a katonai létnek pozitív tartalmat adni, a nehéz körülmények között tengődő, sokszor éhező, kétségbeesett katonáknak valamiféle jövőképet felmutatni. Amennyire a körülmények és a hiányos felszerelés ezt lehetővé tették, folytatódott a katonai kiképzés, az alakulatok nagy része a tábor rendben tartására vagy őrzésére volt beosztva. A tisztektől és katonáktól megkövetelték a rendezett ruházatot, a szabályos katonai tiszteletadást, a harci szellem megőrzéséről a rendszeres katonai díszszemlék gondoskodtak. Mindeközben folyamatosan próbálták ébren tartani a reményt, hogy a hadsereg már a legközelebbi jövőben harcba indulhat a bolsevikok ellen. Az intézkedések egy sajátos „gallipoli-öntudat” kialakulásához vezettek, a hadtest tagjai kezdték magukat egy jövőző orosz hadsereg elit magjának tekinteni. A fehér mozgalom egyik meghatározó ideológusa, a Gallipoliba látogató Vaszilij Vitaljevics Sulgin a tábor, a fehér sátrakat a megtisztulás helyeként írta le emlékirataiban: *„Itt meghalnak régi bűneink: a Szürkeség és a Szenny... Itt születik a Fehér Város, ahol a fehér házakban csak*

⁴⁹ Az életviszonyokról, tábori körülményekről részletesen lásd: ABINJAKIN 2005, 339–342. ill. KARPOV 2002, 28–48.

⁵⁰ KARPOV 2002, 115.

igazi fehérék lesznek – hófehérek”.⁵¹ Ha a Sulgin által remélt kártikus megújulás el is maradt, kétségtelen tény, hogy az emigrációban az 1. hadtest tudta leginkább és legtovább megőrizni katonai jellegét. A tábor kiürítését követően pedig mindazok, akik itt töltötték az evakuálás utáni egy évet, külön szövetséget hoztak létre „Gallipoliak Társasága” („Obsesztvo Gallipolijcev”) néven.

Kutyepov idővel az orosz katonai emigráció egyik vezéralakja lett. Hadtestének egy részével előbb Bulgáriába került, majd Párizsba Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg közvetlen alárendeltségébe. 1928-tól állt a Vrangel által létrehozott Orosz Össz-katonai Szövetség (ROVSZ) élén. A szovjet titkosszolgálatok azonban beépültek a szervezetbe, aminek Kutyepovra nézve is végzetes következménye lett. 1930 januárjában, Párizsban a nyílt utcán NKVD ügynökök rabolták el. További sorsa ismeretlen. Egyes verziók szerint már a dulakodás közben életét veszítette, mások szerint az őt a Szovjetunióba szállító hajó fedélzetén hunyt el kloroform túladagolás következtében.⁵²

Konsztantyin Scseglovitov először 1920 nyarán, még a Biskupszkij-Bauer-féle akció során került a magyarokkal kapcsolatba. Gróf Takách-Tolvay Józsefnél, a bécsi magyar katonai megbízottnál az iránt érdeklődött, hogy a magyar kormány hajlandó volna-e a krími orosz kormánnyal jó viszonyt létesíteni. Előadta azt az elgondolását, hogy Német-

⁵¹ SULGIN 1990, 804. Az idézetben a *fehér* szó gyakori ismétlődése nem véletlen. Sulgin egyike volt azoknak a teoretikusoknak, akik a monarchiát, a monarchiáért küzdőket a fehér színnel, a tisztasággal azonosították, a polgárháború borzalmaival tapasztalva azonban úgy látta, hogy a szentként induló mozgalom beszennyeződött, irányítása banditák kezébe került. (BEBESI 2001, 139–140.)

⁵² ABINJAKIN 2005, 344.

országból Erich Ludendorff az Eiserne Divisiónt (Vashadosztály)⁵³ és egy tengerészdandárt bocsátana Vrangel rendelkezésére, ez összesen kb. 20-40 ezer embert jelentene. Az alakulatok munkásoknak álcázva érkeznének Magyarországra, itt felfegyvereznék őket, s innen indulnának tovább Oroszországba. Takács-Tolvay Scseglovitovot „egészséges, a mi felfogásunkat valló emberként” jellemezte. Jelentésében leírta, hogy Scseglovitov óvta a magyar kormányköröket a Komisszarovval való érintkezéstől, akit ugyan monarchistának, de forrófejű, komoly politizálásra alkalmatlan személynek tartott.⁵⁴ Takács-Tolvayt a vezérkar részéről utasították, hogy mivel gyűjtőtáborok felállítása magyar területen nem kívánatos, Scseglovitov kérését udvariasan és diplomatikusan hárítsa el. Scseglovitov személye valószínűleg ismeretlen volt számukra, hiszen az utasításhoz a következő általános megjegyzést fűzték: „a magyar kormány orosz katonai és polgári személyekkel nagyfokú óvatosságot tanúsít, még formai tárgyalásokba is csak akkor megy bele, ha az illető személye legitimálva van és személyazonossága kétséget kizáróan megállapítható, mint legutóbb Komisszarov és Biskupszkij esetében”.⁵⁵

Scseglovitov pontos kötődését Vrangelhez az eddig feltárt dokumentumok alapján nem lehet rekonstruálni, de 1922-ben már Alekszandr Pavlovics Kutyepov környezetében, Bulgáriában bukkant fel és keresett újra érintkezést a magyarokkal. Scseglovitov 1922. február elején előbb Budapesten, a Honvédelmi Minisztérium VI. 2. osztályán (hírszerzés, kémelhárítás) jelentkezett, majd még a hónap folyamán több alkalommal is találkozott Nemeskéri Kiss Sándorral, a

⁵³ A Vashadosztály: szabadcsapat jellegű szerveződés, 1919-ben jött létre, jórészt balti németekből, illetve a keleti hadszíntérről visszavonuló német egységek maradványaiból verbuvált fegyveres alakulat volt. Elsődleges céljuknak a bolsevizmus elleni harcot és egy német befolyás alatt balti államalakulat megeremtését tartották.

⁵⁴ HL 1920 VKF mikrofilm B/160 2996/1987 701/401. sz.

⁵⁵ Uo.

szófiái magyar követség ügyvivőjével. Ezeken a megbeszéléseken Kutjepov személyes megbízottjaként részt vett Vszevolod Vlagyimirovics Krizsanovszkij ezredes, a Markov-ezred volt parancsnoka. Scseglovitovék Kutjepov tábornok ajánlatát közvetítették a magyarok felé. Ennek kiindulópontja az, az egyébként széles körben terjedő vélekedés volt, hogy tavasszal „nagy események várhatók” Európa keleti részén. A „nagy esemény” értelmezésükben egy nyugati irányú szovjet támadó hadjárat volt, melyre – szerintük – a Vörös Hadsereg máris megkezdte a felkészülést. A hadjárat elsődleges célja a rigai békében elvesztett nyugat-ukrán és nyugat-belorusz területek, valamint Besszarábia visszaszerzése lett volna. A konkrét helyzettől és a tárgyalópartnertől függően ennek a forгатókönyvnek többféle változatát emlegették. A magyarok felé például azt hangsúlyozták, hogy a szovjet előrenyomulás célja éket vágni Lengyelország és Románia közé, a támadás tehát Bukovinán és Kárpátalján át Magyarország ellen fog irányulni.⁵⁶ Az orosz katonai emigráció erre a támadásra építette utolsó légvárainak egyikét. Reményeik szerint a szovjet előretörés majd felrázza Európát, rádöbbsenti a vörös veszély valódi nagyságára, a szétforgácsolt, belső ellentétektől gyengített fehéremigrációt pedig összefogásra ösztönzi. Scseglovitovék szerint ekkor a Vörös Hadsereg hátában felkeléseket támasztva, két oldalról lehetne összeroppantani a bolsevizmust.⁵⁷

Ami a magyar szerepvállalást illeti, itt egyelőre további egyeztetéseket szorgalmaztak. Kérték kellő felhatalmazással rendelkező tapasztalt katonai és politikai szakértő kiküldését Szófiába, akikkel a részleteket meg lehet vitatni. Scseglovitov hozzáfűzte, tudja, hogy a magyar kormánynak kellemtelen tapasztalatai vannak az oroszokkal fenntartott érint-

⁵⁶ MNL OL K-64-1925-24/ 66. 3. l.

⁵⁷ Uo.

kezés kapcsán (itt a tanulmányban fentebb ismertetett eseteket sorolta fel tételesen), Kutjepov azonban nemcsak igazi orosz hazafi, de a magyar ügynek is nagy barátja, Magyarország tehát csak nyerhet, ha kilép korábbi passzivitásából.⁵⁸ Hozzátette, amennyiben a magyar kormánynak a felmerülő költségek gondot okoznának, úgy azokat ők hajlandók megtéríteni. Pénzt egyébként sem kérnek – tette hozzá – mert azal bőven rendelkeznek, viszont lovakat szeretnének vásárolni Magyarországon.⁵⁹

A külügyminisztériumból Kiss Sándort arról tájékoztatták, hogy sem a honvédelmi, sem a külügyi tárca nem kíván szakértőket kiküldeni Szófiába. Egyúttal azonban felhatalmazták az ügyvivőt, hogy Kutjepovval vegye fel az érintkezést és a tábornok terveiről tájékoztassa feletteseit. A minisztériumi berkekben keletkezett „pro domo” feljegyzések Kutjepovot okos, becsületes, katonai körökben népszerű tábornokként jellemzik. Scseglovitovot olyan ravasz és okos embernek tartják, akinek múltjában számos szépséghiba található, és aki élénken érdeklődik magyar katonai információk (a hadsereg elhelyezkedése, tagozódása stb.) iránt is.⁶⁰

Kiss Sándornak még február folyamán sikerült pontosítani az orosz ajánlatot (február 26-án személyesen is találkozott Kutjepovval, aki egyenesen erre a találkozóra utazott Veliko Tirnovóból Szófiába). Kutjepov javaslata röviden a következőt tartalmazta: Magyarországtól kérnek 30 ezer lovat (itt már nem volt szó az ellenérték kifizetéséről), valamint ezen felül még pénzbeli támogatást. A későbbiekben ehhez Kutjepov még hozzátette, hogy szeretnék a magyar diplomácia infrastruktúráját is használni: futárposta, számljeltáviratok küldése. A magyar segítség fejében az oroszok

⁵⁸ MNL OL K-64-1922-24/ 674.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo.

garantálnák Magyarország területi integritását, hozzásegítenék az országot a Trianonban elvesztett területek visszaszerzéséhez. Kutjepov megismételte a Vörös Hadsereg tavaszi támadásáról szóló prognózist, ezúttal azonban olyan formában, hogy az Románia ellen fog irányulni, és maga után vonja Bulgária bolsevizálását is. Ebben a helyzetben – tette hozzá Kutjepov – ő embereivel Vidin irányában át fog törni Magyarország felé, alakulataihoz a Bánátban csatlakoznak a hozzá hú orosz egységek, magyar területre érve pedig felajánlja szolgálatait a magyar államnak. Hozzátette, jelenleg mintegy 25 ezer embere van, 700 gépfegyverrel, tüzérséggel nem, lovakkal alig rendelkeznek (utóbbiak nagy részét szállítókapacitás hiányában a Krímben hagyták).⁶¹

A terv kapcsán abszolút titoktartást kért, mondván, hogy Vrangel környezetében túl sok az antant-barát személy, még Vrangel magyarországi megbízottja, von Lampe ezredes sem tudhat róla. Végcélként, több „elődjéhez” hasonlóan egy erős orosz–német–magyar blokk létrehozását jelölte meg. Kiss Sándor a kutjepovi koncepció ellen vetette, hogy vajon Oroszország valóban hajlandó lenne-e Magyarországot a környező szláv államokkal szemben támogatni? Kutjepov elmondta, hogy ebben a játszmában sokkal nagyobb a tét, egy orosz–német szövetség. Lengyelországnak valamiféle autonómia mellett be kell tagozódnia Oroszországba, cserébe ők érdektelenségüket nyilvánítják Csehszlovákia kapcsán, melyet amúgy is életképtelen államalakulatnak tartanak. A Balkánon pedig érdekeiknek jobban megfelel egy Bulgáriával körülbelül azonos súlyú Szerbia, mint egy erős Jugoszlávia. Hogy beszélgetőpartnere bizalmát még jobban elnyerje, Kutjepov hozzáfűzte, hogy a térségben az oroszon és a németen kívül a magyart tartják az egyetlen államalkotó

⁶¹ HL 1922 VKF mikrofilm B/169 3623/1987 23.739. 187. 1.

tényezőnek.⁶² Legsürgetőbbnek a 30 ezer ló leszállítását tartotta, ezeket formailag bolgár magáncégek vennék meg, és leggyorsabban dunai szállítással lehetne eljuttatni őket rendeltetési helyükre. Kiss Sándor az elgondolással kapcsolatban elsősorban a nehézségeket hangsúlyozta: a nagy mennyiség miatt ezt nem lehetne a kisantant gyanújának felkelése nélkül megtenni, a Magyarországot terhelő jóvátétel pedig még tovább bonyolítja a dolgot. Kutyepov erre a maga katonás stílusában reagált. Kijelentette, hogy lehetetlen dolog nincs a világon, a lovak neki nagyon fontosak, az ügy pedig rendkívül sürgős, *„mert itt a tavasz és néhány hónap, esetleg néhány hét múlva már minden mozogni fog”*.⁶³

Kiss Sándor a maga részéről kalandosnak, de *„mindenesetre tanulmányozandónak”* tartotta az elgondolást. Azt javasolta, hogy a magyar kormány egyelőre ne exponálja magát túlságosan az ügyben, de valamiféle szerény anyagi és erkölcsi támogatást nyújtson az oroszoknak. A honvédelmi minisztérium és a külügy hamar kialakította közös, lényegében elutasító álláspontját. Mindenfajta anyagi segítségtől elzárkóztak, mindössze az érintkezés további fenntartására utasították a szófiai ügyvivőt. Az egész tervet minden reális alapot nélkülöző kalandor agyszüleménynek tartották. Úgy látták, hogy a háttérből Scseglovitov mozgatja a szálakat, aki pusztán üzletet akar csinálni a lovakkal, és ily módon szeretne könnyen kiviteli engedélyhez jutni. Stojakovics Döme, a HM VI. 2. osztályának vezetője Scseglovitovot egyszerű síbernek nevezte, aki a jóhiszemű és tisztességes, de légvárak építésére hajlamos Kutyepovot beugratta ebbe a dologba. A beígért szovjet támadással való riogatás csak az üzlet meggyorsítását szolgálja.⁶⁴ 1922 tavasza a nemzetközi politikában azonban nem a Vörös Hadsereg előretöréséről, hanem

⁶² Uo. 188. l.

⁶³ Uo. 189. l.

⁶⁴ Uo. 189. l.

Genováról és Rapallóról szólt, így az orosz emigráció ismét szegényebb lett egy illúzióval.

1922 májusában Kutjepov Krizsanovszkij ezredesen keresztül újabb ajánlattal kereste fel Nemeskéri Kiss Sándort. Javaslatá ezúttal a bolgár belpolitikai helyzet változásával állt összefüggésben. Bulgária az 1920-as évek első felében a fehérek és vörösök küzdelmének fontos színtere volt. A neuilly-i békeszerződés 20 ezer főben maximálta a bolgár hadsereg létszámát, korlátozta fegyverzetét. Így adódott olyan helyzet, hogy a Vrangel-hadsereg Bulgáriába befogadott 17-22 ezer katonája létszám, fegyverzet tekintetében az ország hadseregével körülbelül azonos súlyú erőt jelentett. Az oroszoknak fegyvereiket ugyan le kellett volna adniuk, de a bolgár hadvezetés konzervatív, monarchista érzelmű tisztjeinek segítségével ezt az előírást igyekeztek kijátszani. Becslések szerint 1921 végéig az oroszok birtokában maradt 21-24 ezer puska (a katonai ellenőrző bizottságnak mindössze 400 db-ot adtak át), 120-150 géppuska, 5 ágyú, mintegy 5,5 millió db lőszer.⁶⁵ A bolgár kommunisták, a Komintern és szovjet ügynökök segítségével igyekeztek az orosz katonai emigráció sorait fellazítani, az emigránsokat az országból való távozásra vagy hazatérésre bírni. Csak Szófiában több mint 200 olyan szovjet ügynök működött (többen közülük bolgár intézmények magas beosztású munkatársai voltak), akiknek a fehér emigráció bomlasztása volt a feladata. Kutjepovék sorsa tehát az állandóan változó bolgár politikai konstellációtól függött. 1922 tavaszán e tekintetben kedvezőtlenre fordult a helyzet. A genovai konferencia előtt és alatt a szovjetek fokozták aktivitásukat az országban. Tevékenységük koordinálására titokban Várnába érkezett Oszip Pjatyickij, a Komintern Külföldi Kapcsolatok Osztályának vezetője, környezetében tanácsadóként és immár a szovjetek

⁶⁵ GOLGYIN 2010, 112.

ügynökeként ott volt a korábban már említett Mihail Komisszarov volt csendőr vezérőrnagy is. Ennek az aktivitásnak egyik elemeként a szovjet ügynökök dokumentumokat hamisítottak – többek között Vrangel és törzsfőnöke, Pavel Nyikolajevics Satyilov lovassági tábornok aláírásával –, melyek arról tanúskodtak, hogy az orosz emigránsok katonai hatalomátvételre készülnek Bulgáriában.⁶⁶ A bolgár hatóságok reakciója rendkívül éles volt, orosz tisztek, tábornokok egész sorát (például Satyilovot, vagy Vrangel bulgáriai katonai megbízottját, Vaszilij Jefimovics Vjazmityinov altábornagyot) tartóztatták le és utasították ki az országból, fokozták a fegyverek összegyűjtését, az emigránsok szervezeteit igyekeztek felszámolni.

Alekszandr Kutyepovot a hatóságok május 13-án vették őrizetbe. Ezekben a napokban kereste fel Krizsanovszkij Kiss Sándort és parancsnoka megbízásából előadta: Bulgáriában az orosz katonák helyzete tarthatatlanná vált, Kutyepovnak feltett szándéka, hogy 10 ezer katonájával fegyveresen tör magának utat Magyarország irányába, a határon átadja fegyvereit a magyar hatóságoknak, és embereivel Magyarországon kíván letelepedni. Krizsanovszkij érdeklődött, mi lenne a magyar kormány álláspontja, ha egy ilyen „fait accompli” helyzet előállna.⁶⁷ A korábbi ügyeket ismerve a magyar kormány válasza itt már előre borítékolható volt. Kánya Kálmán utasította Kiss Sándort, hozza Krizsanovszkij tudomására, hogy a magyar kormány semmiképpen sem járulhat hozzá egy ilyen forгатókönyv megvalósulásához. A Honvédelmi Minisztérium belső dokumentumaiban pedig katonailag kivitelezhetetlennek nevezték az elgondolást, mivel Románia vagy az SZHSZ Királyság már azelőtt lefegyverezné és internálná az oroszokat, mielőtt a magyar határt egyáltalán elérhetnék. A Vrangel-hadsereg bulgáriai egységeinek további

⁶⁶ GOLGYIN 2010, 116.

⁶⁷ HL 1922 VKF mikrofilm B/169 3629/1987 2959/pol 394-395. l.

sorsát illetően meglehetősen szkeptikusan nyilatkoztak: szerintük a bolsevik aknamunka és a franciák közömbössége következtében ezek az alakulatok menthetetlenül szét fognak forgácsolódni.⁶⁸

Itt érdemes megemlíteni, hogy Kutjepov tábornok láthatóan különös vonzalmat érzett a fegyverrel végrehajtott áttörés gondolata iránt. Még a Gallipoli-félszigeten, mikor a franciákkal való konfliktusa elérte tetőpontját, hadtestét felkészítette a félsziget erővel történő elhagyására, és egy rész tervet dolgozott ki. Eszerint az 1. hadtest alakulatai fegyverrel a kézben megindulnak a félszigetről északi irányba, mintha Bulgária felé tartanának, majd a megfelelő szélességi kört elérve hirtelen keletnek fordulnak, és menetből elfoglalják Konstantinápolyt. A stratégiailag fontos város birtokában pedig kikényszerítik a szövetségesektől kedvező rendezését. Az elgondolásban nem is az a meglepő, hogy egyáltalán felvetődött, hanem az, hogy ezt követően a hadtest parancsnokságán lázas és minden részletre kiterjedő tervezőmunka kezdődött. A rendelkezésre álló eszközökkel igyekeztek felmérni a terepviszonyokat, a potenciális ellenséges erők elhelyezkedését. A franciák jóvoltából, egy hadgyakorlat során arról is meggyőződhetnek, hogy a francia hajók nem képesek zárótűz alá venni a félszigetről kivezető útvonalat a földnyelv legkeskenyebb pontján. A felderítő munkát a menetvonal megtervezése, az időkeretek meghatározása követte. A hadtest egységeivel az egyre sűrűsödő éjszakai riadók során gyakoroltatták a harc- és menetkészültség minél gyorsabb elérését. A térségben állomásozó, döntően szenegáliakból álló francia zászlóalj egy váratlan éjszakai rajtaütéssel tervezték lefegyverezni, az utóvédnek pedig a francia parancsnokság kommunikációs vonalait kellett elvágnia, illetve az el nem szállítható felszere-

⁶⁸ Uo.

lést megsemmisíteni. Végül miután a franciák enyhítettek ultimátum-szerű követeléseiken és valamelyest javult az ellátás is, Kutjepov elállt a kockázatos tervtől.⁶⁹

Alekszandr Kutjepovot más orosz tábornokokhoz hasonlóan letartóztatása után néhány héttel kiutasították Bulgáriából. Ennek kapcsán felmerült, hogy Kutjepov, ha nem is alakulataival, de egyszemélyben Magyarországon telepedjen le. Von Lampe 1922. június 6-án Kutjepovhoz intézett levelében arról értesítette a tábornokot, hogy amennyiben emellett a változat mellett dönt, úgy a magyarokat ismerve, a dolgot remekül el lehetne intézni. Kutjepov válaszában arról tájékoztatta von Lampét, hogy a bolgár kormány valóban Magyarországra akarta kitoloncolni, de a románok megtagadták az átutazóvizumot.⁷⁰ Így Kutjepov egy rövid időre Belgrádban telepedett le, majd Franciaországba került Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg közvetlen alárendeltségébe. Néhány alkalommal, 1922 szeptemberében és 1924 márciusában végül átutazóban mégiscsak járt Magyarországon.⁷¹ Az ekkor itt tartózkodó Anton Ivanovics Gyenyikinnel, egykori főparancsnokával próbálta megvitatni az orosz katonai emigráció további cselekvési terveit, lehetőségeit. Gyenyikin mindenféle kalandor akciótól óvta volt beosztottját – hiába.

A történet záróakkordjakén 1925 februárjában Kiss Sándor követségi tanácsos arról értesítette az akkor hivatalban lévő Scitovszky Tibor külügyminisztert, hogy Konsztantyin Scseglovitov, nagy összegű kifizetetlen tartozást hagyva maga után, egy szófiai szállodában agyonlőtte magát.⁷²

⁶⁹ A Konstantinápoly tervezett elfoglalásával kapcsolatos részleteket Vlagyimir Konsztantyinovics Vitkovszkij altábornagy emlékiratai alapján közli: KARPOV 2002, 72-75.

⁷⁰ GA RF F. 5853. Op. 1. D. 8. 276-277. l.

⁷¹ GA RF F. 5853. Op. 1. D. 9. 224. l.

⁷² MNL OL K-64-1925-24/ 66. sz. 2. l.

A hasonló jellegű próbálkozások sorában feltétlenül érdemes még megemlíteni Pjotr Nyikolajevics Krasznov lovassági tábornok, volt doni atamán Horthy Miklós kormányzóhoz intézett levelét, melyben az emigrációban élő kozákok összegyűjtését, Magyarországon való letelepítését és belőlük a magyar hadsereg kötelékében „idegenlégió” felállítását javasolta.⁷³ A kozákok ezzel megőrizhetnék szervezettségüket, katonai hagyományaikat, harckészségüket, a magyarok pedig megbízható, a külső ellenség ellen és belső rendfenntartásra egyaránt használható alakulatokhoz jutnának. A levélben Krasznov részletesen lefekteti azt a szabály- és feltételrendszert, melynek mentén a kozákok szolgálatot teljesítenének. A magyar fél kívánságától függően a kozákság ezred, de akár hadosztály vagy hadtest szintű magasabbegység kiállítására is képes a magyar haderőn belül. A kozákok saját parancsnokaik irányítása alatt részt vennének minden hadgyakorlaton, hadjáratban vagy egyéb katonai akcióban (kivéve a Szerbia, Bulgária vagy Törökország ellen irányuló műveleteket). A kozákok elhelyezésének, ellátásának és felfegyverzésének költségei a magyar kormányt terhelnék, míhelyt azonban Oroszországban helyreáll a törvényes rend és a kozákok visszatérnek hazájukba, a leendő orosz kormány megtéríti mindezen kiadásokat.⁷⁴ Annak érzékeltetésére, hogy milyen részletességgel gondolta végig tervét Krasznov, álljon itt egy idézet a levélből: „A kozákok öltözéke az eddigi kozák egyenruha lesz. Doni kozákoké hadseregbeli egyenruha és a kubániaké cserkesz öltözet. A kozákok fegyverzete: doniak: kard, lándzsa és fegyver [sic – minden bizonnyal lőfegyverről van szó, K. A.]; kaukázusiak: kard, kindzsal [sic] és

⁷³ HL VKF 2. B/168 3511/1987 27.520/1921 248–249. l. A dokumentum Krasznov levelének magyar nyelvű fordítása, az eredeti példány az irat-környezetben nem lelhető fel. Annak sincs nyoma, hogy a levelet továbbították-e a kormányzó katonai irodájához.

⁷⁴ Uo.

fegyver. Minden ezred 8 géppuskát számlál, minden dandár 6 tábori ágyút, minden hadosztály egy pontonos századot, 6 páncélautót, 2 tankot, 6 légiármművet és távíróosztágot. Minden ezred tábori rádióval rendelkezik.”⁷⁵

Krasznov levelét Ilja Petrovics Kartasev ezredes hozta Magyarországra. Kartasev 1921. május 1-én érkezett Budapestre, a külügyminisztérium és a honvédelmi minisztérium tisztviselőivel, többek között a HM-ben akkor már az orosz ügyek szakértőjének számító Pokorny Hermannal folytatott megbeszéléseket. Levelet intézett Gömbös Gyula századoshoz, nemzetgyűlési képviselőhöz, amelyben további részleteket fűzött hozzá Krasznov javaslatához. Levelében 3 új motívum jelenik meg: Kartasev elképzelhetőnek tartott egy olyan megoldást, melynek során Krasznov egy kisebb kozák egységgel (1000 fő) Magyarországon telepszik le, az ő népszerűségére építve pedig, amikor a szükség úgy hozza, ezt a létszámot a többszörösére lehet duzzasztani a kozák emigrációhoz intézett felhívás útján. Amennyiben ez nem kivitelezhető, akkor egy külföldi bázis fenntartásához kérte a magyar kormány anyagi támogatását. A nagyobb nyomaték kedvéért pedig hozzátette, hogy a kozákság döntő szerepet fog játszani a jövő Oroszországában, így hosszú távon a magyar „befektetés” egy magyar–kozák (orosz) szövetségbe busásan megtérülhet.⁷⁶ *„Ha Magyarország a kis entente-tal háborúba keveredne, mi egész hadsereggé fogunk kialakulni, s harcolni a románok, csehek és lengyelek ellen. Mi ezen királyság centrumában minden lázadást le tudunk szerelni és elfojtani. Mi úgy fogunk szolgálni, mint saját törvényes kormányunknak, miután letesszük az esküt. [...] Csapatunk a hosszú háború alatt kipróbált hadseregnek lenne a keretje. Nem fogja érteni az államnyelvet, és a szokásokat sem fogja ismerni, de mint szövetségesért mindenhová kész el-*

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ HL VKF 2. B/168 3511/1987 27.520/d/1921 252. 1. Gépelt magyar nyelvű másolati példány.

menni, ahová parancsolják, háborúba, ha az ország érdekei úgy kívánják, azé az országé, amely leghamarább értett meg minket és elfogadott.”⁷⁷

Kartasev magyarországi megbeszélései eredménytelenül végződtek. A kudarcnak alapvetően két oka volt. Az egyik az – és kétségkívül ez volt a döntő szempont –, hogy a magyar kormány eddigi tapasztalatai alapján már nagyfokú óvatosságot tanúsított a hasonló elgondolásokkal szemben. A kozák „idegenlégió” ötlete túlságosan kalandor és légből kapott tervnek tűnt számukra, ami az adott körülmények között, az antant ellenőrzés árnyékában kivitelezhetetlen. Krasznovról a Berlinből beszerzett információk alapján azt tartották, hogy a valaha népszerű tábornok az emigrációban még a monarchista irányzaton belül is teljesen elszigetelődött (ennek okát nyílt németbarátságában és az antant államok ellene irányuló intrikáiban vélték felfedezni), több az ellensége, mint a barátja. Ennél fogva nem tekinthető olyan vezető személyiségnek, akivel érdemes együttműködni.⁷⁸

Magyarországon pedig Vrangel hivatalos katonai képviselője, A. von Lampe ezredes – aki Glazenaphoz hasonlóan Kartasevben is konkurenciát látott – tett meg mindent utóbbi diszkreditálása érdekében. Von Lampe Kartasev ügyében először Krasznovhoz fordult, értesítette őt, hogy az ezredes itt a volt doni atamán megbízottjaként lépett fel, de semmiféle hivatalos írást erről felmutatni nem tudott.⁷⁹ Krasznov válaszában hangsúlyozta, hogy ő jelenleg semmiféle pozíciót nem tölt be, nem több egyszerű magánszemélynél, így Kartasev nem tekinthető az ő hivatalos képviselőjének. A kozákok sorsa iránt érzett felelősségből azonban levelet írt a magyar politikai vezetőkhez, és arra kérte Kartasevet, hogy azt

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ HL VKF 2. B/168 3511/1987 256. l.

⁷⁹ GA RF F. 5853. Op. 1. D. 5. 306. l.

juttassa el a címzettekhez. A kozák alakulatok magyarországi katonai szolgálatának terve ugyanakkor, amelyet kétségtelenül merész és nem félmegoldásokon alapuló elgondolásnak nevez, Budapesten láthatóan nem kapta meg a szükséges támogatást.⁸⁰

Von Lampe a Krasznovtól kapott információkat saját érdekeinek megfelelően módosított, torzított formában juttatta el a Honvédelmi Minisztériumba. Egy, a HM berkeiben készült „pro domo” feljegyzésben már a következőket olvashatjuk: „F. é. június 13-án von Lampe orosz ezredes a budapesti officiell megbízott, Pokorny alezredessel folytatott bizalmas beszélgetés közben felemlítette, hogy bizalmas berlini értesülései szerint Krasznov tbk. Kartasew budapesti missziójáról mit sem tud, s így az állítólagos levél is valószínűleg falszifikátum”.⁸¹ Így, ha a magyarok érdeklődését esetleg fel is keltette volna Krasznov és Kartasev ajánlata, von Lampe lépése akkor is elbizonytalanította volna őket.

A levéltári anyagban olyan esettel is találkozhatunk, amikor nem az orosz, hanem a magyar fél kereste meg a másikat olyan, együttműködésre irányuló ajánlattal, melynek az adott körülmények között nem volt több realitása, mint a fentebb ismertetett eseteknek. 1921 októberében Lajtabánság kikiáltását követő napokban Prónay Pál igyekezett megnyerni magának nyugat-magyarországi vállalkozásához Vrangelnak a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság területén letelepített, „dologtalan” vagy a délszláv haderőben szolgálatot vállalt katonáit. Rokonán, a félig magyar, félig orosz származású Vlagyimir Grigorjevics Rozen bárón keresztül fordult ez ügyben von Lampéhez, Vrangel magyarországi katonai képviselőjéhez (Rozen von Lampe beosztottja volt a képviselőten). A rendelkezésre álló források egyelőre nem

⁸⁰ GA RF F. 5853. Op. 1. D. 5. 307. 1.

⁸¹ HL VKF 2. B/168 3516/1987 391. 1.

világítják meg a történet minden részletét, az üzenetek átadása sokszor szóban történt (Prónay javaslatát például felesége, gróf Pálffy-Daun Eleonóra juttatta el Rozenhez), az írásos dokumentumok szerzői pedig virágnyelven fogalmaznak a kényes kérdésben. Prónay arra kérte von Lampét, hogy ő, vagy megbízottja, Rozen százados lépjen kapcsolatba a magyar–szerb határon állomásozó oroszokkal és közvetítse felénk csatlakozási ajánlatát. Ez utóbbi ugyan nincs kimondva a dokumentumokban, de 1924 őszén a budapesti orosz katonai képviselő felszámolására készülõ von Lampe javasolta helyettesének, Vlagyimir Ilovajszkij jeszaulnak, hogy készítsenek összefoglalót a képviselő három és fél éves tevékenységéről, meg is adta azokat a pontokat, melyekre célszerű lenne kitérni. Ezek közül az egyik a következőképpen hangzik: „*Prónay kísérlete, hogy bevonjon minket a burgenlandi harcokba*”.⁸²

Von Lampe Rozen báró útján üzent Prónaynak. A választ érdemes hosszabban idézni: „*Miután beszéltem a feleségeddel, azonnal beszámoltam mindenről a főnökömnek [Rozen von Lampénak – K. A.]. Megkért, hogy adjam át a következőket: Mindaz, ami körülöttesz történik, élénken érdekli õt. Csak a jelenlegi helyzet, amelyben minden percben várható annak a kérdésnek a megoldása, amelyen már fél éve dolgozik, készíti õt különleges óvatosságra. A mieink helyzete a hátszágban olyan, hogy a kérdés egy percig sem tûr halasztást. A körülöttesz kialakult helyzet rendkívül képlékeny és számára kevésbé ismert. Ezért kéri, hogy személyes tárgyalások helyett bármi módon tudasd vele az ügy részleteit, amelyek csak kicsit is megvilágíthatják számára a helyzetet és lehetőséget adhatnának azon döntések meghozatalára, melyekre most oly kevés alap van. Reméljük, hogy a legközelebbi jövõben a mi kérdésünk is így vagy úgy megoldást nyer, és ez szabad kezet ad nekünk. Kéri, hogy adjam át neked üdvözlését és sok sikert kíván neked a vállalkozásodban, amely olyannyira hasonlít a mi múltunkra, és még egyszer*

⁸² GA RF F. 5853. Op. 1. D. 15. 153. 1.

emlékeztet arra, hogy neki közelebbről és pontosabban kellene tudnia, mi zajlik jelenleg körülötted.”⁸³ Von Lampe tehát első körben udvariasan elhárította a javaslatot, az ajánlatot azonban továbbította feletteseinek, bár az elutasító válasz gyakorlatilag borítékolható volt. Dmitrij Potockij vezérőrnagy, Vrangel belgrádi katonai képviselője egy 1921. november 19-i, von Lampéhoz intézett levelében – mikorra tulajdonképpen az egész ügylet már okafogyottá vált – a következőket írta: „a Prónay alezredessel folytatott tárgyalásai kapcsán kötelességemnek tartom közölni Önnel, hogy a Szeged és Maribor között elhelyezett csapatok parancsnokai kizártnak tartják, hogy bármiféle politikai eszmecserét folytassanak az Ön által említett kérdésben.”⁸⁴ Az egész ügyet egyelőre eddig a pontig lehet nyomon követni.

Az, hogy Prónay Pál egységében oroszok szolgálnának, szórványinformációként sajtóanyagban is felbukkan. A Dél-Magyarország 1921. október 20-i száma a Neues Wiener Tagblatt tudósítására hivatkozva közölte, hogy a felkelők legújabbban a szerb-magyar határon álló „Wrangel-szökevények” közül toboroznak utánpótlást.⁸⁵ Egy ugyanezen a napon kelt, a magyarországi politikai helyzettel foglalkozó orosz összefoglaló szerint Nyugat-Magyarországon Prónay alakulatát a Vrangel-hadseregből dezertált orosz tisztek és katonák erősítik. A dokumentumot, amely valószínűleg fehéremigráns berkekben keletkezett, szerzője talán maga von Lampe volt, egy „Prospero” fedőnevű ügynök juttatta el a szovjet hírszerzéshez, a jelentés egy példánya tájékoztató anyagként a Külügyi Népbiztosságra került.⁸⁶

1922 folyamán aztán maga Prónay ajánlotta fel Vrangel tábornoknak saját és emberei szolgálatát a szovjetek ellen: „Kértem őt, ne feledkezzen meg rólam, aki egy egész különítménnyel kész őket támogatni, ha a helyzet egy antibolsevista akcióra

⁸³ GA RF F. 5853. Op. 1. D. 7. 18–21. l.

⁸⁴ GA RF F. 5853. Op. 1. D. 6. 269. l.

⁸⁵ Dél-Magyarország, 1921. okt. 20. l.

⁸⁶ AVP RF F. 077. Op. 3. P. 101. D. 3. 17. l.

már megérett".⁸⁷ Bár Prónay naplófeljegyzéseiben az esztendő végére datálja Vrangelhez intézett levelét, orosz levéltári források alapján tudható, hogy erre valamivel korábban került sor. Prónay erről szóló levelét Alekszej von Lampe a feladó részletes jellemzésével kiegészítve 1922 áprilisában juttatta el Vrangelnek. Ebben áttekintette Prónay szerepét a magyarországi „kommunizmus leverésében és a vezetőkkel való azt követő leszámolásban”, a nyugat-magyarországi felkelésben és IV. Károly visszatérési kísérleteiben. Mindegyik esetben hangsúlyozta Prónay cselekedeteinek döntő jellegét az események kimenetele szempontjából. Utalt arra, hogy a nyugat-magyarországi események kapcsán Prónay kereste vele a kapcsolatot, vélhetően azért, hogy alakulatába orosz tiszteket toborozzon, majd hozzátette: „Ha megengedi, hogy személyes véleményemet jelentsem, úgy Prónay – a harcos condottieri tipikus képviselője, aki mindig buzgó, mindig energikus. Magyarországon, de lehet, hogy a szomszédos országokban is számos követője van. [...] Azt gondolom, hogy Prónay az első fecske azok sorában, akik mindenképpen csatlakoznak hozzánk a kommunizmus elleni harcban és e tekintetben ő igen jelentős személyiség”.⁸⁸ Bár von Lampe realista volt és tisztában volt vele, hogy a közeli jövőben Vrangel evakuált hadseregének semmi esélye bármiféle bolsevik-ellenes akcióba kezdeni, ugyanakkor „ki tudja, mit hoz a holnap” alapon javasolta, hogy ne hagyják válasz nélkül Prónay felajánkozását. Olyan szereplőnek tartotta őt, aki mindig kész a cselekvésre, akinek neve mozgósító erővel bír, és segítségével a leendő orosz fehér hadsereg kötelékében akár idegenlégiót is felállíthatnak.⁸⁹ Vrangel végül a von Lampe által javasolt szellemben, levélben válaszolt Prónay-

⁸⁷ PIL 974. f. 2. ő.e. I. kötet, 361–362.

⁸⁸ GA RF F. 5853. Op. 1. D. 6. 460–461. l.

⁸⁹ GA RF F. 5853. Op. 1. D. 7. 133. l.

nak, megköszönte ajánlatát és megígérte, hogy nem feledkezik meg róla, ha elérkezik a pillanat. Prónay ezt követően többször is megismételte csatlakozási készségét egy esetleges bolsevik-ellenes akcióhoz. 1924 januárjában, amikor a Honvédelmi Minisztérium épületében véletlenül összefutottak von Lampéval, nem mulasztotta el nyomatékosítani, hogy „ő és «hadteste» Vrangel tábornok rendelkezésére állnak”.⁹⁰

Igazából ezek a próbálkozások nem mentek túl a szóbeli, vagy írásos üzenetváltásokon, semmifajta gyakorlati hozzádéluk nem volt, ugyanakkor jelzik, hogy a „fehér oldalon” is megvolt a szándék egyfajta nemzetközi együttműködés, valamiféle „nacionalista internacionalizmus” kialakítására. A magyar politikai körök és az orosz fehérémigráció ilyen jellegű kapcsolatainak vizsgálata akkor is szolgálhat tanulságokkal, ha tudjuk, hogy ezek nem tartoztak sem az akkori európai politikai folyamatok, sem a hivatalos magyar külpolitika fő sodrába.

⁹⁰ GA RF F. 5853. Op. 1. D. 14. 10. 1.

Felhasznált irodalom

Levéltári források

AVP RF = Arhiv vnyesnej polityiki Rosszijszkoj fegyveracii

AVP RI = Arhiv vnyesnej polityiki Rosszijszkoj imperii

GA RF = Goszudarsztvennij arhiv Rosszijszkoj fegyveracii

HL = Hadtörténeti Levéltár

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

PIL = Politikatörténeti Intézet Levéltára

Monográfiák, cikkek, tanulmányok

ABINJAKIN 2005 = ABINJAKIN, R. M.: Genyeral-ot-infanterii A. P. Kutjepov. In: Krjucsinyin, A. Sz. (szerk.): Beloje dvizsenyije. Isztoriceszskije portreti. Moszkva, 2005.

BEBESI 1999 = BEBESI György: A feketeszázak. Budapest, 1999.

BEBESI 2001 = BEBESI György: A cári monarchia „védőszentjei”. Pogromlovagok és szürke kardinálisok. Pécs, 2001.

GOLGYIN 2010 = GOLGYIN, V. I.: Rosszijszkaja vojennaja emigracija i szovjetszkije szpecszluzsbi v 20-ie godi XX veka. Arhangelszk – Szentpétervár, 2010.

HALÁSZ 2001 = HALÁSZ Iván: Az orosz fehér emigránsok és Magyarország a húszas évek elején. In: Újvári Zsuzsanna (szerk.): Ezredforduló, századforduló, hetvenedik évforduló: tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére. Budapest, 2001.

KARPOV 2002 = KARPOV, N. D.: Krim – Gallipoli – Balkani. Moszkva, 2002.

POKORNY 2000 = POKORNY Hermann: Emlékeim. A látáhatatlan hírszerző. Budapest, 2000.

RVE 1998 = Baszik, I. I. et al. (szerk.): Russzskaja vojennaja emigracija 20-40-x godov. Na csuszbinye. 1. könyv 2. köt. Moszkva, 1998.

RVE 2001 = Baszik, I. I. et al. (szerk.): Russzskaja vojennaja emigracija 20-40-h godov. 2. kötet 1923. Nyeszibivsieszja nagyezsdi. Moszkva, 2001.

SULGIN 1990 = SULGIN, V. V.: Godi-Dnyi-1920. Moszkva, 1990.

WASSERSTEIN 2016 = WASSERSTEIN, Bernard: Az igazi Trebitsch. Budapest, 2016.

Sajtótermékek

A Magyarország c. napilap 1926. áprilisi számai

Dél-Magyarország, 1921. október

KOLONTÁRI ATTILA

„EJ, UHNYEM...”

FJODOR SALJAPIN BUDAPESTI VENDÉGSZEREPLÉSEI

A két világháború közötti Magyarországon fellépő orosz művészek közül a közönség első számú kedvence Fjodor Saljapin volt. Enrico Caruso 1921-ben bekövetkezett halála után egyértelműen Saljapint tekintették az operaéneklés koronázatlan királyának. Ha a Budapesten megforduló orosz művészek az orosz színjátszás és kultúra egy-egy szeletét képviselték, úgy a közönség számára Saljapin jelentette a szintézist, benne testesült meg minden, ami orosz. 1925 és 1935 között összesen 8 alkalommal járt Magyarországon. Mindegyik útját – mai szóhasználattal élve – kiemelt médiafigyelem övezte, fellépései az adott színházi évad megkoronázásának számítottak. A sajtó részletesen beszámolt Saljapin magyarországi tartózkodásának minden mozzanatáról, ismertette a művész életrajzát az olvasókkal, az újságírók apró kulisszatitkokat osztottak meg róla. Saljapin készséggel állt a sajtó munkatársainak rendelkezésére, szívesen adott interjút, engedte, hogy fotózzák, lerajzolják. Tisztában volt saját értékével, élvezte a népszerűséget, mindez azonban nem öltötte hivalkodó magamutogatás formáját. Ezen a téren is vérbeli profiként viselkedett.

Természetesen közel egy évszázad távlatából nem mindig könnyű megállapítani, hogy mi az, amit Saljapin valóban tett, mondott, mi az, amit csak az újságírói fantázia adott hozzá a róla szóló történetekhez. A sajtóanyag áttanulmányozása, a visszaemlékezésekkel, szakirodalmi munkákkal történő összevetése után azonban plasztikus kép rajzolható Saljapin magyarországi vendégszerepléseiről, a művész egyéniségéről és arról, hogy a magyar közönség miként várta minden alkalommal a nem mindennapi vendéget.

Saljapin először 1925 októberében járt Magyarországon, turnéját Márffy Károly impresszárió szervezte, akinek a korszakban több orosz művészt (többek között Anna Pavlovát vagy a Művész Színház társulatát) is sikerült szerződtetnie budapesti fellépésre.¹ Az Est részletesen beszámolt Saljapin érkezéséről, aki ötödmagával, orvosa, titkára, zongoristája és inasa kíséretében érkezett a magyar fővárosba. Szállodai szobájában fogadta a lap tudósítóját, a beszélgetésben szó esett Saljapin fiatal éveiről, Makszim Gorkijhoz fűződő barátságáról, arról, hogy valamikor együtt dolgoztak a kazanyi kikötőben, majd Tifliszben (Tbiliszi) is összehozta őket a sors.

A cikk megállapításaiból érdemes hosszabban idézni, hiszen jól mutatják, milyen várakozással fogadta annak idején Budapest a nagy művészt, aki *„hazátlanul bolyong a világban. Elfutott a bolsevikiektől, ő a régi cári opera csillagja. Saljapin hangja azóta mintha a «minden oroszok atyjának» hívő szózata lenne a földön. Ez az óriás, aki valamikor hajóvontatómunkás volt, most mintha feneketlen hangján a muzka őserőt hirdetné szerteszéjjel.”* *„Ekkora művészek minden száz évben születnek, vigyázzunk, hogy ennek tudatában legyünk. Hajoljunk meg okoskodás nélkül ilyen nagyszerűségek előtt mi fölényes pestiek. Tartsuk fenn bírálási vágyunkat a közepszerűség számára. A mi kultúránk szerencséje, hogy ilyen lények is jönnek közénk. Felejtetik velünk nyomorúságunkat, s letűnt korok valószínűtlen szépségét varázsolják vissza. Majdnem elfogultsággal beszélünk a nagy mesterrel. Ez a kétméteres atléta világosszőke fejével, óriási vállaival mégis, mint egy barátságos kaukázusi gyerek jön elénk.”*²

Saljapin ez alkalommal a Városi Színházban adott önálló koncertet az általa énekelt dalokból, áriákból. Amint kulisz-

¹ Márffy Károly (1884–1960): levéltáros, színiigazgató, színházi rendező, hangversenyszervező. Utolsó éveiben az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Osztályának munkatársa.

² AE 1925. október 13. 7.

szatitokként Dietl Fedornak, a Nemzeti Újság és az Új Nemzedék zenekritikusának elárulta, sohasem nem készít előre műsorrendet, a színpadon mindig azt éneklí, ami a legjobban esik: *„én úgy érzem, hogy az előre kijelölt számokhoz való ragaszkodás ellentmond az ének művészi fogalmának”*.³ Valóban, rendre két énekszám között beszélt meg az őt kísérő zongoristával, hogy mi fog következni, ezt megkönnyítette, hogy többnyire állandó zongorakísérővel érkezett Budapestre. Az eseményt nagy várakozás előzte meg, a nem olcsó jegyek két nap alatt elkelték, a nézőtér és a páholyok zsúfolásig megteltek. A nézők között ott voltak az orosz arisztokrácia Magyarországra szakadt képviselői, a magyar társadalmi, politikai elit tagjai, többek között Bethlen István miniszterelnök, Rakovszky Iván belügyminiszter, Nádossy Imre országos rendőrfőkapitány.⁴ Saljapin, akit úgy fogadtak Budapesten, mint a zene- és énekművészet koronázatlan királyát, a legnagyobb élő énekest, egy csapásra meghódította a közönséget és a kritikusokat. *„A nézőtéren az embereknek elakadt a lélegzetük, mikor az öles orosz megjelent a színpadon. Fedor Saljapin fedelmi, könnyed intésére megszólalt a – hivatalos kikiáltó, bemondta a műsorszámot, azután a Bösendorfer... És a baritonok célzárjának arcán elült a lebilincselő barátságos mosoly. A frakkos világfő eltűnt, és a fehér cár birodalmának legdaliásabb legénye elkezdett dalolni. Dalolni, olyan igazi életes közvetlenséggel, mint ott-hon egykoron a szomorú szürke kis orosz falucskában. Búsan búgott, bánatosan zokogott, sírt, szerelmes szívpepesztően olvadt, kacagott, nevetett, majd szilaj mánortól ittasan dörgött, harsogott ajkán a szó...”*⁵

³ NÚ 1925. október 23. 5. Dietl Fedor: író, műfordító, a Nemzeti Újság és az Új Nemzedék művészeti tudósítója. Részletes életrajzi adatai ismeretlenek.

⁴ LUKJANOV 2012, 180–182.

⁵ SZ 1925. október 15. 9.

Saljapin 1927-ben tért vissza ismét Magyarországra, de ezúttal kétszer is megfordult hazánkban. Májusban mindössze egyetlen előadásra érkezett, ám ez nem akármilyen produkció volt. A helyszín ezúttal is a Városi Színház volt, de most operaelőadásban lépett fel, a Faustban Mefisztó szerepét énekelte, partnerei magyar művészek voltak. A fogadtatás körülményeiről érdemes megjegyezni, hogy a Nyugati Pályaudvaron az éjféλι érkezési időpont dacára rajongók tömege várta, Saljapin köszöntésére felsorakozott a peronon az éppen szintén Budapesten vendégszereplő Doni Kozák Kórus is Szergej Zsarov vezetésével (a művész pedig boldogan szorongatta honfitársai kezét). Régi ismerősként köszöntötek egymást, hiszen vendégszerepléseik során már több ízben találkoztak a világ számos országában. A két „sztárprodukció” együttes budapesti jelenléte is jelzi, hogy a magyar fővárosban pezsgő orosz kulturális élet zajlott ezekben az időkben. Ugyancsak ott volt a pályaudvaron Az Est immár Saljapin-felelőssé avanszált tudósítója, Feiks Jenő, az ismert festő és grafikus, aki írásaihoz rendre le is rajzolta Saljapint, s miközben a szállodába kísérté, interjút készített vele.⁶ Az

⁶ AE 1927. május 13. 14. Feiks Jenő (1878–1939): festőművész, illusztrátor, grafikus, Molnár Ferenc gyerekkori iskolatársa és jóbarátja, az író róla mintázta A Pál utcai fiúk című regényében Nemecek Ernő alakját. A történet további érdekessége, hogy Pásztor Árpád, aki szintén jó barátságban volt Molnár Ferencsel, és akinek alakja az idősebb Pásztor testvér személyében jelenik meg a regényben, szintén írt Saljapin korábbi magyarországi útjáról a Színházi Élet hasábjain. Igaz, akkor még csak a hír röppent fel, hogy Saljapin Magyarországra készül. Pásztor pedig korábról, a New York-i Metropolitan Operából ismerte a művészt, kint tartózkodása alatt személyesen is bemutatták neki: *„Ha ő kilép a színpadra, mindenki más eltűnik onnan. Magához formálja az operákat, az ő jelenései csúcsponttá válnak, mint egy uralkodó, várja és fogadja a közönség tapsait...”*. A dicshimnuszok mellett a cikkből nem hiányzik némi malícia sem, mikor Pásztor a *„legnagyobb komédiás”* jelzővel illeti Saljapint, aki tudatosan játszik közönségével, aki *„egy estére kiáll a budapesti közönség elé s megmutat mindent, amit tud. Énekel, játszik, megkacagtat, megborzongat, hódol és hódít”*, de mindezt tudatosan, kiszámítottan teszi. *„Mindent tud. Amikor indult, kezdett, küzdött, (mily hasonló*

előadás során ismét frenetikus sikert aratott, a tudósítások egymást múlták felül a dicshimnuszokban. Egybehangzó vélemények szerint, bár Saljapin legkiemelkedőbb szerepe a Borisz Godunov, de Mefisztó szerepében ugyancsak utánozhatatlan, grandiózus alakítást nyújt. A bordalt és a szerenád meg kellett ismételnie a közönség tomboló ünneplése közepette. A nézőtérén helyet foglaló kozákzenekar tagjai pedig hatalmas, orosz nemzeti színekkel díszített virágkosárral köszöntötték Saljapint.⁷

1927 novemberében két szerepben lépett fel, megint csak a Városi Színházban. Egy előadás erejéig megint énekelte Mefisztó szerepét a *Faustban* (partnerei ezúttal a bécsi Operaház művészei, Schwartz Vera és Pataky Kálmán voltak⁸). Ezt megelőzően *A sevillai borbélyban* Basiliót alakította. A közönség azonban a borsos jegyárakért cserébe több Saljapint

ez a két szó!) művész lehetett, kiválasztott, isteni művész, azóta a szent hevíület alábszállott, s ma Saljapin már mutatóványokat végez. De utolérhetetlen ügyességgel, tehetséggel és a művészet minden látszatával. [...] Nagy, nagy – a legnagyobb komédiás.” SZÉ 1925. 42. sz. 20.

⁷ NÚ 1927. május 15. 13. Az előadásban Faust szerepét a bolgár Pjotr Rajcsev alakította, Margit szerepében pedig Bodó Erzsébet operaénekesnőt láthatta a közönség.

Bodó Erzsébet (1899–1957): magyar operaénekesnő, Az 1920-as években a Városi Színház társulatának tagja, majd 1927-től az Operaház magánénekesese. Az Operaház épp a Faust operában nyújtott alakításáért szerződtette.

Rajcsev, Pjotr (1887–1960): bolgár operaénekes, rendező. Fialat éveiben Oroszországban tanult és orosz színtársulatok tagja volt. 1929-től a párizsi Orosz Opera művésze, 1935-ben tért haza Bulgáriába. Az 1950-es években a szófiai zenei konzervatórium professzora.

⁸ Pataky Kálmán (1896–1964): magyar operaénekes, 1926-ban került a Magyar Királyi Operaháztól a bécsi Állami Operához. Az Anschlusst követően visszatért Magyarországra. A 2. világháború után emigrált. Los Angelesben hunyt el.

Schwartz Vera (1889–1964): operaénekesnő, a keszthelyi születésű Schwartz Dávid léghajó-konstruktőr leánya, a két világháború között grazi, bécsi, berlini operatársulatok tagja. A 2. világháború alatt az Egyesült Államokban élt emigrációban. 1948-ban tért vissza Ausztriába.

várt, mint amennyi az opera cselekménye alapján jutott neki. Nemtetszését a publikum mérsékelt, hűvös tapssal fejezte ki. A helyzetet csak úgy lehetett megmenteni, hogy Sebestyén Géza színházigazgató rábeszélésére Saljapin az előadás végén ráadásként elénekelt a volgai hajóvontatók dalát, amit a közönség hangos ovációval fogadott és kárpótolva érezte magát a „kevés Saljapinért”.⁹ „[...] néhány hete csak, hogy a Szevillai borbélyban [sic] Basiliót énekelt és ... a végén el kellett énekelnie a Volga-dalt, ezt az orosz népi-dalt, hogy – tapsot kapjon. Mert a Basilio nem volt elég a pestieknek. Saljapin hálás szívvvel ajándékuul hozta énekben és játékban: remekét: Basiliót. Tudta, érezte, hogy ez a «kis» szerepe; minden: a tökély! Azért adta ezt. Fejedelmi ajándék! A pestiek a – Volga-dalért tapsolták meg őt és a Basiliót nem fogadták el.”¹⁰ Maga Saljapin így kommentálta az esetet: „Művészietlen dolog volt, tudom, ilyent sohasem csináltam életemben, de Budapesten megtettem ezt is, mert sok pénzt fizettek be a nézők és ezért a sok pénzért, egyszer az életben tudatosan elkövettem egy ilyen kisiklást is!”¹¹ Hozzátette még, hogy a Basilio az egyik legkedvesebb szerepe, olyan ínycsfalat, mint az étteremben a homár, csak igazi gourmandoknak való.

1928 decemberében ismét a Faust volt műsoron, Saljapin Mefisztójával, valamint egy önálló Saljapin-est jelentette a művész budapesti programját. Saljapin magyarországi fellépését ezúttal a kor másik neves impresszáriója, Kun Imre, a Koncert Hangversenyiroda igazgatója szervezte.¹² A várakozás és a siker is hasonló volt a korábbi turnékhoz. „Ha Saljapin dalol, nincs nézőtér és pódium, nincs műsor, nincs «koncert»,

⁹ BH 1927. november 4. 11. Sebestyén Géza (szül. Stern Jakab) (1878–1936): színész, 1924-től a Városi Színház igazgatója, 1931-től haláláig az Országos Színészegyesület elnöke.

¹⁰ SZÉ 1927. 50. sz. 8.

¹¹ PN 1927. november 6. 20.

¹² ÚN 1928. december 11. 4. Kun (Kohn) Imre (1892–1977): újságíró, zenekritikus, impresszárió. A Hangversenyrendezők Nemzetközi Szövetségének egyik alapítója és elnökségi tagja.

hanem csak maga az Élet van és úgy érezzük mintha maga az Élet beszélgetne velünk, melódiákba és ritmusokba boldogult emberi hangon. [...] Ahol Saljapin énekel, ott, valóban, maga az élet dalol.” – írta róla Tóth Aladár zenetudós és zenekritikus a Pesti Napló hasábjain.¹³ A sevillai borbélyhoz hasonlóan a közönség ezúttal is Saljapinnal azonosította az egész Faust operát. „Az emberek lézengenek, a felvonások alatt ki-be járnak, aszerint, hogy mikor van vagy nincs Saljapinnak jelenete” – olvasható a Pesti Napló tudósításában.¹⁴

A magyar közönség számára újdonságot az 1929-es esztendő hozott a repertoárban, Saljapin ekkor először énekelte Budapesten a Don Quijote címszerepét (az operát a századelőn külön Saljapin számára írta Jules Massenet francia zeneszerző). A páholyokban és a nézőtérben ezúttal is a hazai színházi elit, a politika és a pénzvilág jeles képviselői foglaltak helyet. A sajtótudósítások többek között gróf Bethlen Istvánné, gróf Teleki Pál, Hegedüs Lóránt volt pénzügyminiszter, gróf Hadik János, Sándor Pál országgyűlési képviselők, Bárczy István budapesti főpolgármester, valamint leendő veje, Zilahy Lajos és Honthy Hanna jelenlétéről számolnak be.¹⁵

Az előadás érdekessége ezúttal az volt, hogy Dulcinea és Sancho Panza szerepét francia operaénekesek játszották, akik Saljapinnal együtt érkezettek Magyarországra. Ők valamennyien franciául énekeltek, míg a magyar szereplők magyarul. A szövegkönyv összefésülésében Kristóf Károly

¹³ PN 1928. december 15. 8. Tóth Aladár (1898–1968): zenetörténész, zenekritikus, a Nyugat és a Pesti Napló zenei tudósítója. A 2. világháború éveit feleségével, Fischer Annieval svédországi emigrációban töltötték. 1946-tól 1956-ig a Magyar Állami Operaház igazgatója.

¹⁴ PN 1928. december 11. 3.

¹⁵ PN 1929. november 30. 11.

újságíró, forgatókönyvíró, a budapesti művészvilág krónikása, a Massenet-opera librettójának magyar fordítója volt Saljapin segítségére.¹⁶

A kritika kiemelte, hogy az emigráns, a világban bolyongó, hontalan Saljapin mindenki másnál jobban hivatott színpadra vinni Don Quijote letűnt korokat idéző, anakronisztikus, bukásában tragikus alakját. „*Saljapin nemcsak megjátszotta, hanem valóban át is élte a kóbor hidalgó szerepét. Gyönyörű hangja úgy zengett, mint az orgona...*”¹⁷ Tóth Aladár szerint Saljapin Don Quijote alakításába beleviszi az orosz nagyregények hőseinek (Lev Miskin herceg, Ivan és Aljosa Karamazov, Tarasz Bulba, Andrej Bolkonszkij) egy-egy jellemvonását, ez adja a karakter zsenialitását.¹⁸ Saljapin – aki elmondása szerint állandóan a tökéletességre törekedett a művészetben, és az igazi boldogságot az jelentette számára, ha úgy érezte, ezt sikerült megközelítenie – néhány évvel később sajátos öniróniával nyilatkozott akkori szerepléséről: *Amikor utoljára Budapesten jártam [...] és a Don Kihótét [sic!] énekeltem, sajnós, beteg voltam és nem produkálhattam azt, amit szerettem volna. De most szerencsére teljes egészségnek örvendek és így a magyar publikumnak teljes művészetemmel és tudásommal énekelhetek. [...] a beteg Saljapint nem szeretem, mert úgy énekel, mint egy papagály [sic!], de az egészséges, diszponált Saljapinnak olyan a hangja, mint az oroszláné...*”¹⁹

Az est valóban frenetikus siker volt, egybehangzó tudósítások szerint Saljapin különösen Don Quijote halál-jelene-tében nyújtott emberfelettit, ami igazán megrendítette a kö-

¹⁶ AE 1934. május 12. 11. Kristóf Károly (Löbl Sámuel) (1904–1994): író, újságíró. A keresztrejtvény műfajának magyarországi meghonosítójaként tartják számon, ő közölte az első keresztrejtvényt a *Ma Este* c. hetilapban 1925-ben, és egyik alapítója volt a *Füles* c. rejtvényújságnak 1957-ben.

¹⁷ NÚ 1929. november 30. 10.

¹⁸ PN 1929. november 30. 11.

¹⁹ BH 1934. május 7. 14.

zönséget. Talán csak a bennfentesek vettek észre olyan apróbb rendellenességeket, mint hogy a Saljapin alá adott ló (igazi lovon jött be a színpadra) nem igazán volt alkalmas a színpadi szereplésre, illetve a párbaj-jelenetben Saljapin (Don Quijote) ellenfeleként fellépő színészt olyannyira megbabonázta Saljapin egyénisége, hogy már a legelején elejtette fegyverét és némán bámulta, amint Saljapin egymaga viaskodik a levegővel.²⁰

Saljapin ezt követően hosszabb szünet után, 1934-ben szerepelt ismét Budapesten. Ezúttal is két alkalommal látogatott el a magyar fővárosba. Május 11-én a Vigadó koncertpódiumán adott koncertet az általa énekelt operaáriákból és más dalokból zongorakísérettel. A koncertről és Saljapinról Tóth Aladár írt figyelemreméltó ismertetést a Pesti Napló hasábjain. Saljapin, „*a hatalmas és diadalmas embertölgy*” megharcolt már az élet viharáival, nem tart tőlük, de nem is hívja ki őket feleslegesen. Tudja, hogy a végső nagy összecsapás az élettel még hátra van, erre tartogatja erejét. Ebbe a költői képbe sűrítette Tóth benyomását, hogy Saljapin ez este „*főlnyeskönnyedén*” bánt művészetével, „*rutinosan, szeretetreméltó könnyedséggel komédiázza előttünk régi legnépszerűbb műsorszámait*”, csak itt-ott jelezte a hangsúlyokat. De előadasmódjában végig lehetett érezni annak lehetőségét, hogy a művész egy végső, utolsó nagy szerepben – például Muszorgszkij Borisz Godunovjában – bármikor kieresztheti csodálatos, zengő baritonját, „*úgy, hogy egész lelke szakadna belé és többet talán sohasem tudna énekelni!*” Ebben a ki nem bontott lehetőségben és Saljapin könnyed, magával ragadó eleganciájában gyönyörködhetett a közönség aznap este a Vigadóban.²¹

Decemberben ugyancsak a Vigadóban adott koncertet, valamint a Városi Színházban megint csak a Faustban Mefisztó szerepét alakította (ez utóbbit néhány napos próba

²⁰ KUN 1965, 64.

²¹ PN 1934. május 12. 11.

előzte meg a színtársulattal). A fokozott érdeklődés (és a tomboló ünneplés) ezúttal annak is szólt, hogy a budapesti közönség „ki volt éhezve Saljapinra”. Decemberi vigadóbeli koncertjéről és Mefisztó-alakításáról Szomory Dezső írt hosszabb ismertetést a Színházi Élet hasábjain. A cikk érdekessége, hogy a produkciók értékelésén túl Szomory egyfajta életmű összegzésnek is szánta írását, szinte lezárja benne Saljapin pályafutását. Továbbra is hangsúlyozza Saljapin zsenialitását, energikusságát, énekművészetének technikai tökéletességét, de az akkor 61 éves művész hangján észrevenni véli az emberi lét múlandóságát: „...csak éppen a hangja, a szó tüneményes értelmében, nem dacol az idővel... [...] ami itt megmaradt a Saljapin hangszálain, az még őrzi a múltak fénykorát, a hajdani nemes csengések emlékét és visszhangját. De sőt őrzi a mi illúzióinkat. Mert Saljapin a maga maradék kincsét olyan fényekkel vetíti elénk egyéni szuggesztivitásával s színjátzó bravúrával, hogy egyszerűen felejteti velünk, ami elveszett.”

„Az ember elámul, hogy ez a nagy művész mennyire betöltötte a maga végzetét s csakugyan azzá lehetett, a végsőig kiteljesedve, aminek született erre a világra.”²²

Hozzá kell tenni, Saljapin maga is tisztában volt az emberi lét végességével, már 1929-ben úgy nyilatkozott, hogy még két évet szeretne a színpadon tölteni, ezt követően pedig vissza akar vonulni, mivel megérdemli a pihenést és az öregedés, a hanyatlás és visszaesés amúgy sem szép látvány.²³ Az énekes pályafutása azonban néhány évvel hosszabbra nyúlt a tervezettnél. Itt érdemes megjegyezni, hogy az örökkévalóság és múlandóság dilemmája láthatóan komolyan foglalkoztatta és aggasztotta Saljapint. „Nincs mostohább sorsa a művészek között senkinek, mint a komédiásnak –

²² SZÉ 1934. 53. sz. osz. nélk. Szomory Dezső (Weisz Mór) (1869–1944): író, drámaíró, újságíró. A Pesti Hírlap és a Pesti Napló munkatársa. Származása miatt drámáit 1939-től nem játszották. 1944 novemberében Budapest ostroma alatt egy svéd védett házban hunyt el 75 éves korában.

²³ NÚ 1929. április 24. 8.

fejtette ki egy alkalommal Dietl Fedornak – [...] *Mi, komédiások, különösen, ha énekesek lettünk, pusztulásra vagyunk ítélve elevenen. Sokkal jobb a sorsuk a képzőművészeknek. A festő, a szobrász, az építész, a mérnökmember bármit alkothat, munkája túléli őt. Mennyi sok nagyszerű alkotás hirdeti a nagy humanisták emlékét, de ugyan ki gondol ma már Carusora és holnap talán énrám?*”²⁴

Saljapin utoljára 1935 novemberében szerepelt a magyar operakedvelők előtt egyetlen előadás erejéig. Jól ismert alakításával, a Mefisztóval búcsúzott a budapesti közönségtől. Nem teljesült tehát Tóth Aladár és sokak vágya, hogy Saljapint a Borisz Godunovban lássák a magyar opera-rajongók. Tóth már a Don Quijote pesti bemutatóját követően így elmélkedett: *„...milyen lehet Saljapin a Boris Godunovban, hol egyénisége egy zseninek, Musszorgszkinak [sic] hangszerévé válik! A Saljapin-vendéjátékok budapesti rendezőinek nem szabad addig nyugodniok, míg a magyar közönség meg nem ismerheti Saljapinnak ezt a legnagyobb alakítását.”*²⁵ Időnként felröppent a hír, hogy folynak erre vonatkozó tárgyalások a művésszel. 1927-ben például az Új Nemzedék adta hírül, hogy az Operaház a következő évadban szeretné színpadra vinni a Borisz Godunovot Saljapinnal.²⁶ 1934-ben ismét felmerült, hogy Saljapin egy orosz társulat élén a Városi Színházban előadná a várva várt szerepet.²⁷ Ezek a próbálkozások azonban nem vezettek eredményre, ahogy Tóth Aladár fogalmazott: *„Zenekulturális viszonyainkra jellemző akadályok miatt”*.²⁸

Saljapin 1935-ös magyarországi turnéja kapcsán meg kell jegyezni, hogy a világhírű énekes az év tavaszán súlyosan megbetegedett, hetekig feküdt kórházban, szervezete 40 fokkal lázzal küzdött. Felépülése után a nyarat jórészt pihenéssel töltötte. Októberben tért vissza a színpadra és az egész

²⁴ DIETL 1933, 97.

²⁵ PN 1929. november 30. 11.

²⁶ ÚN 1927. július 23. 9.

²⁷ AE 1934. március 21. 6.

²⁸ PN 1934. december 15. 13.

világ kíváncsi volt, vajon visszakapják-e a nézők a régi Saljapint.²⁹ Az énekes hangja központi kérdés volt a fellépéséről tudósító magyar újságcikkekben is. A vélemények kavalkádjában nem könnyű eligazodni, ami jelzi, hogy a művészet befogadása mindig szubjektív. Saljapin „*töretlen, zengő hanggal, ösztönös komédiási tehetségének összes fortélyaival énekelte és játszotta Mefisztó szerepét. Mióta itt járt nálunk, hangja semmit sem veszített erejéből, fényéből, sőt a mai estén orgánuma hatalmasabbnak tűnt fel, mint legutolsó ittlétekor.*” – olvasható a Budapesti Hírlap hasábjain.³⁰ A 8 Órai Újság újságírója némileg árnyaltabban fogalmaz: „*Ha a pesti publikum nem is a régi Saljapint kapta vissza tegnap este Mefisztóban, a nagy orosz énekes még mindig pótolhatatlan élményt jelent a hallgatónak. Saljapin hangja felépülése óta tagadhatatlanul veszített erőben, de ugyanakkor igen sokat nyert finom árnyalatokban, melyek a szerep démoni vonásainak kihangsúlyozásában csak előnyére váltak az előadásnak*”.³¹ A Pesti Naplót az előadásról tudósító Bálint György író, műfordító kritikájából két dolgot érdemes kiemelni. Bálintot, aki saját bevallása szerint életében először látta és hallotta Saljapint, lenyűgözte az énekes előadásmódja: „*Kemény volt, zord és sziklaszerű [...] Ott állt a színpad közepén, két fejjel magasabban mindenkinél, sötétén, könnyörtelenül és kikezdetlenül, mint a végzet*”. Az író akaratlanul is Ivan Meštrović monumentális alkotására, Nini Gergely püspök 1929-ben felavatott spliti (spalato) szobrára emlékeztette.³² Kritikájának másik eleme nem új, de a megfogalmazás talán nála a legplasztikusabb. Másokhoz hasonlóan Bálint is a paraszti származású, hatalmas oroszban az elementáris orosz népi öserőt látta, amely megalkuvást nem ismerő elszántságával „*világokat tud rombadönteni és felépíteni*”. Ugyanakkor

²⁹ Betegségének részleteiről maga Saljapin beszélt a Pesti Naplónak adott interjújában. PN 1935. november 10. 17.

³⁰ BH 1935. november 12. 13.

³¹ 8ÓÚ 1935. november 13. 10.

³² PN 1935. november 13. 14.

némi rosszallással jegyzi meg, hogy Saljapin „a nép énekeséből” a felső tízezer énekesévé vált, akik elég gazdagok ahhoz, hogy művészetét megfizessék. A baloldali, polgári demokratikus elkötelezettségéről ismert író teljesen más közegget tartana ideálisnak Saljapin művészetéhez: *„Úgy éreztem tegnap a nézőtéren, hogy stílustalan, majdnem sértő volt, szmokingban, estélyi ruhában, jólfésülten, vörösre lakkozott körmökkel hallgatni Saljapint. Azt hiszem, szabad ég alatt kellene hallgatni, vagy valami dísztelen teremben, gyalulatlan fapadokon, a munka és a küzdelem gyúrótt ruhájában, öklünkre támasztott fejjel.”*³³

Bálint fenti eszmefuttatása utalás arra, hogy Saljapin kezdetben nem viszonyult eleve ellenségesen a forradalomhoz, a szovjethatalomhoz (korábban gyakran énekelt munkások előtt, repertoárjának része volt a Marseillaise és a Bunkócska című dal is), 1918-ban elsőként kapta meg a „köztársaság népművésze” címet, megtették a Mariinszkij Színház művészeti vezetőjévé (igaz, erre néhány hónappal azután került sor, hogy előzőleg a forradalom hevületében kidobták a színházból). Ugyanakkor feje fölött állandóan ott lógott Damoklész kardja, a hatalom új birtokosai őt is egyértelműen a „burzsuj” kategóriába sorolták, több ismerőst túszként fogva tartották, mint osztályellenséget. Volt, akit sikerült megmentenie, voltak, akiket közbenjárása ellenére agyonlőtek. Gorkijjal együtt rendszeresen jártak a bolsevik vezérekhez, hogy ennek vagy annak a szabadon bocsátását kieszközöljék. A mindent eluraló, az érdemi művészeti tevékenységet lehetetlenné tevő kaosz, az otthonában tartott rendszeres éjszakai házkutatások, a puszta létezésért folytatott mindennapi küzdelem felőrölték Saljapin energiáit és 1922-ben a kivándorlás mellett döntött. Formailag hosszabb külföldi tur-

³³ PN 1935. november 13. 14. Bálint György (1906–1943): író, újságíró, műfordító. Az Est-lapok munkatársa. 1943-ban munkaszolgálatosként halt meg a keleti fronton.

néra indult, azonban többet már nem tért vissza Oroszországba, távolléte haláláig tartó emigrációvá vált.³⁴ A mindig szívesen nyilatkozó művész az Oroszországhoz fűződő viszonyát firtató kérdések elől rendre elzárkózott,³⁵ vagy mindössze annak közlésére szorítkozott, hogy semmiféle kapcsolata nincs Szovjetoroszországgal, amíg a bolsevikok vannak hatalmon, visszatérését elképzelhetetlennek tartotta. Mint mondotta, öt évig élt a forradalom győzelme utáni Oroszországban, alaposan kitanulmányozta a szovjet rendszert és köszöni, nem kér belőle.³⁶

Még egy kérdéskör volt, amiről az újságok minden egyes turné alkalmával meglepő és szokatlan nyíltsággal írtak, ez pedig a honorárium kérdése volt. Saljapin sohasem tagadta, hogy művészetéért magas árat szab, de mint egy ízben kifejtette, nem tehet másként, hiszen neki 26 ember, köztük két házasságából származó 8 gyermeke és 2 fogadott gyermeke megélhetéséről kell gondoskodnia.³⁷ Köztudomású volt, hogy egy fellépésért Saljapin a körülményektől függően 3000-4500 dollárt kér, ami igen hatalmas összegnek számított akkoriban. De ebből ő sosem csinált titkot. Egy alkalommal még esetleges oroszországi fellépését firtató kérdésre is így felelt: *„Végtelenül sajnálom, de az idén sem tudok hazamenni, mert minden időm le van kötve s egyébként Oroszország ma olyan szegény, hogy engem nem tud megfizetni. Ugyebár, furcsán hangzik, ha az ember a saját hazájával szemben anyagi feltételeket szab, de higgye el [sic], óriási kötelezettségeim lehetetlenné teszik számomra, hogy az anyagiakról lemondhassak.”*³⁸

³⁴ OBNOSZOV 2019, illetve SALJAPIN 1997. A „Под большевиками” című fejezet – https://www.litmir.me/br/?b=153312&p=41#section_10. Saljapin számára a pétervári bolsevik uralom az emberi ostobaság, faragatlan bunkóság és kegyetlenség bacchanáliáját jelentette.

³⁵ AE 1928. december 11. 7.

³⁶ AE 1934. május 20.

³⁷ NÚ 1927. május 13. 6.

³⁸ U. o.

A Színházi Élet egyik, 1927-es száma közölte például a vele kötött szerződés másolatát A sevillai borbély előadására, Basilio szerepére. Ebből világosan kiolvasható, hogy Saljapint a szerepért egyetlen előadásra adómentesen 3500 dollár illeti meg.³⁹ Kivételes esetekben fordult elő, hogy nem fix összegért, hanem a bevétel bizonyos százalékáért cserébe szerződött le, mint például 1934 májusi, vigadóbeli koncertjére.⁴⁰ Mindez természetesen azt is jelentette, hogy a koncerteket, előadásokat borsos jegyárakkal hirdették. 1925-ben 4000 dollárért énekelt a Városi Színházban, amely két nap alatt eladta a Saljapin-est összes jegyeit, a kétmillió koronás páholyokat a viszonteladók hárommillióért kínálták, és a 300 ezer koronás nézőtéri jegyek 5-600 ezerért cseréltek gazdát a Magyarország tudósítása szerint.⁴¹ Amint Tóth Aladár írta 1928-ban Saljapin egy későbbi szereplése alkalmával a Pesti Napló hasábjain, sokak számára a horribilis helyár olyan akadály, mint Hannibálnak voltak az Alpések, és sokuknak valóban hannibáli elhatározásra és bátorságra van szükségük, hogy rászánják magukat a jegyvásárlásra.⁴²

A Saljapin-fellépések anyagi oldalának egy érdekes vetületét világította meg egy alkalommal Sebestyén Géza a Városi Színház igazgatója Kun Imrével folytatott beszélgetésben. Kun meglepéssel nyugtázta, hogy egyetlen Saljapin-est bevétele a színház számára több, mint a teljes heti bevétel. Erre Sebestyén levezette neki, hogy mindez miért jelent számára ráfizetést. Először is Saljapin Mefisztó alakítása után vagy fél évig nem tűzheti műsorra a Faustot, mert a kutya sem kíváncsi rá. *„Aztán meg jöjjön csak el egy Saljapin-est után*

³⁹ SZÉ 1927. 40. sz. 49.

⁴⁰ AE 1934. április 24. 6. Ugyanez az újság néhány nappal később arról értekezett, hogy a koncert kb. 5000 pengős bevételéből Saljapin vitt el 3100 pengőt, míg a szervezőnek a költségek és az adó levonása után jó, ha 3-400 pengő haszna maradt. AE 1935. május 15. 6.

⁴¹ M 1925. október 11. 19.

⁴² PN 1928. december 11. 3.

a színházba és nézze meg milyen házaink vannak ... Mindenki ott-hagyta a pénztét ennél a nagy embernél. Ha mindezt összeadja, nem dicsekszik azzal, hogy milyen jó üzlet nekem Saljapin!”⁴³

A jegyárak miatt állandó beszédtema volt a sajtóban a közönség összetétele, hogy vajon mennyi köztük a tényleges operakedvelő, rendszeres koncertlátogató, zeneértő és hányan voltak olyanok, akik pusztán hivalkodásból, sznobizmusból jelentek meg az évad szenzációján, mutatva, ők elég gazdagok ahhoz, hogy ezt megtehetik. *„Hétezer dollár hivaalkodott ma este a Városi Színház nézőterén”* – írta a Budapesti Hírlapot a Saljapin estekről rendszeresen tudósító Haraszti Emil – *A hétezer dollár legnagyobb része e nemes valutának megfelelő igényekkel foglalta el helyét, a nélkül, hogy sejtelve lett volna arról, hogy mi fog történni és mit is akar hallani”*.⁴⁴ Más alkalommal ugyanő keserű iróniával jegyezte meg: *„Mindenki ott volt, akinek semmi köze sincs a zenéhez. [...] A nagy embertömegben félve húzódik meg egy-egy rendes koncertlátogató, aki ugyan-csak idegenül érzi magát”*.⁴⁵

Saljapin nem csak énekhangjából, de megőrzött emberi közvetlenségéből is sokat mutatott Magyarországnak és a magyaroknak, ami csak tovább növelte népszerűségét. Kiváló sajtója volt és ő maga sokat tett azért, hogy ez így legyen. Minden megnyilvánulásából sugárzott, hogy szerette az életet és szeretett élni. Szívesen mulatott cigányzene mellett, sok hasonlóságot vélt felfedezni a magyar és orosz cigányzene hangulat- és motívumvilágában. Egy ilyen alkalomról jegyezte fel az őt kísérő tudósító, Kristóf Károly *„A cigány kitett magáért. Úgy sírt a hegedűje, hogy Saljapin csaknem énekelni kezdett azzal a pompás zengő mély hangjával. Aztán arra gondolt, hogy inkább pénteken, amikor sokszáz dollárt fizetnek*

⁴³ KUN 1965, 31.

⁴⁴ BH 1927. november 4. 11. Haraszti Emil (1885–1958): zenetörténész, publicista. 1920 és 1927 között a Nemzeti Zenede igazgatója.

⁴⁵ BH 1929. november 26. 13.

érte.”⁴⁶ „Hangját nem féltette a tokaji bortól”, jól ismerte Budapest elegáns mulatóit,⁴⁷ ha pedig kedve tartotta egy budai kisvendéglőben fogyasztotta jóízűen a paprikáscsirkét. Előfordult, hogy mikor az Orient Expressz a hajnali órákban befutott Párizsból, rögtön azt kérte, szerezzenek neki szalámit és barackpálinkát, mert azt szeretne reggelizni.⁴⁸

Koncertnapokon viszont teljesen aszkéta életet élt. Ki sem mozdult szállodai szobájából, szigorú diétát tartott, hangja kímélése érdekében nem beszélt senkivel, délben röviden átvette műsorának anyagát. Rápihent koncertjére, hogy teljes erejével és tudásával tudjon énekelni.⁴⁹

Hol előkelő Duna-parti szállodában lakott, hol, ha magányra, csendre vágyott a „város tetején”, a svábhegyi szanatóriumban szállt meg. Ittlétei során bejárta a várost, igyekezett megismerkedni nevezetességeivel. „Sok minden tetszik nekem Budapesten – de a legőszintébb elragadtatást mégis az Országház és a Duna-part keltette fel bennem. Az Országház építkezése Velence és az olasz renaissance többi világsodáival versenyezhet. Mindenütt jó képviselőnek lenni – de Magyarországon, ilyen palotában – egyenesen passzió lehet.” – osztotta meg véleményét és benyomásait a magyar fővárosról az őt kísérő újságírókkal.⁵⁰ Más alkalommal arról értekezett, hogy talán egyszer, majd, ha visszavonul az énekléstől, a budai hegyekben vesz egy kis házat, és ott fog élni.⁵¹ Ezek

⁴⁶ AE 1934. május 12. 11.

⁴⁷ Egyik ilyen esti kikapcsolódása során – legalábbis a sajtótudósítás szerint – a New York Kávéházban éjfél után pohárköszöntőt mondott, melyben kifejtette, hogy aznap ismerte meg a magyar Hiszekegy imádságot, megértette Trianon igazságtalanságát és mélyen hisz a magyar igazsággyőzedelmeskedésében. Jutalma, természetesen, lelkes éljenzés volt a jelen lévő előkelő közönségtől. AE 1928. december 11. 7.

⁴⁸ KUN 1965, 55.

⁴⁹ AE 1934. május 12. 11.

⁵⁰ TV 1931. július 15. 58.

⁵¹ AE 1934. május 12. 11.

a jól kiszámítottan elejtett megjegyzések nem annyira szándékainak komolyságáról tanúskodnak, mint inkább a vendéglátók felé tett udvarias gesztusok voltak, melyek hozadékát Saljapin a róla kialakított kedvező képben vélte megtalálni. Ennek érdekében mindenkor készséggel állt a sajtó rendelkezésére, túrta a Duna-korzó kávéházi teraszán az autogramkérők rohamát, kivágatta és lefordította magának a magyar lapok róla írt cikkeit.

A sajtó és a közönség pedig hálás volt minden gesztusért. Az újságok nem csak akkor írtak Saljapinról, mikor éppen Magyarországon szerepelt vagy Magyarországra készült, de beszámoltak életének minden fontosabb mozzanatáról, tudósítottak családjáról, betegségéről, emlékiratainak megjelenéséről; maga Saljapin külföldön is fogadta a magyar lapok tudósítóit, akik így némi betekintést nyerhettek a Saljapin-család életébe. 1931-ben a Színházi Élet hasábjain Tasnády Fekete Mária, az az évi Miss Hungary verseny győztese közölt interjút Saljapin lányával, Marija Saljapinával, akit a párizsi oroszok Miss Oroszországnak választottak. A két hölgy az európai szépségkirálynő-választás megmérettetésein találkozott és kötött barátságot egymással.⁵² 1934-ben Haraszi Emil Saljapin fiánál, Borisz Saljapinnál járt, aki festő- és szobrászművészként szerzett nevet magának és éppen apja mellé szobrán dolgozott, amely legnagyobb szerepében, Borisz Godunov alakjában örökítette meg az énekest.⁵³

Maga Saljapin 1935-ös súlyos betegségéből felépülve párizsi otthonában fogadta Aigner László fotográfust, újságíró. Mint Aigner beszámolt róla, Saljapin ezúttal fáradtabb volt, némileg lefogyott, de hangja és mosolya a régi maradt. *„Hát itt vagyok ismét – mondja mosolyogva – Nem haltam meg, nem vitt el az ördög, nem tört meg a hangom és nem vonulok vissza az énekléstől.”* Mindazonáltal előadta, hogy már nem szeret

⁵² SZÉ 1931. 9. sz. 26–27.

⁵³ SZÉ 1934. 17. sz. o. sz. nélk.

annyira énekelni, különösen a fellépések, a turnék fárasztják: „...énekelni negyvenöt év óta estéről estére hajszolt turnékon, városról városra száguldva autón, vasúton, hajón és repülőgépen. Színházról színházra járni, pódiumról pódiumra lépni megállás nélkül egy hosszú életen keresztül: ebbe belefárad az ember.” Különösen az operaelőadásokra panaszkodott, ahol egész életében küzdenie kellett a tudatlanság, butaság és meg nem értés ellen. Majd hozzátette, ha egyszer végleg visszavonul az énekléstől, akkor rengeteg olyan dologgal szeretne foglalkozni, amire korábban nem jutott ideje: „Annyi szép dolog van a világon, amiben gyönyörködni lehet [az] éneklésen kívül. Ott vannak a rétek és a rohanó patakok. Itt van a családom, a gyerekeim, a feleségem. Ott vannak a könyvek, mennyi szép könyv van a világon, amit még nem olvastam...”⁵⁴

Hasonló gondolatokat pedzett meg Saljapin 1936 decemberében, a Pesti Napló karácsonyi számában megjelent cikkében. Az írás részben visszaemlékezés művészi pályafutása kezdetének néhány mozzanatára (az Ufában kórustagként eltöltött évekre, amikor először keresett pénzt énektudományával), de megosztja olvasóival az énekléssel és művészet-felfogásával kapcsolatos általános gondolatait is. Mint írja, számára a dal magát az életet jelenti, mellyel mindazon érzelmek kifejezhetők, amiket szavakkal és mozdulatokkal nem lehetséges visszaadni. Fellépés közben egyfajta extatikus állapotba kerül, nem érzékeli a teret és időt, „úgy érzem, mintha teljesen egyedül volnék és valami ismeretlen hatalom akaratának engedelmeskednék, amely a közönség soraiból árad felém, hiszen végeredményben minden művészi ihlet forrása a tömeg”.⁵⁵

Egy bekezdés erejéig átszűrődött a cikkben, hogy Saljapin ekkor éppen túl volt utolsó nagyobb, egyben leghosszabb és

⁵⁴ PN 1935. június 9. 19. Aigner László (1901–1999): újságíró, fotóművész, grafikus. 1927 és 1939 között párizsi tartózkodása alatt, többek között az Est-lapok tudósítója volt. 1941-től az Egyesült Államokban élt.

⁵⁵ PN 1936. december 25. 42.

legfárasztóbb turnéján: „Nincs magánéletem, mert impresszárióim rabszolgája vagyok. Oda megyek, ahova parancsolják nekem és addig maradok, ameddig nem közlik, hogy ütött az indulás órája. Sok-sokezer kilométeres utakat teszek meg és legfeljebb magamban csodálkozom, hogy mért [sic] kell ilyen távoli földeket felkeresnem?” 1936-ban hosszú előadókörutat tett a Távols-Keleten, Kínában, Japánban, valamint Mandzsúriában koncertezett. Hozzátette ugyanakkor, hogy az éneklés számára a tökéletes boldogságot jelenti, ami minden mást elhomályosít és ezért semmilyen áldozatot nem tart drágának.⁵⁶

Budapesti tartózkodásai alatt Saljapin nagyon szeretett a Duna-parton sétálni. Egy ilyen sétájához kapcsolódik egy, a magyar sajtóban nagy nyilvánosságot kapott történet, ami egyszerre mutatja Saljapin emberi nagyságát, közvetlenségét és profizmusát az imázsépítés terén. 1934-es májusi turnéja idején (az elmaradhatatlan újságírók és fotósok kíséretében) ellátogatott a rakpartra és tolmács segítségével beszélgetésbe elegyedett a kikötői rakodómunkásokkal (egy volt hadifogollyal oroszul is tudott szót váltani). Mint megjegyezte, fiatal korában Kazanyban maga is rakodómunkásként kereste szegényes kenyerét a Volga mentén – elmondása szerint – őalatta is sokszor hajlott meg a pallódeszka, miközben súlyos zsákokat cipelt a vállán. Majd a munkásokkal együtt egy nagy vontatólánca kapaszzkodva a jelenlévők lelkes tetszésétől kísérve elénekelt „kollégáinak” a volgai hajóvontatók dalát. A korban többnyire „Ej, uhnyem...”-ként emlegetett dal a legnépszerűbb orosz ének volt a két világháború közötti Magyarországon. Kötelező eleme volt minden orosz előadó repertoárjának, legyen szó Saljapinról, Georgij Baklanovról, a doni kozákok kórusáról vagy éppen a magyarországi orosz menekültek által alakított balalajka-zenekarokról. Rendszerint a műsor végére, zárószámként vagy ráadás-

⁵⁶ U. o.

ként illesztették be, és a tapsvihar garantált volt. Ott a rakparton azonban és épp Saljapintól valószínűleg a legautentikusabb formában hangzott el. *„El sem tudja képzelni, mit jelentett nekem ez a félóra. Mindent . . . Már ezért a félóráért sem felejtettem el többé soha ezt a gyönyörű várost.”* – összegezte benyomásait fővárosi programjának eme részéről Saljapin, akiben minden bizonnyal kicsit tovatűnt ifjúságának pillanatképeit idézte fel a rakparti kirándulás.⁵⁷

A rakparti jelenet kivételességét akkor érthetjük meg igazán, ha összevetjük azzal, amit a művész bő két évvel később, külön a Pesti Napló számára írt cikkében kifejtett: *„Magántársaságban elvből nem énekelek, sőt még odahaza, családi körben sem kockáztatom a hangomat. Ha rokonaim vagy barátaim hallani akarnak, akkor bizony jegyet kell váltaniok valamelyik koncertre, mert különben nem hallhatnak engem.”*⁵⁸

A rakpartról távozóban Színházi Élet tudósítójához, Vári Pálhoz intézett szavaival Saljapin szinte lezárja egész, monumentális életművét: *„Én azt hiszem, boldog ember vagyok. Mindent elértem, amit az élettől kapni lehet. Tud bakkozni? Velem szemben jó bankár volt a sors. Minden tétet megnyertem. Most már az utolsókat játszom, de talán éppen ezért esik jól visszaemlékezni arra az időre, amikor az első és döntő tétet besöpörtem. Higyje el, érdemes volt élni, s azt hiszem, az sem fog fájni, ha majd a nagy Croupier nekem is odakiált: – Rien ne va plus!”*⁵⁹

A „nagy Crupier” részéről a „Rien ne va plus!” 1938-ban hangzott el Saljapin számára. 1937 tavaszán leukémiát diagnosztizáltak nála, ezt követően teljesen visszavonult a színpadtól. A világ egyik legnagyobb énekesé 1938. április 12-én hunyt el Párizsban.

⁵⁷ SZÉ 1934. 22. sz. 20.

⁵⁸ PN 1936. december 25. 42.

⁵⁹ SZÉ 1934. 22. sz. 20. Bakkozás – baccarat vagy punto-banco néven is ismert, többnyire kaszinókban játszott kártyajáték, Magyarországon a 20. század első felében terjedt el.

Vári Pál, forgatókönyvíró (részletes életrajzi adatai ismeretlenek).

Felhasznált irodalom

DIETL 1933 = DIETL Fedor: Világjáró művészek. Budapest, 1933.

KUN 1965 = KUN Imre: 30 év művészek között. Egy hangversenyrendező naplója. Budapest, 1965.

LUKJANOV 2012 = LUKJANOV, F.: Saljapin v Budapestye. In: Sztikalin, A. – Varga É. (szerk.): Rosszijszkaja belaja emigracija v Vengrii (1920–1940-e godi). Moszkva, 2012.

OBNOSZOV 2019 = OBNOSZOV, A.: Predatyel' ili zsertva? Pocsemu Fjodor Saljapin emigriroval iz Rosszii. (https://www.gazeta.ru/culture/2019/06/29/a_12463843.shtml)

SALJAPIN 1997 = SALJAPIN, F. I.: Maszka i dusa. Moi 40 let na tyeatrah. Moszkva, 1997. <https://www.litmir.me/br/?b=153312&p=1>

Felhasznált sajtótermékek rövidítése:

AE = Az Est

BH = Budapesti Hírlap

M = Magyarország

NÚ = Nemzeti Újság

PN = Pesti Napló

SZ = Szózat

SZÉ = Színházi Élet

TV = Tolnai Világlapja

ÚN = Új Nemzedék

8ÓÚ = 8 Órai Újság

Feiks Jenő rajza Fjodor Saljapinról és az énekes aláírása Az Est 1925. október 13-i számában

Saljapin koncert a Vigadóban, 1934. december, Színházi Élet

Saljapin a pesti rakparton, Színházi Élet 1934. május

[Foto László]

„Ej, uhhayam... ej uhhayam!”

Saljapin Mefisztó szerepében a Városi Színház színpadán –
1935 november

BENE KRISZTIÁN

**AZ OROSZ EMIGRÁNSOK SZEREPE
A FRANCIA IDEGENLÉGIÓ LOVASSÁGI ALAKULATAI-
NAK LÉTREHOZÁSÁBAN ÉS TEVÉKENYSÉGÉBEN¹**

A modernkori hadtörténelemnek kevésbé ismert epizódjai közé tartozik az a folyamat, amelynek keretében az 1920-as évek elején az oroszországi forradalmak és polgárháború során a cári birodalomból emigrációba kényszerülő oroszok egy része – köztük nagy számban olyanok, akik korábban is hivatásos katonaként szolgáltak – a Francia Idegenlégió soraiban vállalt rövidebb-hosszabb időre katonai szolgálatot. Ugyanakkor azt még ritkábban szokták vizsgálni, hogy ezek a sajátos kiképzéssel és katonai tapasztalattal rendelkező önkéntesek milyen hatást gyakoroltak az első világháború visszontagságai után a reformok útjára lépő francia gyarmati alakulat szervezeti fejlődésére és harctéri tevékenységére.

Annak ellenére, hogy az Idegenlégió nagy tapasztalattal rendelkezett az eltérő kultúrájú és tapasztalatú önkéntesek beolvasztásában saját szervezeti kereteibe, az 1920-as évek eleje egy olyan sajátos pillanat volt az egység történetében, amikor az alakulat vezetői kivételesen nem erre törekedtek. Az első világháború tanulságait levonva és a különítmény előtt álló feladatokat felmérve éppen ellenkezőleg az volt a céljuk, hogy a Közép- és Kelet-Európából nagy számban érkező önkéntesek egy olyan tudását aknázzák ki, amelyre korábban nem volt komoly igény az Idegenlégió soraiban, nevezetesen a lovassági hadviselésben szerzett jártasságukat.

¹ A kutatás a Pécsi Tudományegyetem Szentágothai János Kutatóközpont Történeti- és Politikai Földrajzi Kutatási Centrumban készült a Pallas Athéné Domus Meriti Alapítvány támogatásával.

Ebből kifolyólag tanulmányunknak az a célja, hogy a fenti előzmények bemutatása után elsődleges és másodlagos források segítségével megvizsgálja azt a szerepet, amelyet az oroszországi emigráns katonák játszottak az Idegenlégió lovasági alegységeinek létrehozásában, majd pedig ezek harctéri tevékenységében.

Oroszok a Francia Idegenlégióban a 20. század első évtizedeiben

Az 1831-ben létrehozott Francia Idegenlégió kötelékében a 19. század folyamán számos nemzet tagjai – többek között már létrehozásakor svájciak, németek, spanyolok, portugálok, olaszok, belgák, hollandok és lengyelek – teljesítettek szolgálatot, azonban általánosságban megállapítható, hogy az alakulatban szolgáló oroszok száma nem volt különösebben jelentős ebben az időszakban.² Ez a helyzet az első világháború kitörése után változott meg, amikor a Franciaországban élő orosz közösség – melynek létszáma a hivatalos összeírások szerint hozzávetőlegesen 35 000 főre tehető – tagjai közül 3393 fő jelentkezett az Idegenlégió kötelékébe.³ Szolgálatuk ugyanakkor a különböző nemzetiségű orosz állampolgárok közti súrlódások miatt nem volt zavartalan, ezért a francia parancsnokság lehetővé tette számukra, hogy kérjék áthelyezésüket a francia hadsereg más alakulataiba, valamint saját nemzeti hadseregük kötelékébe. Az előbbi lehetőséggel 334 fő, az utóbbival pedig 375 fő élt 1915 folyamán, így az áthelyezések és a fronton elszenvedett veszteségek következtében az év végére jelentősen csökkent az Idegenlégió kötelékében szolgáló orosz állampolgárok száma.⁴

² PORCH 1994, 47.

³ COMOR 2013, 358.

⁴ DE GMELINE 2016, 272–273.

Ugyanakkor 1916 első felében egy kormányközi meg-
egyezés értelmében négy, egyenként két ezredből álló dan-
dárt hoztak létre Oroszországban (összesen 44 000 fővel),
amelyeket tengeri úton szállítottak Franciaországba. Az
orosz egységek itt francia felszerelést és kiképzést kaptak,
majd részben a franciaországi hadszíntéren, részben pedig a
Balkán-félszigeten kerültek bevetésre.⁵ A Franciaországban
harcba vetett 1. és 3. orosz dandár jól helyállt az 1917 tava-
szán megindított offenzívában, amelyet a francia parancs-
nokság kitüntetésekkel is elismert, ugyanakkor a két egység
összesen mintegy 6000 főt veszített a harcokban, ezért visz-
szavonták őket a hátországba pihentetés és újjászervezés cél-
jából.⁶ Itt értesültek az oroszországi forradalmi események-
ről, amely az elszenvedett veszteségekkel együtt komolyan
aláásta a katonák harci kedvét. A helyzet annyira elfajult,
hogy végül 7500 fő a 16 000 fős összlétszámából megtagadta
a további szolgálatot, ezért a francia hadsereg fegyveres erő-
vel verte le az általuk kirobbantott zendülést, amelynek
mintegy 100 fő esett áldozatul, majd pedig lefegyverezte a
két dandár összes tagját.⁷ Ezt követően választási lehetőség
elé állították az orosz katonákat: francia irányítás alatt to-
vább harcolnak, fegyvertelen munkaszolgálatot látnak el
vagy Észak-Afrikába internálják őket a háború végéig. A
fegyveres szolgálatot választók (664 fő) az Idegenlégióban
harcolt a konfliktus lezárultáig,⁸ míg 11 000 fő katonai mun-
káként tevékenykedett, 4800 ember pedig algériai interná-
lótáborokba került.⁹ Az orosz katonák az új szovjet-orosz ve-
zetéssel lebonyolított egyeztetések után végül 1920-ban tér-
hettek haza szülőföldjükre.¹⁰

⁵ AVICE-HANOUNE 2011, 142.

⁶ FERREIRA 2016, 50–52.

⁷ ADAM 2004, 163.

⁸ COMOR 2013, 948.

⁹ FERREIRA 2016, 52

¹⁰ PIÉGAIS 2018, 20–27.

Az általános politikai helyzet jelentősen megváltozott 1917–18 folyamán, mivel az oroszországi forradalmak következtében Oroszország kilépett a háborúból, a központi hatalmak legyőzése után pedig az antantországok egy része fegyveres erővel támogatta a fehér erőket a kialakult polgárháborúban a bolsevikokkal szemben.¹¹ Ez az intervenció végül kudarccal zárult, így a francia alakulatokat – a hadműveletekben résztvevő többi állam haderejével együtt – kivonták Oroszországból, eközben azonban számos orosz állampolgár csatlakozott hozzájuk. Mintegy 300 fő már 1919-ben belépett a francia haderőbe, azonban Clemenceau utasítására – aki komolyan tartott a bolsevik eszmék terjedésétől – ezek nagyrészt később elbocsátották a szolgálatból. A jelentkezések döntő többségére a francia erők kivonása után került sor az antanterők ellenőrzése alatt álló Isztambulban 1920 és 1922 között. A francia csapatokkal együtt több tízezer orosz katona és civil evakuálására is sor került, akik közül az adatok tanúsága szerint 2437 fő döntött az Idegenlégióhoz való csatlakozás mellett. Ezek jelentős része – gárdatisztek, doni kozákok – hivatásos katona volt, aki az általa ismert világ eltűnése után is katonai pályán szeretett volna maradni, amire az emigrációban csupán az Idegenlégió kínált lehetőséget.¹²

A Francia Idegenlégió az első világháború végén

Az elsősorban gyarmati hadműveletekben való részvétel céljával létrehozott Idegenlégió jól megállta a helyét a francia gyarmatbirodalom kiterjesztése és megvédése során több kontinensen is. Annak ellenére, hogy eredetileg ennél nagyobb szerepet nem is szántak neki, fennállása során többször is került olyan helyzetbe, hogy az európai harcmezőkön kellett képviselnie a francia érdekeket. Az 1930-as

¹¹ AVENEL 2010, 23–88.

¹² COMOR 2013, 948–949.

években a spanyol polgárháborúban vetették be,¹³ az 1850-es években a krími háborúban¹⁴ és a szárd–francia–osztrák háborúban vett részt,¹⁵ 1870–71-ben a porosz–francia háborúban,¹⁶ majd pedig az első világháborúban Franciaországban és a Balkánon harcolt.¹⁷

Az utóbbiban való részvétel különösen nagy árat követelt. Az Idegenlégió létszáma a világháború kirobbanása előtt mindössze 8800 fő volt,¹⁸ amely viszont gyors növekedésnek indult, amikor a francia hatóságok engedélyezték 1914-ben az ország területén élő külföldieknek a háború időtartamára való jelentkezést az alakulat kötelékébe. Ennek következtében a különböző nemzetiségű önkéntesek tömegesen jelentek meg a toborzóirodákban, közülük pedig a háború végéig 42 883 fő – közülük 32 000 fő 1915. május 1. előtt – felelt meg az orvosi alkalmassági vizsgálaton és kezdhette meg katonai szolgálatát.¹⁹ Ugyanakkor a harctéren elszenvedett veszteségek annyira nagyok voltak, hogy a háború elején felállított és Franciaországban bevetett négy menetzredet 1915. november 11-én egyetlen alakulat kötelékébe vonták össze, amely a háború végéig folyamatosan harcban állt, miközben veszteségeit állandó jelleggel a frissen jelentkezett újoncokkal pótolta.²⁰ A veszteségek pedig igen komolyak voltak: a konfliktus végéig az Idegenlégió összesen mintegy 35 000 embert veszített, akik közül a halottak száma 11 000 főre tehető, az eltűnteké pedig 1200 főre.²¹ Mindemellert az alakulat nem csupán áldozatokat hozott, de jelentős harctéri

¹³ BLOND 2008, 43–52.

¹⁴ DE GMELINE 2016, 105–113.

¹⁵ BERGOT 1972, 69–71.

¹⁶ MAHUAULT 2013, 17–70.

¹⁷ PORCH 1994, 395–446.

¹⁸ COMOR 2013, 323.

¹⁹ BERGOT 1984, 13.

²⁰ SHD GR 26 N 862/2. 2e régiment de marche du 2e régiment étranger: J.M.O. 1915. január 1. – november 11.

²¹ PORCH 1994, 444.

eredményeket is elért, amelyet a parancsnokság számos elismeréssel jutalmazott. Ennek eredményeképpen a háború végére az Idegenlégió menetezrede a francia fegyveres erők második legtöbb kitüntetéssel rendelkező alakulata lett, ami a francia hadsereg egységeinek létszámát figyelembe véve egészen kivételes teljesítmény.²²

Ez a helytállás is hozzájárult ahhoz, hogy a háborút követően a francia vezérkar a korábbinál komolyabb szerepet szánt az Idegenlégiónak a gyarmati konfliktusokban. Annak ellenére, hogy a francia gyarmati erők kötelékében számos alakulat volt, a légiós alakulatok háborús teljesítménye alapján ezeket szélesebb körben kívánták bevetni. Ennek első feltétele az egység létszámának növelése volt. Ennek megfelelően a már létező állandó alakulatok (az 1. és 2. légiós gyalogezred) mellett 1920-ban a világháború során Franciaországban harcoló menetezred tagjaiból felállították Marokkóban a 3. gyalogezredet,²³ majd 1922-ben az 1. gyalogezred I. zászlóaljára építve a nagyszámban érkező önkéntesekkel feltöltve létrehozták a 4. gyalogezredet, amely szintén Marokkóban kezdte meg működését.²⁴ 1930-ban került sor korábban önállóan működő zászlóaljak összevonásával az 5. gyalogezred megalakítására a dél-kelet-ázsiai Francia Indokínában,²⁵ illetve 1939-ben Szíriában a 6. légiós gyalogezred létrehozására.²⁶

Ezzel a folyamattal párhuzamosan felmerült az igény arra, hogy a korábban alapvetően gyalogsági kötelékekből álló alakulatot kiegészítsék lovassági egységekkel is, ame-

²² BERGOT 1984, 98.

²³ MONTAGNON 1999, 182.

²⁴ SHD GR 12 P 81. Dossier 1. 4e Demi-Brigade de la Légion Étrangère. Historique, 6.

²⁵ THOUMELIN 2013, 75.

²⁶ SHD GR 4 H 257/3. Dossier 3 : Groupement de légion étrangère, devenu 6e régiment étranger.

lyek a nagy kiterjedésű, gyakran infrastruktúrával egyáltalán nem rendelkező gyarmati területeken mozgékonyabb és ebből kifolyólag hatékonyabb hadviselést tennének lehetővé. Az Idegenlégió hadműveletei során már idejekorán találkozott ezzel az igénnyel és saját hatáskörén belül próbált is megfelelni neki. Ebből kifolyólag már 1866-ban a mexikói hadjárat során felállítottak egy „lovasított” századot, amelynek tagjai mind gyalogosak voltak, de a hozzájuk rendelt ló- és öszvérállománynak köszönhetően a megszokottnál nagyobb mobilitással rendelkeztek, ezért gyorsan harcba vethetőek voltak a kiterjedt hadszíntér távoli pontjain is.²⁷ Ez a kísérleti jellegű újítás beváltotta a hozzá fűzött reményeket, ezért a következő évtizedek folyamán számos ilyen alakulatot hoztak létre az Idegenlégió kötelékében, amelyek azonban kizárólag századerejű kötelékeket alkottak és harcaikat továbbra is gyalogosan vívták. Ebből kifolyólag ezek még nem alkottak igazi lovassági alakulatot, csupán olyan gyalogsági egységek voltak, amelyek a teherhordó járművek alkalmazásának köszönhetően az átlagosnál nagyobb mozgékonyassággal rendelkeztek, harcaikat viszont gyalogosként vívták meg.²⁸ Mindezek alapján logikusnak tűnt egy önálló lovassági alakulat létrehozása az Idegenlégió kötelékén belül, amelyhez kiváló emberanyagot szolgáltatottak azok a Közép- és Kelet-Európáról érkezett önkéntesek – elsősorban oroszok –, akik az országaikban bekövetkezett politikai változások miatt nem térhettek haza, ugyanakkor azonban komoly tapasztalattal rendelkeztek a könnyűlovassági hadviselés területén. Egyes becslések szerint az 1920-as évek elején a légiósok mintegy 20 százaléka lehetett orosz származású, közöttük pedig igen nagy számban voltak korábbi lovassági tisztek és altisztek, akiknek a szakértelme nélkülözhetetlen

²⁷ COMOR 2007, 38.

²⁸ PORCH 1994, 372–394.

volt a tervezett új alakulat számára.²⁹ A megvalósítás módjával kapcsolatban a politikai és katonai vezetés sorain belül is voltak nézeteltérések, mivel nem mindenki bízott az orosz katonákban a forradalmak tapasztalatai alapján. Ezt jól bizonyítja egy szíriai epizód is, amelynek során 1919 márciusában létrehoztak egy kizárólag oroszokból álló lovasszázadot, majd április elején felsőbb utasításra fel is oszlatták.³⁰

Ilyen előzmények után kezdődött meg 1920 augusztusában Algériában egy önálló légiós lovassági alakulat felállítása, amely 1921-től Tunéziában folytatódott, és amelynek eredményeképpen 1922-ben létrejött az 1. légiós lovasezred.³¹ A tisztikart a meglévő légiós gyalogezredektől irányították át, az altiszti és legénységi állományt viszont nagy többségükben orosz állampolgárságú önkéntesek adták. Az alakulat első századának 156 tagjából például 128 volt orosz származású, közülük 22 fő kozák, 30 korábbi tiszt (köztük egy tábornok és egy ezredes), 14 korábbi altiszt és 11 korábbi lovassági katona.³² Ez alátámasztja azt az összefoglaló statisztikát, mely szerint az egység kötelékében az oroszok aránya még 1925-ben is 82% volt, ezért túlzás nélkül kijelenthető, hogy a Légión első lovassági alakulata jelentős mértékben épített az orosz könnyűlovasság hagyományaira és harc-eljárásaira.³³ Ugyanakkor érdemes megemlíteni, hogy más közép-európai nemzetek tagjai is erősítették az alakulatot, így magyarok is jelentős számban jelen voltak a lovasezred soraiban.³⁴ Részben az önkéntesek által hozott hagyományokra, részben pedig a lovasság hagyományosan arisztok-

²⁹ DE GMELINE 2016, 295.

³⁰ SHD GR 4 H 40/6. Dossier 6 : Effectifs de la compagnie montée russe, procès-verbaux de formation et de dissolution.

³¹ COMOR 2007, 43.

³² DE GMELINE 2016, 300.

³³ PORCH 1994, 450–451.

³⁴ MONTAGNON 1999, 181–182.

ratikus jellegére utalva választott magának az új egység jelmondatot: *Nec pluribus impar* (nincs hozzá fogható). Ez is hozzájárult ahhoz, hogy az alakulatot a Légión belül hamarosan csak Királyi Légiósnak (Royal Étranger) nevezték, ami tökéletesen megfelelt az ezred tagjainak.³⁵

A légiós lovassági alakulat(ok) a két világháború között

A létrehozásakor négy századból és ezredközvetlen alakulatokból álló egység eredeti feladata Tunéziában a felderítés és rendfenntartás volt, azonban a francia gyarmatbirodalomban kialakult nehézségek hamarosan más típusú felhasználását is szükségessé tették.

Az első válságzóna a világháború végén mandátumterületként Franciaország irányítása alá került Szíria volt. Már a francia fennhatóság kiépítése is komoly nehézségekbe ütközött az 1920-as évek elején, de a helyzet 1925 júliusában fordult igazán komolyra, amikor kirobbant a drúz felkelés, amely néhány hónap alatt egész Szíriára kiterjedt.³⁶ A francia parancsnokság számos csapatot átirányított ide a helyzet kezelésére, így a 4. légiós gyalogezredet is az 1. légiós lovasezred 4. századával megerősítve, amelyet a drúzokkal szemben vetettek be az 1927-ig tartó hadműveletek során – teljes sikerrel, amelyet a század kitüntetése is bizonyít.³⁷

A másik komoly problémát Marokkó jelentette, ahol 1925 áprilisában Abd el-Krim rif csapatai a spanyolokra mért vereség után a francia csapatok ellen indítottak nagyszabású offenzívát. Az Idegenlégiót az 1. légiós gyalogezred mellett a légiós lovasezred többi százada képviselte az itt zajló komoly összecsapásokban. A felkelést végül az anyaországból érkező jelentős erősítéseket felhasználva a francia és spanyol csapatok közös erővel fojtották el 1926-ban, ugyanakkor az

³⁵ COMOR 2013, 757–759.

³⁶ Erről lásd bővebben FERWAGNER 2017.

³⁷ BLOND 2008, 339–341.

ellenállás teljes felszámolása és Marokkó pacifikálása egészen 1935-ig tartott, amelyből a légiósok is kivették a részüket.³⁸ Ennek során a teljes egészében erre a hadszíntérre irányított lovassági alakulat annyira sikeresnek bizonyult, hogy létszámát hat századra növelték, majd az 1930-as évek elején megkezdték szállítógépjárművekkel és felderítő páncélautókkal való felszerelését (először a 4. és 5. századot).³⁹

Ezt követően az alakulat különböző századai Tunéziában és Marokkóban láttak el párhuzamosan helyőrségi és rendfenntartó feladatokat, amely eloszlás annyira véglegesnek bizonyult, hogy 1939-ben a Marokkóban állomásozó alakulatokból állították fel a 2. légiós lovasezredet.⁴⁰ Az új egység létrehozása egyben a lovassági fegyvernem eredményességének elismerése is volt, ami azt bizonyítja, hogy a változó körülményekhez jól alkalmazkodó lovasság egyértelműen bizonyította létjogosultságát az Idegenlégió kötelékén belül.

Az Idegenlégió lovassága a második világháborúban

A második világháború kirobbanása után a Franciaországban tartózkodó külföldiek igen nagy számban (hozzávetőlegesen 83 000 fő) jelentkeztek a francia hadsereg kötelékébe. A csehszlovák és lengyel állampolgárokat nemzeti alapon szerveződő, a saját emigráns kormányaik irányítása alatt álló alakulatokba szervezték, a többi jelentkezőt viszont az Idegenlégióhoz sorolták be. Utóbbiak létszáma mintegy 27 000 főre tehető és részben a már létező légiós alakulatok, részben pedig az 1939 szeptemberét követő időszakban létrehozott új alakulatok kötelékébe osztották be őket.⁴¹

³⁸ SOULIÉ 2010, 18–24.

³⁹ COMOR 2007, 44–45.

⁴⁰ PORCH 1994, 515.

⁴¹ GR 34 N 317. Création du 12e REI. Lettre du commandant le dépôt de la Légion étrangère du 15 avril.

Tekintettel arra, hogy a Légiót hivatalosan nem lehetett az anyaország határain belül bevetni, annak védelmére kizárólag az újonnan létrehozott alakulatokat lehetett felhasználni – amelyek soraiban ugyanakkor számos olyan légiós volt, akit az állandó alakulatok kötelékéből irányítottak át. Ezek közül számunkra a 97. felderítő csoport története a legérdekesebb. A francia parancsnokság 1939. december 1-én rendelte el az ún. 180. felderítő csoport létrehozását a már létező légiós lovasezredek személyi állományának és kiképzésüket befejezett újoncok felhasználásával. Az 1. lovasezred 1. századat alkotta az új egység alapját, amelyet újonccal egészítettek ki, a tiszti és altiszti kart pedig a 2. ezred pótolta ki saját állományából. A 23 tisztből és 650 légiósból álló egység 1940. március 21-én érkezett meg Marseille-be, ahol új számot kapott (97.) és a 7. észak-afrikai gyalogoshadosztály kötelékébe helyezték át.⁴² Rövid dél-franciaországi tartózkodása során új közlekedési eszközöket is kapott, így a négy századból álló különítmény felszereltsége a következő volt 1940 tavaszán: az 1. század továbbra is lóháton közlekedett, a 2. század szóló és oldalkocsis motorkerékpárokat kapott, a 3. század – amelyet nehézgéppuskákkal és tankelhárító lövegekkel láttak el – teherautókkal lett felszerelve éppen úgy, mint a parancsnoki század.⁴³

A Paul Lacombe de La Tour alezredes parancsnoksága alatt álló alakulatot a 7. észak-afrikai gyalogoshadosztály részeként május 17-én a Párizstól mintegy 100 kilométerre északra található Montdidier térségébe irányították azzal a feladattal, hogy közreműködjön az ország belseje felé előretörő német páncélosalakulatok megállításában.⁴⁴ A kislétszámú, de jól képzett katonákból álló alakulat a többi francia egységhez viszonyítva kifejezetten jól teljesített a rábízott

⁴² MONTAGNON 1999, 214.

⁴³ KÉPI BLANC 2008, 22–23.

⁴⁴ GANDY 1985, 65–67.

feladat végrehajtása során: május 18. és 25. között saját szektorában jó manőverezéssel és merész támadásokkal sikeresen állította meg a jelentős túlerőben lévő német páncélosalakulatokat, amelyek a lendületes ellentámadások miatt nagyobb francia erőcsoportosítás jelenlétére következtek a térségben, ezért a korábbinál jóval lassabb ütemben folytatták előrenyomulásukat.⁴⁵ Ezt követően az egységet a Somme, majd az Avre folyók mentén felállított védelmi vonalra rendelték, ahol június 5-én megindult az újabb német offenzíva, amely 7-én át is törte a francia állásokat. Ennek következtében a 97. csoportnak újból mozgó harcokban kellett helytállnia, amelyek során a 7. észak-afrikai gyalogoshadosztály visszavonulását fedezte. Június 9-én komoly német páncéloskötelékkel került szembe, amelyek ellen szintén felvette a harcot, de eközben létszámának felét és parancsnokát is elveszítette.⁴⁶ Ennek ellenére teljesítette a rábízott feladatot, egy 600 kilométeres út során fedezte anyaegységének visszavonulását, miközben a jelentős veszteségek ellenére megőrizte harckészségét. Ezek súlyosságát jól jelzi, hogy a fegyverszünet megkötésekor az egység soraiban már csupán 12 tiszt és 250 légiós volt.⁴⁷ Az eredetileg felderítési feladatokkal megbízott és ennek megfelelően könnyűfegyverzettel ellátott alakulat kivételes teljesítményét pálmával ékesített Hadikeresztrel ismerték el,⁴⁸ emellett 359 főt – sokat közülük posztumusz – egyénileg is kitüntettek a harctéren tanúsított helytállásáért. A franciaországi hadjárat lezárulta után az egységet szeptember 30-án feloszlatták, túlélőit pedig visszairányították az 1. légiós lovasezred kötelékébe.⁴⁹

Az 1940-ben elszenvedett vereség komoly hatást gyakorolt az Idegenlégióra is. Az anyaországban bevetett egységei

⁴⁵ ROUMIANTZOFF 2018, 62–63.

⁴⁶ SZECSKO 1994, 10.

⁴⁷ BLOND 2008, 371.

⁴⁸ KÉPI BLANC 2008, 23.

⁴⁹ COMOR 2013, 437–438.

vagy megsemmisültek vagy annyira komoly veszteségeket szenvedtek, hogy fel kellett oszlatni őket, a háború időtartamára jelentkező önkénteseket pedig a fegyverszünetet követően le kellett szerelni, így az alakulat létszáma is mintegy a felére esett vissza.⁵⁰ A létszámhelyzet annyira kritikus volt, hogy a gyarmatokon állomásozó alakulatok közül is feloszlattak kettőt: a 4. gyalogezredet és a 2. lovasezredet,⁵¹ amelyeknek tagjait a többi egységhez irányították át, hogy azok megőrizhessék harcértéküket.⁵² Erre két év múlva szükség is volt, amikor a szövetséges csapatok észak-afrikai partraszállása után az itt állomásozó francia gyarmati erők is bekapcsolódtak a tengelyhatalmak elleni küzdelmekbe 1942 decemberében. A leggyorsabban bevethető és legfelkészültebb egységeket a Louis Koeltz tábornok parancsnoksága alatt álló 19. hadtest kötelékében vonták össze,⁵³ amely az amerikai hadsereg alárendeltségében vett részt a tunéziai hadjáratban.⁵⁴ Ezek között kapott helyet a 3. légiós menetzred, melyet súllyal az 1. és 2. gyalogezredek alegységeiből hoztak létre, valamint az 1. lovasezred egy két századból álló önálló különítménye. Utóbbin belül az egyiket (az 1. századot) teherautókkal, a másikat (a 2. századot) pedig páncélgépjárművekkel szerelték fel, így nagy mozgékonyágú alakulatként a marokkói menethadosztályhoz osztották be felderítőegységének. A légiós alakulatok jó harci szellemmel rendelkeztek, a hosszú tétlenség után részt akartak venni a háborúban, tagjaik többsége pedig jelentős harctéri tapasztalattal

⁵⁰ PORCH 1994, 559–563.

⁵¹ Valamint 1941. december 31-én a szövetséges erők ellen vívott harcok után a 6. légiós gyalogezredet is feloszlatták. DE WAILLY 2006, 451.

⁵² MONTAGNON 1999, 232.

⁵³ A konstantini, az algíri, az oráni és a marokkói menethadosztályokat, egy gépesített könnyűdandárt és a november folyamán önkéntesekből felállított afrikai szabadcsapatot. DE GOUBERVILLE 1971, 50–51.

⁵⁴ BROCHE 2002, 358–369.

rendelkezett, ugyanakkor felszerelésük – különösen a nehéz-fegyverzet – hiányos és elavult volt.⁵⁵

Utóbbi nehézség ellenére január eleji bevetésük sikeresnek bizonyult, mivel elenyésző veszteségek mellett 235 foglyot ejtettek a 91. olasz gyalogezred és a mellé rendelt német alakulat kötelékéből, miközben jelentős mennyiségű nehéz-fegyverzetet zsákmányoltak. A január 18-án meginduló német ellentámadások ugyanakkor jelentős veszteségeket okoztak az összes olyan francia alakulatnak, amelyet érintettek. Különösen a légiós menetezredet érintette súlyosan az offenzíva, amely állományának mintegy felét elveszítette a harcokban.⁵⁶ A lovassági alakulatnak fontos szerepe volt abban, hogy a francia alakulatoknak sikerült kitörnie a létszámbeli és technikai fölényben lévő (Tigris nehéz harckocsikat itt először bevető) német csapatok bekerítéséből.⁵⁷ Ugyanakkor veszteségei annyira súlyosak voltak (eredeti létszámának kétharmada), hogy március elején visszavonták Marokkóba, ahol március 31-én fel is oszlatták az ideiglenes különítményt, melynek tagjai visszatértek anyaegységük kötelékébe. Helytállásukat ugyanakkor a francia parancsnokság ezúttal is pálmával ékesített Hadikereszttel ismerte el.⁵⁸

Mindazonáltal egyértelművé vált, hogy a bátorság és a jó kiképzés megfelelő felszerelés nélkül nem elegendő egy európai nagyhatalom fegyveres erejével való összezsapás során, ezért időszerűvé vált – a többi észak-afrikai francia alakulattal együtt – a légiós lovassági egység teljes fegyverzetének modernizálása, ami a gyakorlatban amerikai fegyverek és járművek rendszerbe állítását jelentette. Erre az átállásra 1943 szeptemberétől került sor Marokkóban, amelynek so-

⁵⁵ COMPAGNON 1981, 193–194.

⁵⁶ PORCH 1994, 569.

⁵⁷ SHD GR 12 P 81. Dossier 1. 4e Demi-Brigade de la Légion Étrangère. Historique, 3.

⁵⁸ SZECSKO 1994, 10–11.

rán az egységet a frissen létrehozott 5. francia páncéloshadosztály felderítőezredének képezték ki, így későbbi bevetéseire is ennek kötelékében került sor.⁵⁹ A hadosztály – melynek soraiban az Idegenlégió hasonlóan újjászervezett és megerősített menetzrede is helyet kapott⁶⁰ – 1944 szeptemberében szállt partra Dél-Franciaországban, ahonnan észak felé nyomult előre a szövetséges csapatok elől visszavonuló német megszálló erőket követve. Az első komolyabb bevetésére 1944 novemberétől kezdve Elzász felszabadítása során került sor, ahol több alkalommal kitüntette magát a francia városok felszabadítása, majd pedig az 1944 decemberi német ellentámadás alatt Strasbourg védelme során. Az utolsó német ellenállási góc felszámolása Colmar térségében 1945 februárjában ért véget, ezt követően pedig a légiós egységek márciusban lépték át a francia–német határt, majd a Feketeerdőn keresztülhaladva bevették Stuttgartot, onnan pedig egészen Ausztriáig nyomultak, ahol újabb küzdelmek után a háború vége érte őket.⁶¹ Az 1. lovasezred személyi állományának 30%-át veszítette el a hadjárat során, ugyanakkor helyállásával kiérdemelte harmadik Hadikeresztjét a második világháborúban.⁶²

Gépesített alakulatokként a gyarmati függetlenségi háborúkban

A második világháborús események és elsősorban Franciaország háborús viszontagságai felerősítették a gyarmatbirodalmon belüli függetlenségi törekvéseket. Ez több esetben nagyszabású fegyveres konfliktusokhoz vezetett, melyek közül a két legjelentősebb az indokínai és az algériai háború volt, az Idegenlégió lovassági egységei pedig mindkettőben szerepet kaptak.

⁵⁹ DE GMELINE 2016, 383–384.

⁶⁰ HALLO 1981, 225.

⁶¹ GANDY 1985, 113–118.

⁶² COMOR 2013, 759.

Indokínában a Ho Si Minh vezetése alatt álló helyi kommunista erők 1945. szeptember 2-án kikiáltották a független Vietnámi Demokratikus Köztársaságot, de ez nem vont maga után azonnali fegyveres konfliktust. Franciaország 1945 végén és 1946 elején jelentős csapaterősítéseket küldött a térségbe, miközben megpróbálta tárgyalásos úton elérni, hogy Vietnám – és vele együtt teljes Francia Indokína – az újonnan létrehozott Francia Unió fennhatósága alatt maradjon.⁶³ Ugyanakkor az egyre szaporodó fegyveres összetűzések végül 1946. december 19-én a hanoi-i felkelésben csúcsosodtak ki, amely megadta a jelet a franciák elleni általános fegyveres ellenállásra, egyben pedig az 1954-ig tartó függetlenségi háború kezdete is volt.⁶⁴

A francia hadvezetés igyekezett az összes mozgósítható egységét átirányítani a távoli hadszíntérre, ebből kifolyólag a légiós egységek döntő többsége bevetésre került a konfliktusban. Ennek megfelelően Indokínában harcolt a 2., 3. és 5. légiós gyalogezred, a 13. légiós könnyűdandár, az 1. légiós lovasezred, az 1. és 2. légiós ejtőernyős zászlóalj, valamint számos kisebb szállító-, javító- és utáskülönítmény.⁶⁵ A lovassági alakulat 1947 januárjában érkezett meg a régióba, ahol azonnal harcba is vetették. Az egység eredeti jellegének megfelelően elsődleges feladatai a járőrözés, az útvonalak biztonságának fenntartása, a szállítmányok kíséréte és a felderítés volt, ugyanakkor nagy mozgékony-ságának köszönhetően számos alkalommal vetették be alegységeit különböző támadóakciókban, amelyek egy-egy körzet megtisztítását tűzték ki célul. A helyi földrajzi adottságokhoz igazodva az alakulat egy részét M29 és LVT-4 típusú amerikai gyártmányú kételtű járművekkel szerelték fel, amelyek a folyókkal és rizsföldekkel szabdalts terepen is

⁶³ FLEURY 2003, 121–147.

⁶⁴ BONNECARRÈRE 2006, 57.

⁶⁵ MONTAGNON 1999, 309–312.

komoly mobilitást biztosítottak a légiósoknak.⁶⁶ Ennek megfelelően az egység rendkívül hatékonynak bizonyult a harcokban, amely létszámában is tükröződött, mivel korábban elképzelhetetlen módon az eredetileg 6 századból álló alakulat méretét 18 századra növelték, amelyeket Vietnám mellett Laosz területén is bevetettek számos sikeres akcióban. Az 1954-ben a Dien Bien Phu-i csatában elszenvedett francia vereség után az 1. lovasezred az utolsók között hagyta el Indokínát 1955-ben.⁶⁷

A függetlenséget követelő algériai mozgalom régóta aktív volt, a francia politikának pedig nem sikerült békés úton rendeznie a helyzetet az ország területén, ezért 1954 novemberében Észak-Afrikában is fegyveres konfliktus robbant ki.⁶⁸ Tekintettel arra, hogy Párizs Algériát Franciaország részének tekintette, az Idegenlégió pedig saját központjának, így a hosszan elhúzódó komoly összecsapások jelentős légiós részvétellel elkerülhetetlenek voltak. Mivel indokínai lekötöttsége miatt a Légiónak csupán az 1. gyalogezrede állomásozott Algériában 1954-ban, a többi egységét a lehető leggyorsabban rendelték vissza az új háborús zónába. Ezek sorában az 1. lovasezred első elemei 1955 novemberében érkeztek meg Afrikába, ahol rögtön bekapcsolódtak a hadműveletekbe. Bár a terep más volt, mint Indokínában, az egység feladatai hasonlóak voltak: gépesített alakulatként főként járőrtevékenységet látott el és tisztogató műveletekben vett részt.⁶⁹ 1961-ben az algériai függetlenséget elismerni kész francia politikai vezetéssel szemben fellázadt az Algériában állomásozó francia hadsereg egy része, és ezekhez a lázadókhoz csatlakozott az 1. légiós lovasezred is. A felkelés sikertelen volt, ugyanakkor a lovasezredet – az 1. légiós ejtőernyős

⁶⁶ GANDY 1985, 121–126.

⁶⁷ SZECSKO 1994, 12–14.

⁶⁸ J. NAGY 2010, 42–58.

⁶⁹ BLOND 2008, 532–549.

ezredtől eltérően – nem oszlatták fel, mivel csupán kisebb szerepet játszott az eseményekben.⁷⁰ A háború lezárása után Tunéziába vonták vissza, azonban a dekolonizációs folyamatok következtében 1967-ben innen is ki kellett vonulnia, azóta Franciaországban található az állandó állomáshelye, ahonnan jelentős számú sikeres küldetést hajt végre számos kontinensen napjainkban is a francia érdekek védelmében, de életkori okokból kifolyólag már érdemi emigráns orosz részvétel nélkül.⁷¹

A 2. légiós lovassági ezredet 1940-ben feloszlatták, azonban a gyarmati konfliktusokból fakadó fokozott emberigény miatt 1946 júniusában újra létrehozták, hogy Észak-Afrikában ellássa az Indokínában bevetett testvéralakulata korábbi feladatait.⁷² Az Algériában felállított ezred három századból állt, majd az év végén immár 5 századdal a soraiban Marokkóba vezényelték, ahol rendfenntartással, az infrastruktúra kiépítésével és az 1. lovassági ezred leendő tagjainak kiképzésével foglalkozott. Egyes századai önálló alegységként Indokínában is teljesítettek szolgálatot. 1954 végén az alakulatot – amelynek létszáma 6 századot tett ki – harckocsikkal is felszerelve Algériában vetették be a felkelők elleni harcokban, amelyekben egészen a háború végéig részt vett. 1962. július 31-én oszlatták fel, ettől kezdve az 1. lovassági ezred az Idegenlégió egyetlen lovassági hagyományokat őrző – de a technikai modernizáció miatt négylábúakkal már nem rendelkező – alakulata.⁷³

⁷⁰ PORCH 1994, 698–701.

⁷¹ SZECSKO 1994, 14.

⁷² GANDY 1985, 219.

⁷³ DE GMELINE 2016, 477–523.

Az oroszországi emigráció kiemelkedő képviselői az Idegenlégió lovasságának soraiban

Az Idegenlégió kötelékében szolgálatot teljesítő oroszországi származású katonák nagy száma miatt nyilvánvaló módon nem lehet ennek a kontingensnek minden tagját bemutatni, ugyanakkor néhány különleges életút közreadása elősegítheti ezeknek az önkénteseknek a jobb megismerését. Annak ellenére, hogy hátterük sok szempontból eltérő volt, esetenként nemzetiségük is különbözött, mindannyian a cári Oroszországot örökre maguk mögött hagyva csatlakoztak a Francia Idegenlégióhoz és futottak be sikeres pályafutást annak kötelékében.

Elsőként Borisz Rosztyiszlavovics Hrescsatyickijt kell megemlíteni, aki Taganroiban született állítólag 1885-ben (ugyanakkor ezzel kapcsolatban nem mutatott be hivatalos iratot, ezért a cári hadseregben befutott karrierje alapján feltételezhető, hogy ennél legalább tíz évvel korábban született). Hivatásos katonatisztként egy kozákezredben kezdte meg szolgálatát, majd részt vett az orosz–japán háborúban. Az első világháború kitörésekor az 53. doni kozákezred parancsnokának nevezték ki ezredesi rangban, 1915-ben pedig tábornoki kinevezést kapott harctéri teljesítménye elismeréseképpen. A forradalmak után Kolcsak admirális seregében harcolt a bolsevikok ellen, majd a katonai vereség után elhagyta Oroszországot. 1925-ben közlegényként jelentkezett az Idegenlégió 1. légiós lovasezredébe, amelynek kötelékében számos alkalommal kitüntette magát, így 1929-ben már főhadnagyi rangot ért el. 1935-ben megkapta a francia állampolgárságot, 1938-ban pedig a Becsületrend lovagja lett. A harcmezőn tanúsított helytállása elismeréseként mind a mai napig a francia hadsereg legtöbb kitüntetéssel rendelkező tisztje. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a nyugdíjkorhatár elérésekor külön rendelkezéssel aktív állományban tartották, hogy 15 év szolgálati jogviszonnyal jogosultságot szerezzen a teljes katonai nyugdíjra. 1940-ben

vonult nyugállományba, majd ugyanazon év július 27-én elhunyt.⁷⁴ Az Idegenlégió egyik híres anekdotája szerint vele történt meg az alábbi eset. Egy szemlén Franchet d'Espèrey tábornok – később marsall, akkoriban az észak-afrikai francia csapatok parancsnoka – megkérdezte az elképesztően nagyszámú (orosz, brit, szír, libanoni és francia) kitüntetéssel rendelkező katonát: „Mi voltál civilben?” A veterán lovaskatona válasza egészen különleges, de igaz volt: „Tábornok, tábornok úr.”⁷⁵

Egy másik nemesi származású légiós az 1895-ben Pszkovban született Vlagyimir Szolomirszkij volt, aki a katonai akadémia elvégzése után a cári gárda lovas gránátosainál kezdte meg szolgálatát. Az első világháború során századosi rangot ért el az alakulat soraiban szolgálva, majd 1919-ben Kolcsak admirális csapatainak kötelékében harcolt a bolsevikok ellen. 1921-ben jelentkezett az Idegenlégióba, ahol korábbi tapasztalatára való tekintettel azonnal hadnagyi rangot kapott. Szintén az előéletének köszönhetően irányították az alakulófélben lévő 1. légiós lovasezredhez 1922-ben, ahol több alkalommal is kitüntette magát nehéz hegyi terepen végrehajtott sikeres lovasrohamokkal,⁷⁶ 1924-ben pedig főhadnagyi kinevezést és francia állampolgárságot is kapott. 1942-ben kapitányi ranggal rendelkezett, amikor az általános diplomáciai és katonai helyzet miatt fegyverszüneti szabadságra küldték. Év végétől újra aktiválták és Marokkóba irányították, ahol a hadifogolytáborok irányításában működött közre, majd a szövetséges parancsnokság bécsi kirendeltségén dolgozott irodavezetőként. 1946-ban vonult nyugdíjba, majd 1989-ben hunyt el.⁷⁷

⁷⁴ COMOR 2013, 500–501.

⁷⁵ DE GMELINE 2016, 301.

⁷⁶ GANDY 1985, 53.

⁷⁷ COMOR 2013, 864–865.

Jean Vacsnadze egy grúz hercegi család sarjaként látta meg a napvilágot 1899-ben. A rövid életű önálló grúz köztársaság hadseregében kezdte meg katonai szolgálatát tisztjelöltként, azonban hazája szovjet annexiója után, 1921-ben Franciaországba emigrált, ahol felvételt nyert a Saint-Maixent gyalogsági akadémiára. Annak elvégzése után az 1. légiós gyalogezredhez vezényelték csapatszolgálatra, majd 1925-ben engedélyezték számára, hogy szolgálatát az 1. légiós lovasezred kötelékében folytathassa hadnagyi rangban. Részt vett a marokkói harcokban, majd Tunéziában állomásozott.⁷⁸ 1937-ben századosi kinevezést kapott, 1939-ben pedig a 97. felderítő csoport lovasszázadának parancsnokságát nyerte el. Ennek élén vett részt az 1940-es franciaországi harcokban. 1940. június 9-én fogságba esett, de sikerült megszöknie és július 21-én újból csatlakozott egységéhez.⁷⁹ Ezt követően az 1. légiós lovasezred egy századát irányította, majd részt vett Franciaország felszabadításában 1944–45 folyamán. Szolgálatát 1946-ban a 2. légiós lovasezred soraiban fejezte be. Nyugdíjazását követően Saumur-be vonult vissza, ahol 1979-ben halt meg.⁸⁰

Annak ellenére, hogy az Idegenlégióban nők nem teljesíthetnek szolgálatot – még napjainkban sem –, mégis volt egy olyan oroszországi származású hölgy, aki az alakulat (tiszteletbeli) tagja volt. Leïla Hagondokoff (eredetileg Elmeskhan Hagundokue) cserkesz származású hercegi családban született 1898-ban Szentpéterváron. Édesapja, Konstantin Hagondokoff a távol-keleti orosz csapatok főparancsnokaként szolgált, a fiatal hercegnő pedig az első világháború végén az Észak-Kaukázusban egy katonai kórházban dolgozott önkéntes ápolónőként. A polgárháború

⁷⁸ Uo. 931.

⁷⁹ GANDY 1985, 67–80.

⁸⁰ COMOR 2013, 931–932.

alatt elhagyta Oroszországot, előbb az Egyesült Államokban, majd Franciaországban élt, ahol feleségül ment egy francia politikushoz, Ladislas du Luart grófhhoz. Az 1940-es franciaországi hadjárat során egy saját maga által finanszírozott és megszervezett mozgó táborigádhoz csatlakozott, amelyet később az észak-afrikai és nyugat-európai harcok során újra aktivált. 1943 novemberében elfogadta az 1. légiós lovasezred felkérését és az egység zászlóanyója lett. Ezt követően is aktívan részt vett az alakulat életében, melynek köszönhetően annak tiszteletbeli tagja lett, több egymást követő előléptetés után pedig szakaszvezetői rangot kapott. Számos kitüntetéssel is elismerték tevékenységét, egyebek mellett a Becsületrend parancsnoki fokozatát is megkapta. 1985-ös temetésére teljes katonai tiszteletadás mellett került sor, 2001-ben pedig az ezred állomáshelyén emlékszobát hoztak létre a tiszteletére.⁸¹

Összegzés

Annak ellenére, hogy az első világháborút követően létrejött orosz emigráció számos aspektusa jól ismert a kutatók számára, a Francia Idegenlégióval való kapcsolatát ezidáig viszonylag kevesen vizsgálták. Ezen belül is különösen figyelemreméltó az Oroszországból érkezett önkéntesek közreműködése az Idegenlégió lovassági alakulatainak megteremtésében.

Bár a területi korlátokból fakadóan nem térhettünk ki ennek a szerepvállalásnak minden részletére, remélhetőleg hitelt érdemlően sikerült bizonyítani az előző oldalakon, hogy a légiós lovasság története elválaszthatatlanul összefonódott az annak kötelékében szolgáló orosz emigránsok pályafutásával, akik évtizedeken keresztül hűségesen és sikeresen szolgálták új hazájuk haderejét. Ebből ki-

⁸¹ Lásd DE SAIRIGNÉ 2011.

folyólag a Légió a mai napig megemlékezik ezen különleges tagjairól, akik eredeti hazájukban szerzett katonai szakértelmükkel hozzájárultak Franciaország érdekeinek védelméhez a harcmezőkön.

Felhasznált irodalom

Levéltári források

Service Historique de la Défense (Vincennes):

GR 4 H 40/6. Dossier 6 : Effectifs de la compagnie montée russe, procès-verbaux de formation et de dissolution. Mars-avril 1921.

GR 4 H 257/3. Dossier 3 : Groupement de légion étrangère, devenu 6e régiment étranger. Journal des marches et opérations des corps de troupes. Septembre 1939-mars 1940.

GR 12 P 81. Dossier 1. 4e Demi-Brigade de la Légion Étrangère.

GR 26 N 862/2. 2e régiment de marche du 2e régiment étranger: J.M.O.

GR 34 N 317. 12e régiment de la Légion étrangère.

Szakirodalom

ADAM 2004 = ADAM, Rémi: Histoire des soldats russes en France, 1915-1920. Les damnés de la guerre. Paris, 2004.

AVENEL 2010 = AVENEL, Jean-David: Interventions alliées pendant la guerre civile russe (1918-1920). Paris, 2010.

AVICE-HANOUNE 2011 = AVICE-HANOUN, Murielle: Éric Deroo, Gérard Gorokhoff (présenté par), Héros et mutins. Les Soldats russes sur le front français 1916-1918. Guerres mondiales et conflits contemporains, 2011/4. 141-144.

BERGOT 1972 = BERGOT, Erwan: La Légion. Paris, 1972.

BERGOT 1984 = Bergot, Erwan: Régiment de marche de la Légion. Paris, 1984.

BLOND 2008 = BLOND, Georges: Histoire de la Légion étrangère. Paris, 2008.

BONNECARRÈRE 2006 = BONNECARRÈRE, Paul: Par le sang versé. La Légion étrangère en Indochine. Paris, 2006.

BROCHE 2002 = BROCHE, François: L'Armée française sous l'Occupation. La métamorphose. Paris, 2002.

COMOR 2007 = COMOR, André-Paul: Aux origines de l'infanterie portée et de la cavalerie blindée: les compagnies montées et la cavalerie de la Légion étrangère en Afrique du Nord (1881-1939). Guerres mondiales et conflits contemporains, 2007/1. 37-45.

COMOR 2013 = COMOR, André-Paul (szerk.): La Légion Etrangère. Histoire et dictionnaire. Paris, 2013.

COMPAGNON 1981 = COMPAGNON, Jean: La Légion étrangère dans la campagne de Tunisie (1942-1943). Revue historique des armées, 1981/1. 185-216.

DE GMELINE 2016 = DE GMELINE, Patrick: Nouvelle histoire de la Légion étrangère. Paris, 2016.

DE GOUBERVILLE 1971 = DE GOUBERVILLE: Le corps franc d'Afrique (1942-1943). Revue historique des armées, 1971/4. 50-58.

DE SAIRIGNÉ 2011 = DE SAIRIGNÉ, Guillemette: La Circassienne. Paris, 2011.

DE WAILLY 2006 = DE WAILLY, Henri: Syrie 1941. La guerre occultée. Vichystes contre gaullistes. Paris, 2006.

FERREIRA 2016 = FERREIRA, Sylvain: Le corps expéditionnaire russe en France 1916-1918. Sans Frontières, 2016/3. 46-52.

FERWAGNER 2017 = FERWAGNER Péter Ákos: A francia gyarmati uralom megrendülése a Közel-Keleten. Az 1925-1927-i szíriai felkelés. Világtörténet, 2017/4. 545-573.

FLEURY 2003 = FLEURY, Georges: La guerre en Indochine 1945-1954. Paris, 2003.

GANDY 1985 = GANDY, Alain: Royal Étranger. Légionnaires cavaliers au combat 1920-1984. Paris, 1985.

HALLO 1981 = HALLO, Jean-Pierre: Le régiment de marche de la Légion étrangère (1943-1945). Revue historique des armées, 1981/1. 217-241.

J. NAGY 2010 = J. NAGY László: Az algériai háború 1954-1962. Szeged, 2010.

KÉPI BLANC 2008 = KÉPI BLANC: Le GRD 97, première unité de reconnaissance. *Képi blanc*, 2008/6. 22-23.

MAHUAULT 2013 = MAHUAULT, Jean-Paul: Engagés volontaires à la Légion étrangère pour la durée de la guerre (E.V.D.G.) 1870-71, 1914-18, 1939-45. Paris, 2013.

MONTAGNON 1999 = MONTAGNON, Pierre: La Légion étrangère de 1831 à nos jours. Paris, 1999.

PIÉGAIS 2018 = PIÉGAIS, Gwendal: Le corps expéditionnaire russe en Macédoine, 1916-1920. Combats et mutineries sur un front périphérique. *EN Envor: Revue d'histoire contemporaine de Bretagne*, 2018/2. 1-29.

PORCH 1994 = PORCH, Douglas: La Légion étrangère 1831-1962. Paris, 1994.

ROUMIANTZOFF 2018 = ROUMIANTZOFF, Nicolas Pierre: «Le Roum» Le spahi du général de Gaulle. Paris, 2018.

SERGENT 1977 = SERGENT, Pierre: Les maréchaux de la Légion. L'odyssée du 5e étranger (1940-1945). Paris, 1977.

SOULIÉ 2010 = SOULIÉ, Pierre: 1901-1935: la Légion étrangère au Maroc. Guerres mondiales et conflits contemporains, 2010/1. 7-24.

SZECSKO 1994 = SZECSKO Tibor: La Légion. Une légende en marche. 1er étranger de cavalerie. Paris, 1994.

THOUMELIN 2013 = THOUMELIN, Pierre: L'ennemi utile. 1946-1954. Des vétérans de la Wehrmacht et de la Waffen-SS dans les rangs de la Légion étrangère en Indochine. Zwickau, 2013.

BENE KRISZTIÁN

**SZOVJET HADIFOGOLYTÁBOROK
A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN
– FRANCIA SZEMMEL¹**

Annak ellenére, hogy a második világháborúnak számos olyan fejezete van, mely jól ismert mind a szakmai, mind pedig a nagyközönség előtt, a kutatások még napjainkban is képesek olyan új részleteket felszínre hozni, melyek érdekesek lehetnek mindkét csoport képviselői számára. A legutolsó világegés során, illetve azt követően a szovjet hadifogolytáborok „vendégszeretetét” élvező foglyok visszaemlékezései az elmúlt évtizedek folyamán érzékletes képet festettek az azokban uralkodó viszonyokról. Ezek azonban értelemszerűen a Szovjetunióval hadban álló országok állampolgárainak élményeit tartalmazták, akikkel a szovjet rendszer képviselői az átélt szenvedések után egyáltalán nem bántak kesztyűs kézzel. Ugyanakkor azonban ezeknek a táboroknak voltak más lakói is, akik nem tartoztak az előbbi csoportba.

Katonák, akik bár a német hadsereg soraiban teljesítettek szolgálatot, de egy olyan ország állampolgárai voltak, mely nem állt hadban a Szovjetunióval, sőt a háború végén szintén a győztesek asztalánál foglalt helyet. Franciaországról van szó, mely igen érdekes pályát járt be a háborús évek alatt. Hadat üzent Németországnak, hogy aztán egy megalázóan gyors hadjáratban vereséget szenvedjen, ezután megszállt országként élte meg a németekkel való együttműködés nehézségeit, hogy végül – de Gaulle tábornok fellépésének köszönhetően – győztesként fejezze be a háborút. Ezeket a for-

¹ A tanulmány eredeti megjelenési helye: Európa peremén. Válogatott írások Oroszország és a Szovjetunió történetéből. Kutatási Füzetek 18. – MOSZT-Könyvek 6. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2013. 273–293.

dulatokat időnként a francia lakosság is nehezen tudta követni, így fordulhatott elő, hogy a német hadsereg soraiban igen nagy számban teljesítettek szolgálatot francia állampolgárok. Egy részük önként jelentkezett, másik részüket pedig – gyakran akarattuk ellenére – a németek kötelezték erre a szolgálatra. A főleg a keleti fronton vívott harcokban való részvételük mellett közös elem volt sorsukban, hogy nagyon sokan kerültek közülük szovjet hadifogságba, ahol a velük szemben követendő bánásmód nem volt egyértelmű a fogvatartóik számára, hiszen az ellenség egyenruhájában estek fogságba, ugyanakkor egy baráti állam polgárai voltak.

Ez a tanulmány arra tesz kísérletet, hogy az előzmények bemutatása után nyomon kövesse ezeknek az embereknek a sorsát a hadifogságban, ezen keresztül pedig egy új elemmel gazdagítsa a szovjet hadifogolytáborokról eddig rendelkezésünkre álló ismereteket.

A német fegyveres erők francia önkéntesei

Noha az 1940-ben elszenvedett megsemmisítő vereség után létrejövő új francia kormányzat már igen korán elkötelezte magát a náci Németországgal való együttműködés mellett,² furcsa módon a németek oldalán harcoló francia alakulat ötlete mégsem tőle származott. Ugyanis ez a francia–német ellenségeskedések tükrében az első pillantásra meglehetősen groteszknek tűnő ötlet a Párizsban tevékenykedő francia kollaboráns pártok vezetőinek fejéből pattant ki. A szélsőséges pártokat vezető „három D” (Jacques Doriot, Marcel Déat és Eugène Deloncle) már a Szovjetunió ellen 1941. június 22-én megindított német támadás másnapján követelte a francia kormánytól egy német kötelékben a szovjetek ellen harcoló francia alakulat felállítását.³ A Pétain marsall vezette kormány ugyanakkor nem volt ennyire lelkes. Annak ellenére,

² LAMBAUER 2001, 205–209.

³ BRUNET 1986, 359–363.

hogy június 30-án megszakította a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval, nem kívánt aktívan részt venni az el-lene folytatott hadjáratban. Ennek eredményeképpen ugyan áldását adta egy önkéntes szerveződés létrehozására, de annak felállításához és felszereléséhez semmilyen támogatást nem nyújtott.⁴

A kollaboráns pártok vezetői ezt követően a németek vonakodó beleegyezését is megszerezték az alakulat létrehozásához, mivel a német hadvezetés nem látta szükségesnek a francia részvételt a keleti hadjáratban. A legfőbb érv a hozzájárulás mellett a francia szerepvállalás szimbolikus jelentősége volt, melyet a német propaganda jól ki tudott aknázni.⁵ Ennek következtében az 1941. július 7-én létrejött *Légion des volontaires français contre le bolchevisme* (Francia önkéntesek légioja a bolsevizmus ellen)⁶ nevű szervezetet csupán operettalakulatnak szánták. Ennek fényében nem meglepő, hogy a jelentkezők – akiknek az összlétszáma a következő három évben 13 400 fő volt, de végül közülük mindössze 5800 felelt meg a vizsgálatokon és kezdte meg katonai szolgálatát⁷ – csupán egy gyorsított kiképzést kaptak a megszállt Lengyelországban található Debában (lengyelül Dembica) 1941 őszén, mielőtt harcba vetették őket a Moszkva elfoglalásáért vívott csatában.⁸

A kiképzetlen katonák itt megsemmisítő vereséget (40 százalékos veszteség) szenvedtek Zsukov tábornok szibériai csapataitól,⁹ mely az alakulat teljes átszervezését vonta maga után.¹⁰ 1942 tavaszán a Wehrmacht 638. gyalogezredként

⁴ GIOLITTO 2007, 16.

⁵ DELARUE 1968, 163.

⁶ BAMA N 756/201. 8. Französische SS-Freiwilligen Sturm-Brigade, 1.

⁷ SHD 2 P 14. Divers rapports.

⁸ SAINT-LOUP 1963, 32.

⁹ FORBES 2005, 181.

¹⁰ BROCHE 2002, 218.

szolgáló francia egységet partizánvadász alakulattá szervezték át, mely szerepkörben meglehetősen sikeresen működött egészen 1944 nyaráig,¹¹ amikor a szovjet nyári offenzíva következtében elszenvedett veszteségei miatt visszavonták Németországba, ahol beolvasztották a Waffen-SS kötelékén belül működő francia dandárba.¹²

1943 nyarán a német katonai vezetés, mely egyre nehezebben tudta pótolni a különböző hadszíntereken elszenvedett emberveszteségeket, tárgyalásokat kezdeményezett a Vichy-kormánnyal egy francia alakulat felállításáról a Waffen-SS fennhatósága alatt.¹³ Az alárendelt helyzetben lévő francia kormányzat beleegyezett a német javaslatba, és 1943. július 22-én törvénybe iktatták az új katonai egységbe való jelentkezés lehetőségét.¹⁴ Az azonnal meginduló toborzás meglepően sikeresnek bizonyult, mivel a németek számára kedvezőtlen háborús helyzet és a hagyományosan erős németellenes érzelmek ellenére a francia fiatalság több ezer tagja jelentkezett az elit alakulatként számon tartott Waffen-SS-be. Az önkéntesek száma különböző becslések alapján 5-10 000 fő között volt.¹⁵ A jelentkezők először az elzászi Sennheim (franciául Cernay) közelében található Sankt Andreas-i kiképzőtáborban,¹⁶ később pedig a Cseh-Morva Protektorátus területén lévő Networschtzban és Neweklauban kaptak közel egy éven keresztül tartó rendkívül alapos katonai kiképzést.¹⁷

¹¹ LABAT 2006, 184–185.

¹² ROSTAING 2008, 145–146.

¹³ MOUNINE 1999, 244–249.

¹⁴ AN F 7 14956. Loi n° 428 du 22 juillet 1943 relative aux engagements volontaires dans les formations antibolchevistes.

¹⁵ BURRIN 1995, 441.

¹⁶ MOUNINE 1999, 29–31.

¹⁷ DUPONT 2002, 221.

A felállított francia dandár I. zászlóalját, mely elsőként fejezte be kiképzését, a kritikus hadihelyzet miatt 1944 nyarán a többi önkéntestől külön vetették be Galíciában a Vörös Hadsereg előretörő csapatai ellen.¹⁸ A 18. Horst Wessel páncélgránátos SS-hadosztály fennhatósága alá helyezett zászlóalj augusztus folyamán részt vett a stratégiai fontosságú Szanok-Kroszno vasútvonal visszafoglalásában,¹⁹ majd nagyon komoly veszteségekkel járó védelmi harcokat folytatott Mielec térségében.²⁰ A hozzávetőlegesen 80 százalékos veszteséget elszenvedő alakulatot ezután a danzigi korridorba helyezték át, ahol az ide összpontosított más francia önkéntes alakulatokkal együtt létrehozták a 33. Nagy Károly (francia) páncélgránátos SS-dandárt, majd később hadosztályt, amely a következő hónapokat kiképzéssel töltötte a Harmadik Birodalom különböző részein.²¹

Noha rendes körülmények között egy új hadosztály felállítása 8-9 hónapot vesz igénybe, a francia alakulatot sokkal hamarabb kellett harcba küldeni a hadi események kedvezőtlen alakulása miatt. A létszámalatti (körülbelül 7 000 fős), rosszul kiképzett és elégtelenül felszerelt egységet 1945 februárjában Pomerániában vetették be a szovjet csapatok ellen.²² Az új hadosztály tűzkeresztsége azonban katasztrofálisan sült el: a nehézfegyverzetet nélkülöző egységet a védőállások elfoglalása előtt érte a szovjet támadás, amely szétszórta, majd gyakorlatilag megsemmisítette az alakulatot.

¹⁸ BAMA RS 3-33/3. Dokumentation über die Beteiligung französischer Freiwilligen auf deutscher Seite im Weltkrieg 1939-1945, 89.

¹⁹ BAMA N 756/201. 8. Französische SS-Freiwilligen Sturm-Brigade, 14.

²⁰ TIEKE - REBSTOCK 2000, 48.

²¹ BAMA RS 3-33/3. Dokumentation über die Beteiligung französischer Freiwilligen auf deutscher Seite im Weltkrieg 1939-1945, 106.

²² IHTP 72 AJ 258, 232 14. Soldats français sous uniformes allemands, 1941-1945, 7.

Az egyik veterán visszaemlékezése szerint „az elmúlt hónapok során felállított nagyszerű hadosztály elpusztult, mielőtt lehetősége lett volna élni”.²³

A bevetés túlélőit és az időközben kiképzésüket befejező újoncokat a Mecklenburg tartományban található Neustrelitz városában vonták össze.²⁴ A harc folytatása mellett elkötelezett önkéntesekből 1944 áprilisának végén egy körülbelül 350 főből álló rohamzászlóaljat hoztak létre,²⁵ mely az alakulat parancsnokával, Krukenberg dandártábornokkal együtt Berlinbe ment, hogy részt vegyen a német főváros védelmében.²⁶ A kis létszámú, de jól felfegyverzett alakulat kitüntette magát ezekben a harcokban – négyen is megkapták a Vaskezeszt Lovagkeresztjét²⁷ –, ugyanakkor teljesen megsemmisült a kudarcra ítélt küldetésben, minden tagja meghalt vagy fogságba került.²⁸

A nagyobb alakulatok mellett meg kell említeni a kisebb jelentőségű német katonai vagy félkatonai egységekben szolgálatot vállaló franciákat. Bár számos esetben nem fegyveres feladatra jelentkeztek, többségük általában előbb vagy utóbb a harcmezőn találta magát, így egyértelműen a fegyveres kollaboráció tagjai közé kell sorolnunk őket. Ezeket a franciákat olyan alakulatokban találjuk, mint a *Nationalsocialistisches Kraftfahrkorps* (NSKK), a *Kriegsmarine*, az *Organisation Todt*, a Brandenburg hadosztály, a Speer Légió stb.

A német fegyveres erők sorait önként erősítő franciák pontos számát nem ismerjük, csupán – különböző megközelítéseken alapuló – becslésekkel rendelkezünk. Számuk

²³ RUSCO 1998, 256.

²⁴ ROSTAING 2008, 175.

²⁵ BAMA RS 3-33/3. Dokumentation über die Beteiligung französischer Freiwilligen auf deutscher Seite im Weltkrieg 1939–1945, 179.

²⁶ FENET 1973, 157.

²⁷ KRÄTSCHMER 1982, 412.

²⁸ MUELLE 1990, 127.

40²⁹ és 60 ezer³⁰ fő közé tehető, amely a 40 milliós lakossággal rendelkező Franciaországban nem tűnik jelentősnek, de nagyságrendileg azonos a De Gaulle tábornok Szabad Franciaország mozgalmához csatlakozó 50-70 000 fős létszámmal.³¹

A német hadseregbe kényszerített francia állampolgárok

Az 1940. június 22-én aláírt fegyverszünet megkötése után Elzász-Lotaringia – mely a német-francia területi viták egyik állandó forrása volt – helyzete nem került tisztázásra. A terület jogilag továbbra is Franciaországhoz tartozott, gyakorlatilag azonban a német hatóságok annektálták Elzász tartomány és a Lotaringiához tartozó Moselle megye területét, melyen a német közigazgatást is bevezették. Már korán felmerült a kérdés, hogy a háborús helyzetre való tekintettel bevezessék-e a kötelező sorozást. Eleinte elvetették ezt a lehetőséget, mivel a háború sikeres menete nem indokolta az itteni katonai potenciál kiaknázását, ráadásul gyanakvással tekintettek az itt lakókra, akiket a hadsereg képviselői szerint nem lehetett külön biztonsági intézkedések foganatosítása nélkül felhasználni a hadsereg kötelékében.³²

Az esetleges önkéntes jelentkezéseket sem bátorították különösebben, hiszen külön kihangsúlyozták, hogy a kiváló német nyelvtudás nélkül jelentkezőket visszautasítják. A helyzet 1941 decemberétől kezdett el változni, amikor a Moszkva előtt elszenvedett vereség és a komoly embervesztés hatására a német hadvezetés átgondolta korábbi hozzáállását a régióval kapcsolatban. Első lépésben intenzív propagandatevékenységet fejtett ki annak érdekében, hogy a lehető legtöbb elzászi fiatal jelentkezzen a német hadseregbe. Többek között olyan ígéretek is elhangzottak, hogy a

²⁹ BURRIN 1995, 442.

³⁰ CARRARD 2011, 9.

³¹ MURACCIOLE 2009, 36.

³² KOERNER 2009, 40.

jelentkezők kiemelt zsoldot és juttatásokat kapnak, valamint saját maguk dönthetik el, hogy melyik egység soraiba kerüljenek. Ezek az erőfeszítések azonban csekély sikerrel jártak, hiszen 1942 júniusáig csupán 2100 fő jelentkezett a toborzóirodáknak. Ráadásul ezt a nem túl meggyőző számot tovább csökkenti az a tény, hogy minden bizonnyal számos olyan német is jelentkezett a hadseregbe, aki a terület elfoglalása után települt át Elzászba.³³

A következő lépés a régió emberanyagának jobb kiaknázására a kötelező munkaszolgálat, az ún. *Reichsarbeiterdienst* bevezetése volt 1941 tavaszán. A munkaszolgálat keretében a fiatal férfiaknak és nőknek hat hónapot kellett dolgozniuk Németországban az iparban vagy a mezőgazdaságban, de egyes esetekben a megszállt területekre beosztott műszaki alakulatok kötelékében kellett tevékenykedniük. Ez a nehéz körülmények között teljesítendő paramilitáris szolgálat egyáltalán nem vonzotta az elzászi fiatalokat, akik tömegesen próbálták átszökni a semleges Svájcba, illetve a francia közigazgatás alatt álló francia területek felé, hogy elkerüljék ezt a rájuk kényszerített kötelezettséget.³⁴

A helyi lakosok meg voltak róla győződve, hogy a munkaszolgálat csupán a kötelező katonai szolgálat felé tett első lépés, és nem is tévedtek. A német kormány 1942 folyamán már valóban be akarta vezetni a sorozást, de egy komoly jogi akadályba ütközött: a tartomány hivatalosan nem tartozott Németországhoz, így lakosai sem voltak német állampolgárok, ebből kifolyólag tehát a nemzetközi megállapodások értelmében sorozást sem lehetett folytatni területén a német hadsereg részére. A hatóságok a megoldást végül egy 1942. január 20-i rendeletben találták meg, mely szerint „*a német belügyminiszter német állampolgárságot adományozhat olyan külföldi csoportoknak, melyek német fennhatóság alatt álló területen*

³³ NEULEN 1985, 113.

³⁴ KOERNER 2009, 40–41.

élnék vagy ilyen területről származnak". Ebből kiindulva 1942. augusztus 24-én tették közzé azt a rendeletet, melynek értelmében a német közigazgatás alatt álló Elzász-Lotaringia területén élő teljes lakosság (kérés nélkül) megkapta a német állampolgárságot. Tekintve, hogy immár német állampolgárokról volt szó, nem volt akadálya annak, hogy egy nappal később, augusztus 25-én bevezessék a kötelező katonai szolgálatot: „*A német néphez tartozó elzászi férfilelakosság, mely a később közzétett évfolyamokhoz tartozik, köteles letölteni kötelező katonai sorsszolgálatot a német fegyveres erők kötelékében*”.³⁵

A német katonai hatóságok már az év elején felmérték az első körben besorozható, katonai szolgálatra legalkalmasabb férfilelakosságot a területen, csupán a fent említett jogi probléma miatt nem kezdték el besorozásukat korábban. Az öszszeírás alapján 130 000 fiatal férfi azonnal megkapta behívóját a német hadseregbe, később pedig még kiegészítő sorozásokra is sor került, így a háború végéig összesen 21 teljes vagy részleges évfolyamot hívtak be katonai szolgálatra. Ez elméletileg hozzávetőlegesen 200 000 embert jelentett volna, azonban a behívottak közel egynegyede végül nem vonult be. Egyik részük valós okkal vagy anélkül bizonyítani tudta fizikai alkalmatlanságát, nagyon sokan pedig a fent említett módon elhagyták a tartományt. Utóbbiak jelentős része csatlakozott a francia ellenállási mozgalomhoz vagy a de Gaulle tábornok vezetése alatt álló Szabad Francia Erőkhöz.³⁶ Ennek alapján a német hadseregben akarattuk ellenére szolgálatot teljesítő elzász-lotaringiaiak számát hozzávetőlegesen 130 000 főre tehetjük.³⁷

A német katonai vezetésnek ugyan nagy szüksége volt az emberanyagra, de ettől függetlenül a régi gyanakvás to-

³⁵ DREYFUS 1985, 21–22.

³⁶ Uo.

³⁷ AZÉMA - WIEVIORKA 2004, 259.

vábbra is élt benne a korábban Franciaországhoz tartozó terület lakosaival szemben, ezért gyakorlatilag az összes innen érkező újoncot a kiképzés után azonnal a keleti hadszíntérre irányították, ahol többségük az Északi Hadseregcsoport kötelékében harcolt a leningrádi ostromgyűrűben. Azt is előírták, hogy az Elzász-Lotaringiából toborzott katonák aránya egyetlen egységben sem haladhatja meg az 5 százalékot, ráadásul nem szolgálhattak felderítő, hírszerző, repülő vagy haditengerészeti alakulatoknál. Ezen felül tilos volt Franciaországban, Belgiumban vagy Luxemburgban állomásozó egységhez helyezni őket.³⁸

Voltak olyanok, akiket Finnország északi részén vetettek be azzal a céllal, hogy elvágják a Murmanszkba vezető stratégiai fontosságú vasútvonalat és ezzel együtt a nyugati szövetségesek részéről az Északi-tengeren keresztül érkező hadianyag-utánpótlást. Miután Finnország kilépett a háborúból 1944 szeptemberében, utóbbiak a háború vége felé Svédországba vonultak vissza, ahonnan a háború befejeződése után egyenesen hazatelepítették őket. A Leningrád környékén harcolók sorsa sokkal nehezebb volt, mivel ők a balti államokon és Kelet-Poroszországon keresztül harcolva kényszerültek visszavonulásra, ezért soraikban sokkal magasabb volt a halottak és eltűntek aránya.³⁹

Mivel az elzásziak elsősorban a Szovjetunió területén harcoltak igen nagy veszteségekkel járó összecsapásokban, így már 1943 folyamán eljutott az információ de Gaulle tábornokhoz, hogy közülük sokan kerültek szovjet hadifogságba. Ezeknek a hadifoglyoknak egy része dezertőr volt, aki a szabad francia erők moszkvai rádióján keresztül közzétett felhívásának engedelmesskedett és abban bízott, hogy rövid időn belül csatlakozhat a Németország ellen harcoló francia

³⁸ MOULLEC 2001, 668.

³⁹ KOERNER 2009, 42–43., 48–50.

csapatokhoz.⁴⁰ A rádióban az alábbi francia nyelvű közleményt sugározták: *„Menjetek kelet felé! Menjetek az orosz vonalak felé! Kiabáljátok, hogy Franciaország, francia, de Gaulle! Nyugodtak lehettek, meg fognak érteni benneteket, tárt karokkal várnak és lehetővé teszik számotokra, hogy csatlakozzatok a Szabad Francia Erőkhöz vagy pedig hazátokért és magatokért dolgozzatok.”*⁴¹

Nagyon sokan hallgattak ezekre a felhívásokra, melyeket a szovjetek hangszórókon és röplapokon is terjesztettek a fronton, így 1943 elejétől kezdve egyre többen dezertáltak és adták meg magukat a Vörös Hadsereg egységeinek. Az egyik dezertőr így emlékszik vissza az akkori helyzetre: *„Az elzásziak Hitler ellen vannak, meg akarják adni magukat az oroszoknak, hogy csatlakozhassanak de Gaulle-hoz. Most lehetetlen átjutni a vonalakon, mivel a tisztjeink szigorúan ellenőriznek bennünket. Az elzásziak abban reménykednek, hogy az oroszok hamarosan támadásba lendülnek, mivel akkor elrejtőzve a lövészárokban sokkal kisebb kockázattal adhatnánk meg magunkat.”*⁴²

Az emigráns francia erők ezzel párhuzamosan 1942 decemberétől tárgyalásokat folytattak a szovjet külügyi szervekkel azt kérve, hogy az elzászi hadifoglyokat külön táborokban gyűjtsék össze, majd pedig állítsanak fel belőlük egy francia gyalogsági dandárt, mely a szovjetek oldalán harcolna a németek ellen. A szovjet hatóságok nem lelkesedtek a javaslatért, amelyet végül 1943. március 23-án hivatalosan is visszautasítottak. A franciák nem adták fel a próbálkozásokat, így az első javaslat elutasítása után azt kérték, hogy a hadifogságba esett franciákat adják át a Szabad Francia Erőknek, hogy aztán felfegyverzésük után bekapcsolódhassanak a náci Németország elleni küzdelembe. A szovjet kormány ezt a kérést is vonakodott teljesíteni, így a háború lezárulása előtt csupán egyetlen, 1500 főből álló csoport hagyta el a Szovjetuniót 1944 júliusában, hogy Teheránon keresztül

⁴⁰ MOULLEC 2001, 669.

⁴¹ DREYFUS 1985, 21.

⁴² MOULLEC 2001, 669.

csatlakozzon az Észak-Afrikában állomásozó francia csapatokhoz. Ez azonban kivételes alkalom volt, mivel a többi elzászi hadifogoly esetében sokáig még arra sem tettek kísérletet, hogy különválogassák őket a németektől.⁴³

Annyi bizonyos, hogy az elzásziaknak nagyon drágán kellett megfizetniük a rájuk kényszerített katonai szolgálattért, mivel a 130 000 besorozott és keleten bevetett katonából a megsebesült 40 000 mellett másik 40 000 fő soha nem tért vissza. Nagyon megoszlanak a vélemények, hogy mennyien haltak meg a fronton és mennyien a szovjet hadifogolytáborokban, de mértékadó becslések szerint körülbelül 40 százaléuk már fogságba esésük után, tehát nem a hadi cselekmények következtében vesztette életét.⁴⁴

A továbbiakban arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk, milyen körülmények vártak azokra, a német hadsereg soraiban harcoló önkéntes vagy sorozott francia katonákra, akik a háború folyamán szándékosan vagy szándékuk ellenére hadifogságba estek.

A szovjet hadifogolytáborok francia lakóinak sorsa

Bár a szovjet kormány komoly háborús előkészületeket tett 1939 és 1941 között,⁴⁵ a konfliktus elején nem volt felkészülve arra, hogy nagy számban foglalkozzon hadifoglyokkal, ráadásul a kedvezőtlen hadi helyzet miatt nem is nagyon volt lehetőségük hadifoglyokat ejteni. A háború évei alatt ez a helyzet alapvetően megváltozott, hiszen négy év alatt a tengelyhatalmak több mint 3 500 000 katonája esett hadifogságba, akiket több száz táborban helyeztek el a Szovjetunió területén. A néhány tízezer főre tehető francia hadifoglyok ebben az emberáradatban voltak, így a szovjet hatóságok komoly nehézségekkel találták szemben magukat, amikor a

⁴³ DREYFUS 1985, 23.

⁴⁴ IHTP 72 AJ 258, 232 14. Soldats français sous uniformes allemands, 1941-1945, 10.

⁴⁵ KOLONTÁRI 2015, 59-67.

francia kormány megkérte őket a francia állampolgárok összegyűjtésére és nyugatra szállítására. A kérésnek annyi eredménye lett, hogy 1942 folyamán létrehozták a 188-as számú tábor-tambov városától 8 kilométerre Rada falu közelében (továbbiakban tambovi hadifogolytábor), amelynek a francia hadifoglyok gyűjtőtáborául kellett szolgálnia. A folyamat kezdetben nagyon lassan haladt (1942 júniusában csupán három francia volt a táborban), azonban ez a szám később gyorsan növekedett, így 1945 szeptemberében már 11 000 francia fogolyról tesznek említést a jelentések.⁴⁶

Hozzá kell tenni, hogy esetenként már a gyűjtőtáborba való eljutás is nagy fegyverténynek számított, hiszen egy leendő hadifogolynak számtalan megpróbáltatáson kellett átesnie, mielőtt egy hadifogolytábor „biztonságában” tudhatta magát. Számos visszaemlékezés szerint a fogságba esés volt az egyik legkritikusabb pillanat, amikor a harci izgalomtól fűtött katonák gyakran végeztek a magukat megadó ellenséggel. Tovább növelte ezt a lehetőséget, ha a magukat megadó katonák a Waffen-SS egyenruháját hordták vagy kitüntetésekkel viseltek. Az egyik önkéntes francia katonára, aki Berlin ostroma során esett fogságba, így emlékszik vissza: *„Egyikünk elmulasztotta levenni egyenruhájáról a két kis ezüstharcokocsit, amelyet két T-34-es harckocsi kilövéséért kapott. A mongol altiszt észrevette a bal karján hordott jelzéseket. Őrjöngeni kezdett, üvöltözve, gesztikulálva ütni és rugdosni kezdte. Hirtelen előhúzta a pisztolyát, majd minden külön ceremónia nélkül fejbe lőtte a bajtársunkat.”*⁴⁷

Néhány esetben még a szovjetek oldalán harcoló más nemzetiségű katonák is próbálták elejét venni a hasonló atrocitásoknak és figyelmeztették a fogságukban esett franciákat a rájuk leselkedő veszélyre. Az egyik, Pomerániában fog-

⁴⁶ MOULLEC 2001, 670–672.

⁴⁷ ROSTAING 2008, 204.

ságba esett francia visszaemlékezése szerint a lengyel katonának fellépése mentette meg őt az azonnali kivégzéstől, akik a következő tanácsokkal látták el őt: „Azonnal meg kell szabadulni az SS jelzésektől. Ha az oroszok így látják meg, azonnal végeznek magával. A legjobb az lenne, ha civil ruhákat találna és eltűnne. Úgy könnyedén átcsúszna az ellenőrzéseken, mint civil munkaszolgálatos.”⁴⁸

Az magától értetődött és szinte már normális volt, hogy fogságba esésük után, ha elkerülték a kivégzést, azonnal megszabadították őket minden használható értéktárgyuktól. Sok esetben kellett elszenvedniük bántalmazást is, valamint az első napokban nem kaptak megfelelő ételmezt, mivel a harcoló csapatok ellátása élvezett elsőbbséget, így a foglyok szükségleteivel nem foglalkoztak. Érdekes módon sok esetben nem is az első vonalbeli csapatok éltek vissza a foglyok kiszolgáltatott helyzetéve, hanem az alacsonyabb harcértékű, másodvonalbeli egységek fegyelmetlen tagjai, akik így élték ki személyes bosszúvágyukat vagy szadizmusukat.⁴⁹ A nehézségeket fokozta, hogy a fogságba esett katonákat először a harc vonal mögött elhelyezkedő ideiglenes gyűjtőtáborokba irányították, ahová gyalog kellett megtenniük a néha több napig tartó utat. A foglyok egy része sebesült volt, így képtelen volt önerőből megtenni ezt az utat. Az örök egyszerűen oldották meg ezt a problémát: aki nem volt képes tartani a lépést a többiekkel, azt lelőtték. Egy másik túlélő elbeszélése szerint: „Minden sebesültet és lemaradót kíméletlenül lelőttek.”⁵⁰

A helyzet némiképp normalizálódott a gyűjtőtáborokba való megérkezés után, ahonnan vonaton szállították őket tovább a Szovjetunióban található hadifogolytáborok felé. Sok

⁴⁸ MAZIÈRE 1972, 157.

⁴⁹ AUVRAY 1999, 105.

⁵⁰ ROSTAING 2008, 206.

francia hadifogoly vett részt az 1945. május 1-jén Moszkvában tartott felvonuláson, ahol a legyőzött német hadsereg tagjainak részvétele is hozzájárult a győzelmi parádéhoz.⁵¹ Ezt követően a fogságba esés helyétől és időpontjától függően a francia hadifoglyokat szétszórták a hatalmas ország négy sarkában található táborokba. Egyes statisztikák szerint több mint száz különböző táborban őriztek francia foglyokat a háború folyamán, melyek közül néhányban elviselhetetlen körülmények uralkodtak, és kiemelkedően magas volt a halálzási arány.⁵²

Annak ellenére, hogy a tambovi gyűjtőtábor elméletileg egy baráti hatalom állampolgárainak összegyűjtésére szolgált, a gyakorlatban szinte haláltáborként működött, mivel a foglyok számára biztosított szállás-, ételmezési és munkakörülmények elviselhetetlenek voltak a nyugati társadalmi viszonyokhoz szokott foglyoknak. Fontos megjegyezni, hogy ezek a körülmények nagy valószínűséggel érdemben nem voltak rosszabbak a többi szovjet táborban uralkodó viszonyoknál, de bizonyosan jobbak sem. Az első problémát az elszállásolás jelentette, mely félig a mocsaras talajba ásott fabarakkokban történt, melyek egyáltalán nem voltak szigetelve, így a szellőzés nélküli helyiségek állandóan nedvesek voltak, mely már önmagában is aláásta az egyébként is legyengült állóképességű foglyok egészségét. A ritka fürdési lehetőségek miatt, az élőködők állandó jelenlétével párosulva ez azt eredményezte, hogy a foglyok többsége súlyos, krónikus beteg volt (tüdő- és mellhártyagyulladás, vírusos megbetegedések). A gyakorlatilag nem létező orvosi ellátás miatt ezek a betegségek gyakran végzetesek voltak, így sokan egyébként könnyen kezelhető betegségekbe haltak bele.⁵³

⁵¹ COSTABRAVA 2007, 171-172.

⁵² MOULLEC 2001, 672.

⁵³ BAYLE 2008, 220-221.

A helyzetet tovább súlyosbították az élelmezési hiányosságok, mivel a hadifoglyok csupán 600 gramm kukoricalisztből készült kenyeret és három csajka levest kaptak naponta, mely hozzávetőlegesen 1 340 kalóriának felelt meg. Ez a német koncentrációs táborokban adott ellátásnak felelt meg, így a krónikus alultápláltság általános jellemző volt a foglyok között.⁵⁴ A francia hatóságok a hazatérő foglyok egy 1 400 fős mintája alapján 42 kilogrammos átlagsúlyt mértek, ami jól mutatja az élelmezés elégtelenségét. Meg kell említeni azt is, hogy ezt az ellátást csak a munkavégzésre alkalmasnak minősített foglyok kapták meg, de ha valakit például szimulálással vagy más kisebb vétséggel gyanúsítottak, még ezt az adagot is csökkentették.⁵⁵

A francia hadifoglyoknak dolgozniuk is kellett, így a munka természetétől függően úgynevezett munkakommandókba szervezték őket, melyek a közeli kolhozokban mezőgazdasági, a táborot körülvevő erdőben fakitermelési, a nagy kiterjedésű tőzeglápban pedig tőzegkitermelési tevékenységet folytattak. Ezek még jobban megterhelték az egyébként is legyengült szervezetű foglyokat, akik nagy számban betegedtek és haltak meg a munkavégzés során elszenvedett sérülések és az erőkifejtés miatt. A kontinentális éghajlaton normálisnak tekinthető, de a nyugat-európaiak számára rendkívül hideg telek a maguk mínusz 20-30 fokos hőmérsékletével tovább fokozták a francia hadifoglyok szenvedéseit, akik között ezekben az időszakokban tömeges volt a halálozás.⁵⁶

Érdeemes megemlíteni, hogy mivel az oroszok az esetek többségében nem tudtak vagy nem akartak különbséget tenni az önkéntes és sorozott francia katonák között (hiszen mindannyian az ellenség egyenruháját hordták), így ezek a körülmények ugyanúgy sújtották az LVF és a Waffen-SS tagjait,

⁵⁴ COSTABRAVA 2007, 180.

⁵⁵ MOULLEC 2001, 673.

⁵⁶ COSTABRAVA 2007, 181–184.

mint azokat az elzászi dezertőröket, akik a Szabad Francia Erőkhöz való csatlakozás reményében szöktek meg a német hadseregből. Jobb ellátásra csak azok számíthattak, akik kommunista meggyőződésről tettek (valós vagy színlelt) tanúbizonyságot. Az ilyen „antifasiszta” személyek külön ideológiai oktatáson vettek részt, majd pedig kápóként működve belőlük váltak a barakkokért és tábori konyhákért felelős vezetők, akik a szovjeteknek tett szolgálataikért cserében kiváltságokban – elsősorban jobb ellátásban – részesültek.⁵⁷ A következő visszaemlékezés jól illusztrálja a túlélők ez irányú tapasztalatait: „Az oroszok teljesen szabad kezet adtak nekik a velünk való kegyetlenkedéshez. Napközben a konyhában voltak, ahol nyugodtan fosztogatták a fazekakat. Az egyikük azzal dicsekedett, hogy aznap öt adag levest evett meg. Mindannyian jó formában voltak.” Gyakran ők osztották ki a büntetéseket is fogolytársaiknak: „Nyolc nap végéztisztítási büntetőmunkát kaptam tőle. Amikor a tisztítókefe beleesett a lefolyónyílásba, azt parancsolta nekem, hogy vetkőzzek le és másszak le a három méter mély lyukba. Miután visszautasítottam, újabb két hét büntetőmunkát kaptam tőle.”⁵⁸

A háború lezárulta után a francia hadifoglyok elméletileg akár azonnal hazatérhettek volna, azonban a már korábban említett 1 500 főt leszámítva a szovjet kormány nem mutatott túl nagy hajlandóságot a foglyok hazaszállítására. Egyes kutatások szerint a francia állampolgárok hazaengedésének kérdését szovjet részről olyan politikai ütőkártyának tartották, amelyet jól ki lehetett aknázni a diplomáciai alkukban. Az újonnan felálló francia kormány – számos kommunista miniszterrel – azonban nem szentelt különösebb figyelmet ennek a kérdésnek, így végül a szovjet hatóságok is lemondtak róla, hogy felhasználják őket politikai játszmáikban. Ennek következtében 1945 szeptemberében elkezdődött a francia hadifoglyok hazaszállítása, bár igazán tömegessé csak decembertől kezdett

⁵⁷ BAYLE 2008, 221–222.

⁵⁸ MOULLEC 2001, 674–675.

válni.⁵⁹ Ebben egyébként minden bizonnyal a foglyok személyazonosságának és nemzetiségének tisztázására irányuló eljárás elhúzódása is szerepet játszott, mivel a francia hadifoglyok hazaszállításának hírére hirtelen nagyon sokan kezdtek franciának vallani magukat. Egyes visszaemlékezések szerint még franciául jól beszélő németek is szerencsét próbáltak, hogy hazajussanak, és egyes esetekben sikerrel is jártak. Ez a példa is jól illusztrálja, hogy a gyakran személyazonosító dokumentumokkal nem rendelkező fogolytömegeből nem volt egyszerű kiválogatni a francia állampolgárokat.⁶⁰

A franciák többsége (18 609 főről tudunk) mindenesetre 1946 folyamán hazatért, akiket még kisebb csoportokban 137 fő követett a következő kilenc év során. Az utolsó hivatalos hazatérő Jean-Jacques Remetter volt, aki 1955 áprilisában érkezett meg Franciaországba.⁶¹

Nehéz megválaszolni a kérdést, hogy pontosan mennyi francia fogoly élvezte a szovjet hadifogolytáborok „vendégszeretetét” és hogy mennyien veszítették életüket eközben. A hivatalos orosz források egyértelműnek tűnnek: 23 136 francia hadifogolyról tudnak, akik közül 1325 fő halt meg a fogság ideje alatt. Ez 5,7 százalékos halálozási aránynak felel meg, ami egyáltalán nem kirívóan magas.⁶²

Az a nagy probléma ezzel a statisztikával, hogy nem tesz említést arról a közel 20 000 francia sorozottról, akit hivatalosan eltűntnek nyilvánítottak a német hadseregben, tehát nagy valószínűséggel fogságba estek. Ráadásul ez esetben még nem is beszéltünk a nagyszámú francia önkéntesről, akik szintén fogságba estek. Az ő számuk is sok ezerre tehető. Összesen tehát megközelítőleg még 25 000 fő hiányzik az elszámolásból.

⁵⁹ COSTABRAVA 2007, 195.; BAYLE 2008, 225.

⁶⁰ DELONCLE 2004, 165–167.

⁶¹ DREYFUS 1985, 23–24.

⁶² MOULLEC 2001, 677.

A téma elismert kutatói a visszaemlékezések alapján megpróbálták „betömni” ezt a lyukat és a következő – hozzávetőleges, de realisztikus eredményre – jutottak. A francia hadifoglyok száma valójában 40-45 000 lehetett, akiknek a sorsa a következőképpen alakult. A tambovi táborban körülbelül 10 000 fő vesztette életét, más szovjet hadifogolytáborokban ez a szám 2500 főre tehető, nagyjából 3000 fő a fogságba esés vagy az azt követő menetelés során halt meg. A magát a partizánoknak megadó és ott kivégzettek száma pár száz főnyi lehet, míg nagyságrendileg 2500 fő lehet valóban eltűnt, vagyis a hadműveletek során elesett és a nyilvántartásokban eltűntként szereplő személy.⁶³ Ha ezeket a számokat és a közel 20 000 hazatérőt vesszük alapul, akkor a halálozási arány 30-40 százalék közé tehető, amely kiemelkedően magas.

A fentiek alapján kijelenthetjük, hogy a szovjet hatóságok az elméletileg fennálló szövetségi-baráti viszony ellenére semmilyen különleges elbánást sem biztosítottak a német hadsereg egyenruháját viselve fogságukba esett francia állampolgároknak. Ez utóbbiak – függetlenül attól, hogy önként vagy kényszer hatása alatt kerültek a német fegyveres erők kötelékébe – nagyon súlyosan megfizettek azért, hogy fegyvert fogtak a Szovjetunió ellen. A szovjet viszonyok sajátosságaiból fakadó módon sokan nem a harcmezőn, hanem a hadifogolytáborokban fizették meg ezt az árat, ami rendkívül sajnálatos, különösen annak fényében, hogy sokan azzal a szándékkal adták meg magukat, hogy a náci Németország ellen harcolhassanak.

⁶³ KOERNER 2009, 51.

Felhasznált irodalom

Levéltári források

Archives nationales (Paris):

AN F 7 14956. LVF, Légion tricolore.

Bundesarchiv-Militärarchiv (Freiburg):

BAMA N 756/201. 8. Französische SS-Freiwilligen Sturm-Brigade

BAMA RS 3-33. Waffen-Grenadier-Division der SS "Charlemagne" (französiche Nr. 1.).

Institut d'histoire du temps présent (Paris):

IHTP 72 AJ 258, 232 14. Soldats français sous uniformes allemands.

Service Historique de la Défense (Vincennes):

SHD 2 P 14. Légion tricolore, LVF.

Szakirodalom

AUVRAY 1999 = AUVRAY, Jacques: Les Derniers Grogards. Paris, 1999.

AZÉMA - WIEVIORKA 2004 = AZÉMA, Jean-Pierre - WIEVIORKA, Olivier: Vichy, 1940-44. Paris, 2004.

BAYLE 2008 = BAYLE, André: Des jeux olympiques à la Waffen SS. Paris, 2008.

BROCHE 2002 = BROCHE, François: L'armée française sous l'Occupation, tome 1. Paris, 2002.

BRUNET 1986 = BRUNET, Jean-Paul: Jacques Doriot: du communisme au fascisme. Paris, 1986.

BURRIN 1995 = BURRIN, Philippe: La France à l'heure allemande, 1940-1944. Paris, 1995.

CARRARD 2011 = CARRARD, Philippe: Nous avons combattu pour Hitler. Paris, 2011.

COSTABRAVA 2007 = COSTABRAVA, Ferdinand: Le soldat baraka. Le Périphe européen de Fernand Costabrava Panzergrenadier de la Brigade Frankreich. Nice, 2007.

DELARUE 1968 = Delarue, Jacques: Trafics et crimes sous l'Occupation. Paris, 1968.

- DELONCLE 2004 = DELONCLE, Luc: Trois jeunesses provençales dans la guerre. Paris, 2004.
- DUPONT 2002 = DUPONT, Pierre Henri: Au temps des choix héroïques. Paris, 2002.
- FORBES 2005 = FORBES, Robert: Pour l'Europe, les volontaires français de la Waffen-SS. Paris, 2005.
- GIOLITTO 2007 = GIOLITTO, Pierre: Volontaires français sous l'uniforme allemand. Paris, 2007.
- KRÄTSCHMER 1982 = KRÄTSCHMER, Ernst-Günther: Die Ritterkreuzträger der Waffen-SS. Preussich Oldendorf, 1982.
- LABAT 2006 = LABAT, Éric: Les places étaient chères. Paris, 2006.
- LAMBAUER 2001 = LAMBAUER, Barbara: Otto Abetz et les Français ou l'envers de la collaboration. Paris, 2001.
- MAZIÈRE 1972 = MAZIÈRE (de la), Christian: Le rêveur casqué. Paris, 1972.
- MOUNINE 1999 = MOUNINE, Henri: Cernay 40-45. Paris, 1999.
- MUELLE 1990 = MUELLE, Raymond: Le Bataillon des Réprouvés. Indochine 1949-1950. Paris, 1990.
- MURACCIOLE 2009 = MURACCIOLE, Jean-François: Les Français libres, l'autre Résistance. Paris, 2009.
- NEULEN 1985 = NEULEN, Hans Werner: An deutscher Seite. Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS. München, 1985.
- ROSTAING 2008 = Rostaing, Pierre: Le prix d'un serment 1941-1945. Des plaines de Russie à l'enfer de Berlin. Paris, 2008.
- RUSCO 1998 = RUSCO, Pierre: Stoï! 40 mois de combat sur le front russe. Paris, 1998.
- SAINT-LOUP 1963 = SAINT-LOUP: Les Volontaires. Paris, 1963.
- TIEKE - REBSTOCK 2000 = TIEKE, Wilhelm - REBSTOCK, Friedrich: ...im letzten Aufgebot. Die Geschichte der 18. SS-

Freiwilligen-Panzergranadier-Division Horst Wessel.
Coburg, 2000.

Cikkek, tanulmányok

DREYFUS 1985 = DREYFUS, François-Georges: L'affaires des "Malgrés Nous". Historama 1985, 13. szám, 20–25.

FENET 1973 = FENET, Henri: A Berlin, jusqu'au bout. Historia 1973, 32. különszám, 156–171.

KOERNER 2009 = KOERNER, Francis: Les «malgré-nous» alsaciens et mosellans sur le front nord-oriental : le siège de Leningrad 1943-1945. Guerres mondiales et conflits contemporains, 2009/2. 39–51.

KOLONTÁRI 2015 = KOLONTÁRI Attila: A sztálini forgatókönyv. A Vörös Hadsereg háborús előkészületei, 1939–1941. Rubicon, 2015/9. 58–67.

MOULLEC 2001 = MOUELLEC, Gaël: Alliés ou ennemis? Le GUPVI-NKVD, le Komintern et les «malgré-nous». Le destin des prisonniers de guerre français en URSS (1942-1955). Cahiers du monde russe, 2001/2–4. 667–678.

A kötet szerzői

FONT MÁRTA (Pécs, 1952)
font.marta@pte.hu

Tudományos fokozat:

CSc (1990): Magyar–orosz politikai kapcsolatok 1118–1240.

habil (1997): Magyarok a Kijevi Évkönyvben.

DSc (2003): Kényszerpályák és választási lehetőségek a keresztény nagyhatalmak árnyékában. (Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században).

Legfontosabb öt publikáció:

Oroszország, Ukrajna, Rusz. Budapest, 1998.

A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Budapest, 2005.

Völker – Kultur – Beziehungen. Hamburg, 2013.

Dinasztikus érdekek nyomában. Árpádok, Rurikok, Piastok az európai politikában. Pécs, 2018.

Coloman, King of Galicia and Duke of Sclavonia (1208–1241). Amsterdam, 2019. (társszerzővel)

Teljes publikációs jegyzék:

[https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse
&sel=10000010](https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=10000010)

BÓTOR TÍMEA (Pécs, 1972)
botor.timea@pte.hu

Tudományos fokozat:

PhD (2011): A Moszkvai Fejedelemség története a nagyfejedelmi végrendeletek (1336–1462) tükrében.

Legfontosabb 5 publikáció:

Обоснование теории „Москва-Третий Рим” в зеркале новейшей литературы. In: SZVÁK Gyula (szerk.): Государство и нация в России и Центрально-восточной Европе. State and the Nation in Russia and Central-East-Europe. Budapest, 2009. 78–90.

The System of Holding Moscow by Thirds from the 1340s until the Mid-Fifteenth Century. (In the mirror of the testaments if the Grand Princes of Moscow). *Studia Slavica Hungarica*, 55/1. 2010. 113–121.

A tatár függéstől az önálló uralkodóig. A Moszkvai Fejedelemség története a nagyfejedelmi végrendeletek (1336–1462) tükrében. Budapest, 2011.

«А переменить Богъ Орду...» Собрание «выхода» в зеркале духовных и договорных грамот московских великих князей (XIV–XV вв.). COLLOQUIA RUSSICA 1:3 2013. 189-197.

Adalékok a Moszkvai Nagyfejedelemség történetéhez. A dinasztikus harc okai a nagyfejedelmi végrendeletek tükrében. In: Bene Krisztián – Huszár Mihály – Kolontári Attila (szerk.): A pécsi ruszisztika szolgálatában: Bebesi György 60 éves. Pécs, 2016. 312–319.

Teljes publikációs jegyzék:

<https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=authors10019270>

SASHALMI ENDRE (Székesfehérvár, 1964)
sashalmi.endre@pte.hu

Tudományos fokozat:

PhD (1997): Autokrácia vagy abszolutizmus? Folyamatosság és változás a hivatalos orosz hatalmi ideológiában Jozsif Volockijtól Nagy Péter haláláig.

habil (2008): Állam, hatalom, ideológia. Tanulmányok az orosz történelem sajátosságairól (társszerzővel).

DSc (2015): Trónöröklés és isteni jogalap Oroszországban 1613–1725 között, az írott források és az ikonográfia tükrében.

Legfontosabb öt publikáció:

Oroszország gazdasága a 15–18. században. Pécs, 1995.

A nyugat-európai államfejlődés vázlata 1000–1700. Budapest, 2006.

Trónöröklés és isteni jogalap Nagy Péter uralkodása idején. Az írott források és az ikonográfia tükrében. Pécs, 2013.

Az emberi testtől az óraműig. Az állam metaforái és formaváltozásai a nyugati keresztény kultúrkörben 1300–1800. Pécs, 2015/2021.

A hatalom és az állam problematikája Oroszországban 1462–1725 között európai perspektívából. Budapest, 2020.

Teljes publikációs jegyzék:

[https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse
&sel=10001980](https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=10001980)

BEBESI GYÖRGY (Pécs, 1958)
bebesi.gyorgy@pte.hu

Tudományos fokozat:

PhD (1998): A feketeszázak. Az orosz szélsőjobb kialakulása és története a századelőn.

habil (2002): A cári monarchia „védőszentjei”. Pogromlovagok és szürke kardinálisok.

Legfontosabb 5 publikáció:

A „pétervári Oroszország” története. Válogatott szövegek az újkori orosz történelem tanulmányozásához. Pécs – Szekszárd, 1997.

A feketeszázak. Az orosz szélsőjobb kialakulása és története a századelőn. Budapest, 1999.

A roskatag kolosszus bukása. Oroszország története a 19. században. Pécs, 2011.

A hosszú 19. század rövid története. Pécs, 2013. (szerzőtársakkal)

Birodalom összeomlás előtt. Politikus és közéleti portrék az első világháború előtti Oroszországból. Pécs, 2016.

Teljes publikációs jegyzék:

[https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse
&sel=10009864](https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=10009864)

KOLONTÁRI ATTILA (Győr, 1968)
kolontari68attila@gmail.com

Tudományos fokozat:

PhD (2007): Magyar-szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920–1941.

habil (2015): Alekszej von Lampe, Vrangel báró katonai képviselője Magyarországon.

A legfontosabb öt publikáció:

Hungarian–Soviet Relations 1920–1941. New York, 2010.

Alekszej von Lampe – vojennij agent barona Vrangelja v Vengrii. Szbornyik dokumentov (Vsztupityelnaja sztatyja, szosztavlenyje, kommentarii: Attila Kolontári). Moszkva, 2012.

A Komintern „védőszárnyai” alatt. Orosz levéltári dokumentumok Rákosi Mátyás börtönéveiről. (Az iratokat gyűjtötte és válogatta, fordította, sajtó alá rendezte, a bevezető

tanulmányt és a jegyzeteket írta: Kolontári Attila – Seres Attila), Budapest, 2014.

Nyeszosztojavasaszja belaja osz. K voproszu problematyiki vozmozsnosztyi szotrudnyicsesztva russzkoj emigracii sz Vengrijej. In: Sztikalin, A. – Varga Éva Mária (szerk.): Rosszijszkaja belaja emigracija v Vengrii (1920–1940-ie godi). Moszkva, 2012.

A szovjet kémelhárítás az orosz fehéremigráció nyomában. A „Tröszt” művelet. In: Forradalmak és kölcsönhatások 1917. Orosz Birodalom – Szovjetunió – Oroszország. MOSZT Könyvek 17. Pécs, 2020.

Teljes publikációs jegyzék:

<https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=10018954&view=simpleList>

BENE KRISZTIÁN (Pécs, 1980)
bene.krisztian@pte.hu

Tudományos fokozat:

PhD (2011): A francia fegyveres kollaboráció a második világháborúban.

habil (2016): A Szabad Francia Erők 1940–1943. A francia katonai együttműködés a második világháborúban.

Legfontosabb öt publikáció:

La collaboration militaire française dans la Seconde Guerre mondiale. Talmont St. Hilaire, 2012.

A Francia Antibolsevik Légió a keleti hadszíntéren. Budapest – Pécs, 2013.

Les archives de la collaboration militaire française dans la Seconde Guerre mondiale. Talmont St. Hilaire, 2014.

A Nagy Károly hadosztály. A Waffen-SS francia önkénteseinek harcai a keleti hadszíntéren. Pécs, 2016.

A Szabad Francia Erők 1940–1943. A francia katonai együttműködés a második világháborúban. Pécs, 2017.

Teljes publikációs jegyzék:

<https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=10015906>

A Kelet-Európa és Balkán tanulmányok sorozat korábban megjelent kötetei

1. **Hatalmi ideológiák a szláv népek körében. Kelet-Európa és Balkán tanulmányok 1.** Szerk.: *Bebesi György*. Pécsi Tudományegyetem Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatási Központ, Pécs, 2001.
2. *Bebesi György: A cári monarchia „védőszentjei”. Pogromlovagok és szürke kardinálisok. Tanulmánykötet. Kelet-Európa és Balkán tanulmányok 2.* Pécsi Tudományegyetem Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatási Központ, Pécs, 2001.
3. **Orosz arcképcsarnok. Kelet-Európa és Balkán tanulmányok 3.** Szerk.: *Csibi Norbert – Miszler Tamás*. Pécsi Tudományegyetem Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatási Központ, Pécs, 2004.
4. **„Közép-Európa” és a „Balkán” 1000-1800. Intellektuális-történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók? Kelet-Európa és Balkán tanulmányok 4.** Szerk.: *Sashalmi Endre*. Pécsi Tudományegyetem Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatási Központ, Pécs, 2007.
5. **A poltavai csata jelentősége a svéd és az orosz történelemben. Kelet-Európa és Balkán tanulmányok 5.** Szerk.: *Miszler Tamás – Sashalmi Endre*. Pécsi Tudományegyetem Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatási Központ, Pécs, 2009.

A MOSZT Könyvek sorozat korábban megjelent kötetei

1. **„Önkényuralom, alkotmányosság, forradalom.”** Előadások és tanulmányok az első orosz forradalom 100 éves évfordulója alkalmából. **MOSZT Könyvek I.** Szerk.: *Polgár Tamás*. PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola, Európa és a Magyarság Doktori Program, MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2006.
2. **Azef levelei: 1893–1917. „Pisza Azefa: 1893–1917”** (Egy kettősügynök hagyatékából) Forráskiadvány. **MOSZT Könyvek 2.** Szerk.: *Kolontári Attila – Lengyel Gábor*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Pécs-Budapest, 2008.
3. **Utak és alternatívák. Előadások és tanulmányok az 1917-es orosz forradalom 90 éves évfordulójára alkalmából.** **MOSZT Könyvek 3.** Szerk.: *Lengyel Gábor*, társszerk.: *Kolontári Attila*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport – Történész Céh Egyesület, Pécs, 2009.
4. **„Afganisztán – 1979 – 89 – 99 – 2009” Konferenciakötet.** **MOSZT Könyvek 4.** Szerk.: *Dávid Ferenc – Kolontári Attila – Lengyel Gábor*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2010.
5. **Bebesi György: A roszaktag kolosszus bukása: Oroszország története a 19. században, 1801–1914.** **MOSZT Könyvek 5.** Szerk.: *Lengyel Gábor*, társszerk.: *Kolontári Attila*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2011.

6. **Európa peremén. Válogatott írások Oroszország és a Szovjetunió történetéről. MOSZT Könyvek 6. Kutatási Füzetek 18.** Sorozatszerk.: *Fischer Ferenc – Ormos Mária – Harsányi Iván.* Szerk.: *Bebesi György – Lengyel Gábor.* PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola – MOSZT Kutatócsoport Pécs, 2013.
7. **Háborúk és békekötések a 18–20. századi orosz-szovjet történelemben. MOSZT Könyvek 7.** Szerk.: *Máté Zsolt.* PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2014.
8. **Európa Perifériáján. MOSZT Könyvek 8.** Szerk.: *Bene Krisztián.* PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2015.
9. *Bene Krisztián: A Nagy Károly hadosztály. A Waffen-SS francia önkénteseinek harcai a keleti hadszíntéren. MOSZT Könyvek 9.* PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2016.
10. **De Disciplina "Rusistica" I. Magyar ruszisták a hazai történeti ruszisztikáról. MOSZT Könyvek 10.** Szerk.: *Csurgai Zoltán – Huszár Mihály.* PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2017.
11. **Új nemzedék. MOSZT Könyvek 11.** Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán.* PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2018.
12. *V. Molnár László: Ruszisztikai és magyar–orosz kapcsolattörténeti írások (1711–1848). Válogatás tíz év cikkeiből (2008–2018). MOSZT Könyvek 12.* Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán.* PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2019.
13. *Bárdonicsek Dominika: A szovjet büntetés-végrehajtás egy sajátos válfaja: a Gulág női tábora (1934–1953). MOSZT Könyvek 13.* Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán.* PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2019.

14. **Fiatalkutatók Fóruma. MOSZT Könyvek 14.** Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2019.
15. *Saáry Gábor Levente: A magyar gépkocsizó gyalogság létrejötte és szerepe az 1941. évi Szovjetunió elleni hadműveletekben. MOSZT Könyvek 15.* Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2019.
16. *Bodor Mária: Az orosz medve a Vezúvra tekint. Az orosz–nápolyi–szicíliai diplomáciai kapcsolatok nemzetközi összefüggései és helye I. Sándor (1801–1825) európai ügyekben követett politikájában. MOSZT Könyvek 16.* Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán – Somogyi Bianka*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2020.
17. **Forradalmak és kölcsönhatások 1917. Orosz Birodalom – Szovjetunió – Oroszország. MOSZT Könyvek 17.** Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Bárdonicsek Dominika*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2020.
18. *Schrek Katalin: A keleti kérdés válságainak kezelése az angol–orosz kapcsolatok viszonyrendszerében. Konceptciók, mechanizmusok és azok szinterei (1821–1841). MOSZT Könyvek 18.* Szerk.: *Bene Krisztián*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2020.
19. *Vámos Eszter – Bebesi György: Az orosz cári hadsereg intervenciócsapatainak szerepe az 1848 – 1849-es szabadságharc levezetésében. MOSZT Könyvek 19.* Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2021.

A MOSZT Füzetek sorozat korábban megjelent kötetei

1. *Kolontári Attila: Alekszej von Lampe, Vrangel báró katonai képviselője Magyarországon. MOSZT Füzetek 1.* Szerk.: *Kopasz Zsanett – Bene Krisztián.* PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2015.
2. *Zsemlye János: Följegyzések Nagy Péter katonai modernizációjáról és európai külpolitikájáról (1695–1721). MOSZT Füzetek 2.* Szerk.: *Bene Krisztián.* PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2016.
3. *Szunomár Szabolcs: Georgij Zsukov életpályája és katonai tevékenysége. MOSZT Füzetek 3.* Szerk.: *Bene Krisztián.* PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2016.
4. *Bene Krisztián: Lotaringiai kereszt és vörös csillag. A Szabad Franciaország és a Szovjetunió közötti kapcsolatok a második világháborúban. MOSZT Füzetek 4.* Szerk.: *Csurgai Zoltán.* PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2017.
5. *Mohai-Kakasy Bernadett: Anglia Oroszország-képe a 17. század második felében két forrás alapján. MOSZT Füzetek 5.* Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán.* PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2018.
6. *Bene Krisztián: Idegen lobogók alatt. Mozaikok a Szovjetunió elleni német hadjáratban részt vevő külföldi kontingensek történetéből. MOSZT Füzetek 6.* Szerk.: *Bárdonicsek Dominika – Bebesi György.* PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2020.

A MOSZT egyedi kiadványai

1. **A pécsi ruszisztika szolgálatában. Bebesi György 60 éves.** Szerk.: *Bene Krisztián – Huszár Mihály – Kolontári Attila*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2018.